

CLW • 1 (2009) Cahier voor Literatuurwetenschap

Tijding en Tendens

Literatuurwetenschap in de Nederlanden

**Sascha Bru & Anneleen Masschelein
(reds.)**

Tijding en Tendens: Literatuurwetenschap in de Nederlanden

CLW 1 • CAHIER VOOR LITERATUURWETENSCHAP

**TIJDING EN TENDENS:
LITERATUURWETENSCHAP IN DE NEDERLANDEN**

Sascha Bru en Anneleen Masschelein (reds.)

© Academia Press
Eekhout 2
9000 Gent
Tel. 09/233 80 88 Fax 09/233 14 09
Info@academiapress.be www.academiapress.be

De uitgaven van Academia Press worden verdeeld door:

J. Story-Scientia nv Wetenschappelijke Boekhandel
Sint-Kwintensberg 87
B-9000 Gent
Tel. 09/225 57 57 Fax 09/233 14 09
Info@story.be www.story.be

Ef & Ef
Eind 36
NL-6017 BH Thorn
Tel. 0475 561501 Fax 0475 561660

Sascha Bru en Anneleen Masschelein (reds.)
Tijding en Tendens: Literatuurwetenschap in de Nederlanden
Gent, Academia Press, 2009, 157 pp.

Opmaak: proxess.be

ISBN: 978 90 382 1502 0
D/2009/4804/179
NUR 617
U 1337

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSTAFEL

Ten geleide	3
Het lappendeken. Over literatuurwetenschap in de Nederlanden . . . . . Sascha Bru & Anneleen Masschelein	5
Deel 1	
De tekst en zijn grenzen	11
Duivelse mechaniek: Narratologie in de Lage Landen . . . . . Lars Bernaerts	13
Omtrent <i>Lessen in lyriek</i> . Structuralisme, poëtica, poststructuralisme in het werk van Bronzwaer . . . . . Ulla Musarra-Schrøder	27
Losse eindjes in de literatuurwetenschap van de laatste honderd jaar. Over formele procedés, intertekstualiteit en genre . . . . . Douwe Fokkema	41
‘Glashelder is het geheel niet.’ Opvattingen over betekenis in het poëticaonderzoek sinds Oversteegen. . . Pieter Verstraeten	53
Deel 2	
Grenzen in Context	75
Literatuursociologie in de Lage Landen . . . . . Bart Keunen, Daan Vandenhoute & Laurence Van Nuijs	77
Voorbij het aperitief Een overzicht van het wetenschappelijk onderzoek naar uitgeverijen in Nederland en Vlaanderen . . . . . Kevin Absillis	91
Omwegen en allegorieën: interdisciplinariteit en <i>cultural analysis</i> . . . . . Joost de Bloois	117
De blinde vlekken van de historische letterkunde . . . . . Jürgen Pieters	129
Nawoord	147
Vergelijkende Literatuurwetenschap in België en Nederland . . . . . Geert Lernout	149

TEN GELEIDE

HET LAPPENDEKEN. OVER LITERATUURWETENSCHAP IN DE NEDERLANDEN

Sascha Bru

Universiteit Gent / FWO Vlaanderen

Anneleen Masschelein

K.U.Leuven / FWO Vlaanderen

Laten we ergens lukraak beginnen. In 1920 bijvoorbeeld. Dan studeert Frank (Franciscus) Baur af als Germanist in Leuven om enkele jaren later aan de Rijksuniversiteit Gent Nederlandse literatuur te gaan doceren. Baur's eindwerk is getiteld *Het probleem der literatuurwetenschap* en kan als een van de vroegste inleidingen tot de algemene literatuurwetenschap in de Nederlanden worden beschouwd. Vandaag is het aanbod Nederlandstalige inleidingen tot de literatuurwetenschap nog net te overzien. Een greep uit het aantal hand- en tekstboeken dat verscheen sinds de jaren 1970¹ volstaat evenwel om te beweren dat sinds Baur's eindwerk de interesse in algemene en vergelijkende benaderingen van literatuur exponentieel toenam. De meeste academische lezers in Vlaanderen en Nederland worden vandaag, in de loop van hun opleiding, dan ook blootgesteld aan een dosis literatuurtheorie, niet in het minst omdat we in ons relatief kleine taalgebied ook geregeld pertinente bijdragen tot de literatuurwetenschap uit het buitenland in hun oorspronkelijke talen lezen. Niemand die er bijgevolg nog moet van worden overtuigd dat elke lectuur ook een zekere theorie en methode impliceert. Of de literatuurwetenschap in de Lage Landen ook een zekere eigenheid of specificiteit bezit, is evenwel minder duidelijk. Net naar die specificiteit wordt gepeild in dit eerste *Cahier voor Literatuurwetenschap* (CLW). Dit thema leek ons immers uiterst geschikt als opener van deze nieuwe, literatuurwetenschappelijke reeks, die de traditie van de *ALW Cahiers* voortzet.

-
1. Een selectieve greep, gepresenteerd in alfabetische volgorde: Brillenburg Wurth, K. & Rigney, A. *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006; Bronzwaer, W.J.M., Fokkema D.W. & Ibsch, E. (red.) *Tekstboek algemene literatuurwetenschap: moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschappen geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties*. Baarn: Ambo, 1977; Grivel, Ch. (red.) *Methoden in de literatuurwetenschap*. Muiderberg: Coutinho, 1978; Korsten, F.W. *Lessen in literatuur*. Nijmegen: Vantilt, 2009; Korthals Altes, L. & Schram, D. (red.) *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Assen: Van Gorcum, 2000; Maatje, F.C. *Literatuurwetenschap: grondslagen van een theorie van het literaire werk*. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema, 1977 (4^e herz. dr.); Pieters, J. m.m.v. Bernaerts, L., Bru, S. & Pint, K. *Beste Lezer, een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Gent: Academia Press, 2006; Van Luxemburg, J., Bal, M. & Weststeijn, W.. *Inleiding in de literatuurwetenschap*. Muiderberg: Coutinho, 1983 (3^e dr.); Zeeman, P. (red.) *Literatuur en context: een inleiding in de literatuurwetenschap*, Nijmegen: SUN, 1991.

Beperkingen

Dit eerste CLW is de uitwerking van een debat dat werd geopend tijdens een colloquium van de Vlaamse Vereniging van Algemene en Vergelijkende Literatuurwetenschap (VAL) in Leuven in september 2007. Een deel van de lezingen die toen werden gebracht wordt hier gepresenteerd. Een aantal specialisten werd achteraf gevraagd bij te dragen tot deze bundel. Met het VAL-colloquium wilden we een aanzet leveren tot het in kaart brengen van de ‘Nederlandstalige literatuurwetenschap’, dat wil zeggen van (1) belangrijke literatuurtheoretische en kritische publicaties in het Nederlands, (2) de specifieke ontwikkeling van bepaalde generalistische en comparatistische methodes en stromingen bij ons, en (3) de rol van een aantal sleutelfiguren in (1) en (2). Bij die opzet rezen een aantal discussiepunten en problemen, die meteen ook de beperkingen en marges van dit CLW uitzetten.

Ten eerste ging tot dusver relatief weinig aandacht naar de geschiedenis van de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap in ons taalgebied.² Dat verklaart meteen waarom we hier elke aanspraak op volledigheid laten varen. We beogen geen exhaustief overzicht van de ontwikkeling van de veelkantige literatuurstudie in ons taalgebied naar Gerald Graff's inspirerende voorbeelden voor de Anglo-Amerikaanse literatuurstudie: *Criticism in the University* (1985) en *Professing Literature* (1987). Een dergelijk overzicht zou namelijk moeten beginnen met een grondige (taal)politieke en cultuurhistorische schets van België en Nederland, gevolgd door een meer specifiek overzicht van de verschillende belangrijke instanties voor literatuurwetenschap (universiteiten, wetenschappelijke instellingen, bladen en publicatiekanalen, vakverenigingen, en dergelijke meer). Vervolgens zouden de verschillen tussen België en Nederland moeten worden uitgelicht en zou het voor België wellicht ook nuttig kunnen blijken om de Franstalige situatie alsook de wisselwerking (of het ontbreken daarvan) met de Nederlandstalige literatuurwetenschap in kaart te brengen. De ontwikkeling van de literatuurwetenschap in de Nederlanden zou uiteraard ook moeten worden bekeken tegen de achtergrond van internationale ontwikkelingen in het veld. Voorts zouden een aantal vooronderstellingen over culturele affiniteiten getoetst moeten worden: leunt Nederland dichter aan bij Duitstalige tendensen, België eerder bij Franstalige, en is er in het algemeen een verschuiving naar een Angelsaksisch referentiekader in beide landen? Moeten we dergelijke contrasten eerder per onderdeel van de literatuurwetenschap onderzoeken, of houden ze hoegenaamd geen steek? Al deze vragen worden in dit CLW slechts gedeeltelijk beantwoord. Dit CLW moet

---

2. De ‘orale geschiedenis’ of reeks interviews met literatuurwetenschappers door Goedegebuure en Heynders vormt hier een uitzondering. (Zie: Goedegebuure, J. & Heynders, O. *Literatuurwetenschap in Nederland: een vakgeschiedenis*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.) In het verleden verschenen ook geregeld tussentijdse overzichten van tendensverschuivingen in de literatuurwetenschap binnen ons taalgebied. (Zie bijvoorbeeld Van Gorp, H. ‘Literatuurwetenschap in Nederland en Vlaanderen. 1970-1980’, in: *Ons Erfdeel*. 3, 1983, 393-402.)

dan ook in de eerste plaats worden gelezen als een uitnodiging tot verdere verkenning. We hopen, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, een reflectie af te dwingen over wat ons verbindt in onze dagdagelijkse academische praktijk en over wat daarin de positie van de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap is. We zijn er immers van overtuigd dat een verdere uitwerking van de aanzet die we hier leveren een ander licht kan werpen niet alleen op de geschiedenis van de literatuurwetenschap, maar ook op de intellectuele geschiedenis van onze cultuur.

Uit wat voorafgaat mag blijken dat het ten tweede ook niet onproblematisch is om concepten als nationale en taalgebonden identiteit te betrekken bij een discipline-geschiedenis. Dat wil echter niet zeggen dat literatuurwetenschappers in Vlaanderen en Nederland ook niet een aantal zaken met elkaar gemeen hebben. Het is bijvoorbeeld ontegensprekelijk zo dat de kleinschaligheid van ons taalgebied ons parten heeft gespeeld (en blijft spelen) in termen van vertaling, zowel van als naar het Nederlands, en in termen van toegankelijkheid. Niet zelden dwong (en dwingt) diezelfde kleinschaligheid onderzoekers evenwel ook tot openheid naar andere talen, tot nieuwsgierigheid en tot een bereidheid om buiten hokjes te denken. Daardoor rijst de vraag of de literatuurwetenschap in de Nederlanden, omgeven door de drie grote (Engels-, Frans- en Duitstalige) tradities in de literatuurwetenschap en filosofie, deze tradities ook niet heeft gecombineerd (en combineert) op een eigenzinnige manier. Hoe worden 'grote' theorieën vanuit een minoritaire positie benaderd? In hoeverre slagen en slaagden we erin de ons omringende tradities naar onze hand te zetten en ze vervolgens mee vorm te geven? Wat zijn de takken waarin we in het bijzonder sterk of vernieuwend zijn (of waren)? Welke van onze literatuurwetenschappers waren toonaangevend in ons taalgebied en misschien ook internationaal? Ook deze vragen zal een lezer hier slechts gedeeltelijk beantwoord vinden, onder meer omdat heel wat onderzoeksdomeinen en specialismen die zich beroepen op de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap hier niet of maar terloops aan bod komen. Zo gaat in dit CLW relatief weinig aandacht naar tekstgenetische, psychoanalytische, deconstructionistische en de systeemtheoretische benaderingen. Evenmin wordt uitgebreid ingegaan op de vertaalwetenschap, of op de feministische literatuurtheorie, en *postcolonial* en *LGBT studies*. Wellicht zou een vollediger onderzoek zich ook moeten buigen over een aantal corpus- en periodegebonden onderzoeksdomeinen waarin in Nederland of België residerende vorsers internationaal de toon zetten, zoals de modernisme studie, het tijdschriftenonderzoek, de studie van de Joodse literatuur, de klassieke filologie en heel wat periodes en corpora uit de historische letterkunde. Wie de zaak helemaal opentrekt en zich niet beperkt tot in het Nederlands publicerende onderzoekers zou tot slot ook aandacht moeten schenken aan de 'Belgen' Paul de Man en Luce Irigaray. Ook hier weer willen we evenwel vooral een impuls geven aan een verdere verkenning van de literatuurwetenschappelijke dynamiek en multiplicitéit in ons taalgebied.

Dat brengt ons bij een derde probleem waarop we stuitten toen we twee jaar geleden het programma samenstelden voor het VAL symposium: het begrip 'lite-

atuurwetenschap' laat zich lang niet altijd eenduidig onderscheiden van wat doorgaans als 'literaire kritiek' wordt bestempeld.³ Dat heeft deels te maken met het feit dat dit onderscheid in de Nederlandstalige literatuurwetenschap meermaals werd bekritiseerd. J.J. Oversteegen's studie *Beperkingen* (1982), die in dit CLW aan bod komt, hoeft hier maar te worden vermeld. Kanttekeningen bij het onderscheid tussen literatuurwetenschap en -kritiek zijn uiteraard geenszins eigen aan de Nederlandstalige context alleen, en vormen ons inziens ook geen onoverkomelijk probleem in het bestek van deze bundel. Een duidelijk herkenbare theoretische invalshoek vormt namelijk de leidraad van dit CLW. Zelfs in bijdragen over markante figuren met een omvangrijk kritisch oeuvre, zoals W.J. Bronzwaer of de al genoemde Oversteegen, blijft hun omgang met theoretische en methodologische vraagstukken het uitgangspunt.

De pendel

De opbouw van deze bundel is organisch, waarbij een pendelbeweging tussen het centraal stellen van tekst en context primeert. De eerste vier stukken in het eerste deel stellen de tekst voorop. De volgende vier in het tweede deel zoeken de grenzen en contexten van teksten op. Wie snel een blik werpt op de bibliografie van elk van de stukken in deze bundel, zal uiteraard meteen merken dat er tussen de hier onderscheiden tekst- en contextgerichte benaderingen heel wat overlappingen zijn. De structuur waarvoor we opteerden, is dan ook ten dele artificieel en wordt doorkruist door andere breuklijnen die misschien even relevant zijn (zoals het verschil tussen de 'subjectieve' interpretatie en de 'objectieve', wetenschappelijke methode). Door de gekozen opbouw komt evenwel erg duidelijk een lang onoverbrugbaar geachte kloof in de literatuurwetenschap bij ons naar voren, een kloof die zich wellicht niet zo scherp laat zien in grotere taalgebieden. Meer bepaald leken de verschillen tussen de empirische aanpak van de zogenaamde Tilburgse School enerzijds en de in de Nederlanden prominente, klassieke narratologie anderzijds heel lang onverzoenbaar.

De invulling van beide delen is min of meer gelijk. Beide beginnen met een overzichtsstuk, dat telkens wordt gevolgd door stukken die inzoomen op concrete gevallen dan wel een probleem aankaarten of meer algemene vragen provoceren. De bijdragen in deze bundel zijn grondige analyses van hetzij een tak van of een vraag binnen de literatuurwetenschap, hetzij van een figuur uit het veld. De stukken worden aangebracht door zowel jonge als ietwat minder jonge onderzoekers. Dat levert diepgaande inzichten op en in sommige gevallen ook een meer of minder expliciet pleidooi voor een bepaalde aanpak. In alle bijdragen is het engagement en de liefde voor het vak een uitgangspunt.

---

3. Zie onder meer het belangrijke Fokkema, D. & Ibsch, E. *Literatuurwetenschap en cultuuroverdracht*. Muidersberg: Countinho, 1992.

Het eerste deel, gewijd aan de tekst en zijn grenzen, begint met een overzicht van de narratologie in onze contreien door Lars Bernaerts. Narratologie is een van de disciplines binnen de literatuurwetenschap waarin we niet alleen zeer sterk zijn, met verschillende markante figuren en nog steeds een levendig debat in verschillende centra en tijdschriften. Ook nemen we in de narratologie een eerder unieke positie in, op de grens van verschillende tradities. Daaropvolgende bijdragen belichten het toonaangevende werk van twee markante figuren in de Nederlandse literatuur: J.J. Oversteegen en W.J. Bronzwaer. In zijn lektuur van Oversteegens *Vorm of Vent* gaat Pieter Verstraeten niet alleen de theoretische grondslagen na van Oversteegens poëticaonderzoek, maar schetst hij ook de nawerking ervan en de mogelijkheden voor hedendaags poëticaonderzoek. Ulla Musarra-Schröder belicht de bijdrage van Bronzwaer aan de poëticastudie en schetst gedetailleerd de overgang van structuralisme naar poststructuralisme in Bronzwaers toonaangevende poëzietheorie. Bij deze overgang rezen een aantal fundamentele vragen die in de recente literatuurwetenschap worden genegeerd, aldus Douwe Fokkema. Deze losse eindjes wil hij opnieuw in de agenda plaatsen.

De bijdragen uit het tweede deel stellen vanuit verschillende invalshoeken de relatie tussen tekst en context in vraag. In het stuk van Bart Keunen, Daan Vandenhaute en Laurence Van Nuijs wordt een breed overzicht geschetst van de sociologie van de literatuur alsook van de literaire sociologie in België en Nederland. Hier gaat ook uitdrukkelijk aandacht naar Franstalig België, waaruit onder meer mag blijken hoezeer gescheiden Nederlands- en Franstalig onderzoek in België op dit vlak wel is. Kevin Absillis buigt zich over een bijzondere, erg vruchtbaar gebleken studieobject van de literatuursociologie: de uitgeverij. Joost de Bloois gaat na hoe we de evolutie in het werk van Mieke Bal naar interdisciplinariteit moeten rijmen met haar eerdere bijdrage tot de narratologie. Jürgen Pieters neemt de historische literatuurwetenschap onder de loep en onderzoekt in een aantal concrete cases de spanning tussen historische literatuur als historisch document (de filologische aanpak) of als tijdloos/eigentijds object (de esthetische blik), om vervolgens een lans te breken voor het *New Historicism* in de studie van de oudere Nederlandse letterkunde.

In een nawoord van Geert Lernout krijgen we ten slotte een meer persoonlijke en polemische impressie van de vergelijkende literatuurwetenschap, die de discussie opengooit eerder dan afsluit.⁴

Terug- en vooruitblik

Even terug naar Frank Baur. Baur herschreef later zijn eindverhandeling uit 1920, *Het probleem der literatuurwetenschap*, tot de inleiding van het eerste, in 1939 ver-

4. Lernouts bijdrage verscheen eerder in het Engels als 'Comparative Literature in the Low Countries', in: *Comparative Critical Studies*. 3(1-2), 2006, 37-46. De hier opgenomen vertaling is van zijn hand.

schen deel van de door hem uitgegeven *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Voor Bauer was de algemene literatuurwetenschap een instrument dat ten dienste stond van de Nederlandse literatuurstudie. Ook uit dit CLW mag blijken dat wie de geschiedenis van de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap in de Nederlanden in kaart brengt, heel vaak bij neerlandici belandt. Dat is niet verwonderlijk. Zoals in andere taalgebieden zijn net die onderzoekseenheden en instellingen die zich toeleggen op de literatuur in de moedertaal veelal de grootste. Niet zelden was het eerst in de schoot van grotere vakgroepen Nederlands dat vorsers zich gingen specialiseren in generalistische en comparatistische zin. Daarom ook vindt een lezer in dit CLW logischerwijs een groot aantal bijdragen dat zich toespitst op Nederlandstalige literatuur. Het hoeft uiteraard geen betoog dat vandaag nagenoeg alle onderzoekers die zich toeleggen op de studie van een ‘nationale’ literatuur ook de literatuurtheorie dienstig achten. Ook daaruit mag blijken hoe veelzijdig en internationaal ‘absorberend’ de literatuurwetenschap bij ons wel is.

Door een eerste terreinverkenning van de positie van de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap in de Lage Landen willen we een breder debat aanzwengelen dat ons inziens nodig is, ook in het Nederlands, om de literatuurstudie levendig te houden. Het is allicht duidelijk dat we niet het laatste woord opeisen in deze kwestie. Dat debat lijkt ons niet alleen noodzakelijk in het licht van de toekomst van de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap in een internationale context, maar ook vanuit institutioneel standpunt. Zullen de algemene en vergelijkende literatuurwetenschap zich kunnen handhaven in het drastische gewijzigde universitaire landschap in de eenentwintigste eeuw? In hoeverre is de (algemene dan wel de vergelijkende) literatuurwetenschap nog een autonome discipline en hoe vertaalt zich dat in de verschillende lokale universitaire curricula? Wat is de winst maar ook het verlies van een situatie waarin de literatuurstudie, en de stevige traditie die we op dit vlak toch hebben opgebouwd, wordt opgeslokt door de verschillende nationale literaturen of door brede opleidingen cultuurstudies? De discussie daarover onder vakgenoten is in elk geval een eerste stap om samen de toekomst, in welke vorm ook, tegemoet te gaan. Een literatuurwetenschap, ongeacht wat haar vooronderstellingen zijn, is immers zoals elke wetenschap een collectief gebeuren dat voortdurend wordt gemaakt door de interactie tussen vakgenoten, in dialoog met een publiek van studenten en geïnteresseerden. Elke ‘regionale’ literatuurwetenschap is een beetje als een lappendeken dat er constant om vraagt hersteld, opgelapt en weer anders verfraaid te worden. Moge dit eerste CLW daartoe een bescheiden bijdrage leveren.

DEEL 1
DE TEKST EN ZIJN GRENZEN

DUIVELSE MECHANIEK: NARRATOLOGIE IN DE LAGE LANDEN

Lars Bernaerts

Universiteit Gent / FWO Vlaanderen

De narratologie heeft een indrukwekkend parcours afgelegd sinds Tzvetan Todorov de term in 1969 introduceerde. Hij doelde toen op ‘une science qui n’existait pas encore, disons la NARRATOLOGIE, la science du récit’ (Todorov 1969: 10). In de decennia na het verschijnen van Todorovs *Grammaire du Décameron* blijkt de narratologie internationaal uiterst flexibel in de integratie van theoretische verschuivingen. Of het nu gaat om de toegenomen aandacht voor lezersinbreng, voor linguïstische tekstkenmerken, voor communicatie of om aandacht voor retoriek, ethiek of cognitie, de narratologie speelt er vlot op in. De narratologie verwerkt dus een hele reeks *turns* sinds de jaren 1960. Binnen het bestek van dit artikel rijst de vraag in hoeverre internationale trends zich ook manifesteren in het werk van Nederlandse en Vlaamse narratologen. Welke aspecten van de narratologische theorie en praktijk worden in de Lage Landen beoefend? Wat is het gewicht en de aard van de Vlaamse en Nederlandse bijdragen? Hieronder worden deze vragen aangekaart in een overzicht van het narratologische werk in de Lage Landen. Dat brengt een hele lading namen en titels mee, die ik onvermijdelijk slechts kort kan toelichten. De geïnteresseerde lezer kan via de referenties en de literatuurlijst zijn weg vinden naar het uitgestrekte veld.

Ondanks de vele ontwikkelingen is de huidige stand van de narratieve theorie nog goed te rijmen met wat Todorov voor ogen had, namelijk de studie van een fenomeen ‘que l’on rencontre non seulement en littérature, mais aussi dans d’autres domaines qui pour l’instant relèvent, chacun, d’une discipline différente’ (ibid.). Hedendaagse narratologieën,¹ hoe divers ze ook zijn, leggen zich nog altijd toe op vertellen en verhalen. Toch is ook het verschil tussen recente, vernieuwende narratieve theorie en Todorovs verteltheorie aanzienlijk. Dat hij zijn model een ‘grammatica’ noemt, herinnert al aan de traditie van tekstanalyses waarop hij zich in zijn onderzoek beroept, namelijk die van het Russische formalisme en het Franse structuralisme. In navolging van David Herman (1997) rekenen verscheidene narratologen deze traditie tot de klassieke narratologie, die onderscheiden moet worden van de postklassieke: ‘Postclassical narratology contains structuralist theory as one of its ‘moments’ but enriches the older approach with research tools taken from other areas of inquiry’ (Herman 1997: 1057). In onze contreien raakte deze indeling vooral ingeburgerd door toedoen van Luc

---

1. Het meervoud ontleen ik aan David Hermans inleiding van de bundel met die naam, *Narratologies* (1999).

Herman en Bart Vervaeck. Ze hingen er de globale structuur van hun veel gebruikte handboek *Vertelduivels* aan op.

Terwijl de klassieke narratologie berucht is om haar systematiek en formalisme, verschuift de aandacht in postklassieke narratologieën naar narratieve semantiek en de (historische, sociale en culturele) context, naar functies en effecten van teksten. Postklassieke narratologen doen bovendien een beroep op al dan niet verwante disciplines, wat uitmondt in theorieën en methodes zoals de psychoanalytische narratologie, *cyberage* narratologie, feministische narratologie, cognitieve narratologie, retorische narratologie, postmoderne narratologie en ‘natuurlijke’ narratologie.² Bij zo’n gamma aan modellen kan de systematische structuralist zich ondertussen ook op de classificatie van narratologieën vastbijten.

Ook in de Lage Landen diende de evolutie van klassieke naar postklassieke narratologie zich aan. De verandering is zowel binnen het oeuvre van gevestigde narratologen³ te merken, als in de wissel van de wacht. Jongere onderzoekers in het veld van de narratologie – en er zijn er betrekkelijk veel in Vlaanderen en Nederland – verloochenen de structuralistische narratologie niet, maar begeven zich duidelijk op ‘postklassieke’ terreinen, zoals ethiek (o.a. Korthals Altes, Herman & Vervaeck) en retoriek (o.a. Martens, Biebuyck). Voor ik inga op de Vlaamse en Nederlandse inbreng op het gebied van de narratologie, wil ik enkele kanttekeningen maken bij de afbakening van het onderwerp, kanttekeningen die al iets zeggen over de aard van de discipline. Ten eerste is het behoren tot het Nederlandse taalgebied uiteraard geen sluitend criterium om deze onderzoekstraditie te classificeren. Door internationalisering en onderzoekersmobiliteit zijn narratologen uit de Lage Landen, zoals in andere takken van de literatuurwetenschap, immers uitgezwermd en in grotere netwerken ingebed.⁴

Ten tweede zijn sommige narratologen sterker verbonden met de studie van een specifieke nationale literatuur, en dan speelt die ‘nationale’ onderzoekstraditie een belangrijke rol in de aard van het narratologische onderzoek. Of ook: het onderzoeksobject en de culturele context ervan determineren de invalshoek. Zo situeert het vernieuwende werk van Irene de Jong zich in de studie van antieke teksten; in dat van Willem Weststeijn is de Russische literatuur doorslaggevend; voor dat van Jaap Lintvelt geeft de Franse literatuur de toon aan. Aan die gegevenheid is niets onlogisch, maar het zet dit overzicht in het juiste perspectief. Een derde bedenking gaat over de wendbaarheid van de narratologie. Het mag duidelijk zijn dat narratologisch onderzoek niet beperkt is tot de literatuurwetenschap. Ook in andere disciplines, zoals de geschiedwetenschap, de filosofie, de theologie,

2. Het meest ‘systematische’ overzicht biedt Ansgar Nünning (2003).

3. In het bijzonder kan men denken aan Mieke Bal, die al snel narratologie integreerde in een bredere exploratie van ideologie en gender. Zie hierover haar artikel ‘The Point of Narratology’ (1990) en de *Mieke Bal Reader* (2006).

4. Men denke bijvoorbeeld aan Willie van Peer, die empirisch en narratologisch onderzoek uitvoert in München. Van Peer stelde onder andere met Chatman een bekende bundel samen over perspectief in verhalende teksten (2001).

de geneeskunde en de psychologie, wordt met narratologische modellen geëxperimenteerd onder invloed van wat men een *narrative turn* is gaan noemen.⁵ Hieronder zal ik het overzicht beperken tot narratologische benaderingen van fictionele, literaire teksten, en dus weinig zeggen over intermediale narratologie of over de narratieve methode van bijvoorbeeld Frank Ankersmit of Ann Rigney.⁶

Ten slotte veronderstelt een overzicht van narratologie in Nederland en Vlaanderen ook een duidelijk profiel voor de narratologie en de narratoloog. Wie het literatuuronderzoek in de Lage Landen overschouwt, ziet ook wel dat narratologische theorievorming en praktijk nochtans niet altijd te onderscheiden zijn van hermeneutische studies,⁷ *close readings* of linguïstische literatuurkritiek. Narratologische analyses komen ook vaak voor in andere vormen van kritiek, zoals deconstructionistische, feministische of psychoanalytische.⁸ Aangezien narratologie algemeen in curricula opgenomen is, zijn alle literatuurwetenschappers erin geschoold, wat niet opgaat voor takken zoals de editiewetenschap of de psychoanalytische literatuurkritiek. Al die proviso's hoeven niet verlamvend te werken. Een aantal figuren en studies uit de Nederlanden legt zich duidelijk toe op puur narratologische vraagstukken en draagt bij tot de ontwikkeling van de narratieve theorie. Ik zal me concentreren op deze 'prototypen' en hun specifieke bijdrage situeren in de klassieke dan wel postklassieke traditie.

Mechaniek: klassieke narratologie in de Nederlanden

Twee open deuren trap ik maar meteen in. De eerste: de bijdrage van Mieke Bal aan de narratologie is van aanzienlijk belang voor de literatuurwetenschap in de Nederlanden en heeft grote internationale erkenning gekregen. De tweede: narratologie in Vlaanderen en Nederland is meer dan Mieke Bal alleen. Deze sectie over klassieke narratologie begint daarom met Mieke Bal, maar brengt ook het andere werk voor het voetlicht. Een exponent van Bals internationale uitstraling is de in 2006 uitgebrachte reader met een selectie uit haar werk. Het eerste essay, 'Narration and Focalization' (uit 1977), noemt Bal in de inleiding 'the groundwork of my ideas on narrative' (2006: xv). In sterke mate is Bals inbreng in de

5. Een duidelijke illustratie van deze tendens vormen de bijdragen aan de bundel van Ankersmit e.a. (1990).

6. Zie bijvoorbeeld Rigney (1992).

7. Op het snijvlak van hermeneutiek en narratologie is bijvoorbeeld Anita Wijzenbroeks *De kunst van het begrijpen* (1987) te vinden. De 'progressieve lectuur' in Hugo Boussets *Lezen om te schrijven* (1988) is een voorbeeld van een *close reading* tegen een structuralistische, narratologische achtergrond. Ulla Musarra's studie van het moderne ik-verhaal (1983) combineert een literair-historische met een narratologische lectuur. Een sterk linguïstisch georiënteerd narratologisch model is dat van Mark Adriaens in *Structuralisme, poëtië en narrativiteit* (1978). Adriaens brengt in zijn model formalistische, structuralistische en poststructuralistische inzichten samen, o.a. van Jakobson, Kristeva, Bremond, Greimas en Lévi-Strauss.

8. Een voorbeeld van narratologie en psychoanalyse in de Nederlanden is *Detective en anti-detective* (1996) van Jack van der Weide. In de lijn van Peter Brooks' invalshoek en met structuralistische modellen als achtergrond analyseert hij detective-verhalen, gevalstudies van Freud, en postmoderne anti-detectives.

narratologische theorievorming dan ook te associëren met de problematiek van vertelling en focalisatie.⁹ Uit onvrede met Genettes voorstelling van focalisatie, maar zeker ook in het verlengde van diens structuralisme, verfijnt ze de focalisatietheorie. Ze breidt het apparaat uit, o.a. met de begrippen ‘ingebbede focalisatie’, ‘subject van focalisatie’ en ‘object van focalisatie’. Wat in haar klassieke introductie van de narratologie opvalt, is ook de doorgedreven uitwerking van ingebbede niveaus in narratieve teksten. De ideeën van haar die de meeste invloed hebben gehad, zijn structuralistisch van inslag.

In een van de narratologie-nummers van *Poetics Today* wordt Mieke Bals concept van focalisatie onder vuur genomen door W.J.M. Bronzwaer (1981). Hij legt uit dat het concept te vrijelijk kan worden gebruikt voor fenomenen die met *vertellen* te maken hebben (d.w.z. met ‘zeggen’ in plaats van ‘zien’), zoals linguïstische en pragmatische keuzes. Bronzwaers visie op niveaus in de narratieve tekst wijkt van Bals conceptualisering af. Niet alleen vanwege zijn achtergrond in linguïstische literatuurkritiek denkt hij er zo anders over, maar ook omdat hij een *implied author* identificeert als tekstuele instantie. Bal beschouwt zo’n recuperatie van de auteursintentie als een vorm van intellectuele luiheid (Bal 2006: xviii). Ze (1981) haalt ook sterk uit naar Bronzwaer vanwege de misvattingen die ze in zijn artikel ‘Implied Author, Extradiegetic Narrator and Public Reader’ (1978) vindt. Van Bronzwaer is de studie *Tense in the Novel* (1970) het vermelden waard: zijn linguïstische analyse van grammaticale tijd in de roman vormt een brug met de *close readings* van het *New Criticism*. In het *Tekstboek algemene literatuurwetenschap* (1977) is van hem ten slotte een algemenere beschouwing over verteltheorie opgenomen.

In 1981 verschijnt het resultaat van Jaap Lintvelts onderzoek naar elementaire narratologische kwesties. Samen met Bal is Lintvelt de figuur die bijdraagt tot de ontwikkeling van de klassieke verteltheorie in de Nederlanden. Zijn doorwrochte reflectie op types en niveaus van vertelling in *Essai de typologie narrative* sluit aan bij het baanbrekende werk van Genette en Bal. Hij verfijnt de Duitse, Franse en Angelsaksische posities met betrekking tot perspectief en vertelsituatie in verhalende teksten; en laat ook zijn licht schijnen op typologieën van Uspenski en Doležel. In het recentere *Aspects de la narration* (2000) zet Lintvelt de structuralistische typologie veeleer in als instrument om aspecten van thematiek, ideologie en identiteit te kunnen preciseren in de concrete lectuur van teksten. Ook hij

9. Daarnaast schreef Bal o.a. over de functie van beschrijvingen in verhalende teksten en bracht ze artikels over het personage samen in *Mensen van papier* (1977). Ze vulde met dat kleine boekje een leemte: aan personages en karakterisering werd relatief weinig narratologisch onderzoek gewijd. Weststeijn ziet die lacune in 2007 nog steeds (in ‘Towards a Cognitive Theory of Character’). Een studie die toch een grondige ontleding van (postmoderne) personages bevat is die van Aleid Fokkema (1991). In een recent proefschrift droeg Koen De Temmerman (2006) ook bij tot het onderzoek naar karakterisering in een studie over de Oudgriekse roman. In de toegankelijke verzameling artikels van Van Assche, *Karakters en personages in de literatuur* (1989), zijn de bijdragen van Joris Vlasselaers en Marcel Janssens toegespitst op de narratologische benadering van personage en karakterisering.

neemt zodoende het strikt structuralistische denken op in een ‘postklassieke’ duiding van narratieve componenten.

Eveneens op het domein van vertelling en focalisatie te situeren zijn de narratologische werkzaamheden van Irene de Jong. Haar toepassing van narratologie in de studie van antieke literatuur (o.a. Homerus, Sophocles en Euripides), zoals in *Narrators and Focalizers* (1987), maakt nieuwe interpretaties mogelijk van de grote werken uit de oudheid. De voorbije jaren werkte ze intensief aan een doorgedreven narratologische duiding van antieke Griekse literatuur.¹⁰ Ook al laten Bal, Lintvelt en De Jong zich over de verschillende componenten van de narratieve tekst uit, hun voornaamste pionierswerk bestrijkt duidelijk het veld van vertelling en focalisatie. Terwijl vooral Genette zijn stempel drukt op hun opvattingen ter zake, laat Ton Anbeek, die narratologie in de Nederlandse literatuurstudie toepast (Anbeek 1973, 1978), zich inspireren door de verteltypologie van Stanzel. Anbeek gebruikt Stanzels schema o.a. voor de bestudering van het naturalisme in Nederland (zie Anbeek 1978).

In 1960, nog vóór de studies van Bal en Lintvelt dus, wordt *Verhaal en lezer* van Blok uitgebracht, waarin alle structurele componenten van de verhalende tekst aan bod komen. Bloks analyse van een roman van Couperus vat de toenmalige stand van zaken in de narratologie in zekere zin samen, doordat ze steunt op de voornaamste pre-structuralistische en structuralistische inzichten van o.a. Forster, Friedman, Lubbock, Hamburger, Lämmert, Stanzel en Pouillon. Hoewel Blok zich toelegt op de romananalyse en niet op theoretische reflectie, werd zijn werk veel gelezen en geciteerd vanwege de narratologische kennis die erin geëta-leerd is.

Van een heel andere opzet is het onderzoek van Hendrik van Gorp naar opvattingen over de romanverteller in de Duitse vertel- en romantheorie. Eerder dan een bijdrage tot de narratologie is *Het optreden van de verteller in de roman* (1971) een belangrijk hoofdstuk in de *(voor)geschiedenis* van de narratologie, waarin hij de evoluerende visie op vertellen en vertellers in kaart brengt. Van Gorp documenteert de opvattingen over vertellers vanaf het ontstaan van de roman tot 1960. Op die manier kan hij genuanceerd de ontwikkeling traceren van gelijkstelling van auteur en verteller in de achttiende en negentiende eeuw naar een formele invulling van de verteller in de twintigste. Het is tevens een ontwikkeling van klassieke, realistische romantheorie naar de functionalistische verhaaltheorie van Hamburger en Stanzel. Van Gorps werk als samensteller van het *Lexicon van literaire termen* getuigt van zijn blijvende belangstelling voor narratologische onderwerpen.

Als we het hebben over structuralistische narratologie in de Lage Landen, verdienen ook de handboeken literatuurwetenschap een vermelding. Via de handboeken worden narratologische inzichten immers aan grote groepen studenten en

10. Zie in dit verband de door haar geredigeerde bundels *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (2004) en *Time in Ancient Greek Literature* (2007).

onderzoekers meegegeven. Stanzel, Bal en Genette zijn prominent aanwezig in de inleidingen tot de verhaalanalyse. De voornaamste introducties die op structuralistische leest geschoeid zijn, zijn te vinden in *Inleiding in de literatuurwetenschap* van Van Luxemburg, Bal en Weststeijn (1981), *Over literatuur* (1987) van dezelfde auteurs, Jaap Lintvelts bijdrage in *Vormen van literatuurwetenschap* (1985), Cok van der Voorts hoofdstuk over verhalend proza in *Zeemans Literatuur en context* (1991), *Algemene literatuurwetenschap* van Barend van Heusden en Els Jongeneel (1993), *Literair Mechaniek* (1999) van Erica van Boven en Gillis Dorleijn en *Het leven van teksten* (2006) van Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney. In *Methoden in de literatuurwetenschap* (1978) zijn verscheidene bijdragen opgenomen waarin narratieve methodes uit de doeken gedaan worden. Enkele auteurs, namelijk Hoek, Nef en Rutten, besteden erin uitgebreid aandacht aan semiotische verhaalmodellen (Bremond, Greimas, Peirce). Lintvelt legt er zijn typologie van vertellers uit. Ook *Vertelduijvels* bevat een hoofdstuk over het narratologische structuralisme. Wie het lijstje auteurs bekijkt, merkt dat heel wat literatuurwetenschappers bij ons zich intensief met de basisuitrusting van de narratologie hebben bezighouden. Van andere gevestigde literatuurwetenschappers, zoals Dirk De Geest en Anne-Marie Musschoot, krijgt de narratologische expertise sporadisch een concrete vertaling in een gespecialiseerde publicatie (zie b.v. Musschoot 2000, De Geest 2003).

Te oordelen naar de chronologische spreiding van de handboeken, opteren auteurs ook op het moment dat postklassieke tendensen al aan hun opmars beginnen voor de klassieke benadering. De auteurs van *Literair mechaniek* zijn zich bewust van die discrepantie, maar benadrukken dat de klassieke categorieën noodzakelijke voorkennis zijn voor de postklassieke duiding, en voor degelijke narratieve analyses: ‘Want hoe kun je zonder kennis van bestaande normen vaststellen dat er normen doorbroken, doorkruist of ondermijnd worden?’ (Van Boven & Dorleijn 2003: 185). Aan de basis van een geslaagde verhaalanalyse ligt voor hen dus de overtuiging dat de literaire tekst als een mechaniek werkt en als dusdanig ontleed kan worden. Hoe kenmerkend de ‘mechanische’ visie ook mag lijken voor de narratologie, om haar voortbestaan te garanderen tijdens en na het poststructuralisme moet de narratologie ook komaf maken met de mechaniek, en ruimte maken voor narratieve semantiek, intermedialiteit en interdisciplinariteit. Ontwikkelingen in literatuur en wetenschap vragen om een afdoend narratologisch antwoord, en dat krijgen ze. Ook in de Nederlanden.

Diaboliek: postklassieke narratologieën in de Nederlanden

In de beweging van klassieke naar postklassieke narratologie kent het veld een heropleving, die gepaard gaat met nieuwe initiatieven zoals congressen, instituties, netwerken en tijdschriften. In juni 2008 werd zo het ENN, *European Narratology Network*, opgericht onder de auspiciën van het Hamburgse centrum voor narra-

tologie¹¹ (ICN). In november 2008 telde het netwerk elf leden (op 134) uit de Lage Landen. Het cijfer zegt niet veel, maar wie het onderzoek van enkele van deze leden (Herman, Korthals Altes, Martens, Vervaeck) volgt, moet constateren dat ze nauw betrokken zijn bij de contemporaine ontwikkelingen in het veld. Een ander internationaal netwerk met een narratologisch luik is Olith, het samenwerkingsverband tussen Wenen, Groningen, Luik, Gent en Leuven.

In elektronische tijdschriften als *AJCN* en *Image & Narrative* is er nadrukkelijk plaats voor narratologische theorievorming. Het in 2005 opgerichte *AJCN* (*Amsterdam International Electronic Journal for Cultural Narratology*) staat volgens de website open voor ‘the entire spectrum of narrative theory, from Russian Formalism to French Structuralism, and from Bakhtin to the contemporary post-structuralists or “postclassicists”’. Zodoende bestrijkt het tijdschrift zowel de klassieke als de postklassieke narratologie, maar het grote aandeel *culturele* narratologie en intermedialiteit toont aan dat de postklassieke tendens zich sterk heeft doorgezet. Wie de *AJCN*-nummers leest, merkt dat ook klassieke narratologen als Bal en Weststeijn de overstap maken. Weststeijns korte artikel over personages in *AJCN* is bijvoorbeeld tekenend: hij vertrekt van traditionelere opvattingen over karakterisering (O’Neill, Chatman), maar pleit voor een cognitieve theorie van karakterisering ‘which combines discourse analysis and reader’s response’ (Weststeijn 2007). In navolging van David Herman en Manfred Jahn stuurt hij erop aan om de karakterisering van personages te analyseren op basis van de *scripts* en *frames* die een tekst oproept.

In *Vertelduijvels* (2005) testen Luc Herman en Bart Vervaeck een heel spectrum aan postklassieke benaderingen kritisch-descriptief uit: postmoderne narratologie, narratologie en ethiek, feministische narratologie, de narratieve theorie van mogelijke werelden, cognitieve en constructivistische narratologie. Hoewel de auteurs kanttekeningen plaatsen bij zowel de klassieke als de postklassieke theorieën, geven ze te kennen dat die laatste een aantal tekortkomingen van de eerste adequaat oplossen. De evenwichtige bespreking eindigt veelzeggend met dit slotakkoord: postklassieke analyses ‘show potential interpretations and make clear that these depend on the reader and the context. Perhaps, narratology is now based on fewer certainties than structuralism had hoped for, but this is probably the reason why narrative theory has such great potential’ (*Handbook of narrative analysis*, 2005: 175).

Herman en Vervaeck maken in *Vertelduijvels* een kritische selectie van begrippen en modellen die ze zelf ook in stelling brengen. In hun theoretische beschouwingen, narratologische analyses en interpretaties (zie Herman & Vervaeck 2002, 2003, 2004, 2005, 2008, 2009) zoeken ze de voor dat doel geschikte begrippen uit. Ze zetten daarbij altijd ook postklassieke concepten en auteurs in, zoals nar-

---

11. In 2003 organiseerde dit centrum een workshop, waarvan ik het verslag kon inkijken, over de stand van zaken in de narratologie. Liesbeth Korthals Altes, Jaap Lintvelt, Luc Herman en Bart Vervaeck bespraken er de positie van narratologie binnen de literatuurwetenschap in Nederland en Vlaanderen.

ratieve onbetrouwbaarheid (James Phelan, Ansgar Nünning), hypothetische focalisatie (David Herman) en (*virtual*) *embedded narratives* (Marie-Laure Ryan, Alan Palmer). Door deze werkwijze zijn Herman en Vervaeck niet onder te brengen in een van de nieuwe narratologische trends. Ze onderzoeken aspecten van zowel vertellen en focalisatie als ethiek en ideologie, retoriek en cognitie.

Het postklassiek narratologische werk van Liesbeth Korthals Altes, Benjamin Biebuyck en Gunther Martens kan op dit punt makkelijker gepreciseerd worden. Korthals Altes legt zich hoofdzakelijk toe op de studie van ethiek en ironie in verhalende teksten. In *Le Salut par la fiction?* (1992) legt ze de fundamenten voor haar benadering door te bestuderen hoe een roman interpretatie (*effets-sens*) en evaluatie (*effets-valeurs*) voortbrengt (1992: 5). Structuralistische modellen (Greimas, Genette) worden hier gecombineerd met de narratieve semantiek van Bakhtin en met retorisch-ethische kritiek. In recente narratologische publicaties bewandelt Korthals Altes verder het pad van de retorisch en ethisch georiënteerde narratologie door noties als ironie, betrouwbaarheid en oprechtheid onder de loep te nemen (zie Korthals Altes 2005, 2006, 2008). De theorie van vertellen en verhalen is overigens goed vertegenwoordigd aan de Universiteit van Groningen. Naast Frank Ankersmit (als geschiedfilosoof), Jaap Lintvelt en Liesbeth Korthals Altes heeft ook Els Jongeneel (2002, 2006, 2008) er zich verdiept in de machinerie van de narratieve tekst. Voor zowel Korthals Altes als Jongeneel is de studie van moderne Franse literatuur een belangrijke inspiratiebron. In hun onderzoek wordt duidelijk hoe romanvernieuwingen in de Franse literatuur (existentialisme, *Nouveau roman*, postmodernisme) vragen om innovatieve narratieve analyses.

De retorische narratologie van Biebuyck en Martens kan gesitueerd worden in de context van *Die poëtische Metapher* (1998), Biebuycks studie van figuurlijkheid. Anders dan in de retorische narratologie van James Phelan of Michael Kearns komt in Biebuycks verteltheoretische onderzoek de narratieve draagkracht van metaforiek, metonymie en andere retorische figuren in het geding. Hoe sturen ze de loop van het verhaal? Hoe genereren ze kennis over het verhaal en het vertellen? Biebuyck en Martens (2007) counteren de strikt cognitieve lezing van metaforen en beschouwen de verwerking van metaforen als ‘con-figuratie’.

Zoals (en samen met) Biebuyck werkt Gunther Martens op het snijvlak van retoriek en narratologie. In zijn recente werk identificeert hij retorische aspecten van narratieve strategieën en hij past deze werkwijze toe op uiteenlopende literaire discoursen, zoals verhaal, essay en polemieek (zie bijvoorbeeld Martens 2007). Martens peilt naar de theoretische fundamenten van de narratologie, bijvoorbeeld in reflecties op *tellability* of op de status van heterodiëgetische vertellers. Met Elke D’hoker bracht Martens in 2008 een verzameling essays over narratieve onbetrouwbaarheid samen, een prangend onderwerp dat elementaire verteltheoretische vragen en postklassieke oplossingen oproept. Elke D’hokers narratologische focus ligt op de toepassing van narratologie in de concrete lectuur van modern Engelstalig proza (zie D’hoker 2007 en 2008).

Een minder centrale, maar bloeiende tak van de narratologie is het chronotopenonderzoek.¹² De bakhtiniaans geïnspireerde narratologie figureerde de voorbije jaren in het werk van verscheidene jonge onderzoekers, zoals Nele Bemong, Pieter Borghart en Mieke Penninck.¹³ Een voortrekker in het chronotopenonderzoek is Bart Keunen, wiens exploratie van de verbeelding van de stad al op het bakhtiniaanse concept steunde. In *Tijd voor een verhaal* (2005) en *Verhaal en verbeelding* (2007) gaat Keunen abstraherend te werk: hij traceert universele verhaalpatronen in de westerse cultuur. De verhaalschema's die hij ontwikkelt (op basis van o.a. Propp, Greimas, Ricoeur, Bakhtin), zijn formalistisch-structuralistisch van strekking, maar hij integreert ook nadrukkelijk de lezerservaring in zijn model door effecten van spanning en inleving te beschrijven.

Ten slotte levert de postklassieke narratologie allerlei verbindingen op met andere media en andere disciplines. Zoals aangekondigd, zal ik hierover schromelijk kort zijn. In het uitdeinende domein van de narratologie in andere media zijn onderzoekers als Mieke Bal, Jan Baetens, Elke Huwiler en Peter Verstraten actief. Van laatstgenoemde verscheen het handboek *Filmnarratologie* (2006), waarin de klassieke narratologie wordt klaargemaakt voor de analyse van film. Van Huwiler verscheen de intermediale narratologische studie *Erzähl-Ströme im Hörspiel* (2005). Het tijdschrift *Image & Narrative* stimuleert de toepassing van narratologie op andere media uitdrukkelijk.¹⁴

Conclusie

Terwijl de 'literaire mechaniek' van Dorleijn en Van Boven impliceert dat narratieve componenten als in een machinerie, op een voorspelbare en beschrijfbaar manier, in elkaar grijpen, suggereren de 'vertelduivels'¹⁵ van Herman en Vervaeck een veel minder rechtlijnige en bedwingbare invulling van verhalende teksten. Dat verschil in opvatting is perfect te verbinden met het onderscheid tussen klassieke en postklassieke narratologie. Beide richtingen zijn in de Nederlanden goed vertegenwoordigd. Ik heb hier de huidige stand van zaken belicht tegen de ach-

12. De narratologische toepassing van bakhtiniaanse concepten maakt deel uit van de postklassieke richting, in de zin dat Bakhtin de onzuivere kanten van teksten aan de orde stelt. Mieke Bal zet Bakhtin en de narratologie daarom naast mekaar als complementaire maar niet geheel compatibele modellen: 'although Bakhtin did put forward claims about the specifically heteroglossic nature of the novel, he did not refer to narrative as a discursive mode but to the novel as a historical genre' (Bal 1999:66). Grüttemeier (2000) is in dezelfde lijn kritisch over de mogelijkheid om narratologie en Bakhtin te verzoenen, maar erkent dat 'de narratologie met Bakhtin meer 'ziet' dan zonder hem' (2000:154).

13. Ik verwijs naar hun respectieve doctoraatsonderzoeken. Bemong noemt haar studie over de Belgische historische roman in de ondertitel nadrukkelijk een 'poëtische en chronotopisch-narratologische genrestudie' (2007). Penninck (2007) paste een verwant model toe op een twaalfde-eeuwse Griekse tekst. Borghart beschreef in zijn boek de narratologische code van het Europese en Griekse naturalisme (2006).

14. Voorbeelden daarvan zijn Vanhaesebrouck (2004) en het nummer van *Image & Narrative* gewijd aan cognitieve narratologie (Baetens 2000).

15. In de Engelse vertaling van de titel valt die suggestie overigens weg. Het wordt gewoon *Handbook of Narrative Analysis*.

tergrond van internationale ontwikkelingen. Uit het overzicht mag blijken dat het meervoud ‘narratologieën’ alleszins op zijn plaats is. Het narratologische onderzoek in Vlaanderen en Nederland surft zo mee op de golven van de internationale trends. Enkele vernieuwingen in het veld kwamen bovendien in het verleden voort uit onze contreien, en gezien de huidige stand van zaken zou de Vlaamse en Nederlandse narratologie in de komende tijd opnieuw zulke nieuwe impulsen kunnen geven.

Naast het centrum voor *cultural analysis* (ASCA) in Amsterdam brengen vooral de universiteiten van Groningen en Gent veel narratologisch onderzoek voort. Voor Groningen merkte ik dat al op; in Gent hebben naast Biebuyck, Martens, Keunen en Vervaeck ook Melissa De Bruyker en Lars Bernaerts zich in narratologische materies ingewerkt.¹⁶ De indruk die ik hier wek, is echter bedrieglijk: er zijn geen echte centra voor narratologisch onderzoek in de Lage Landen. Hoewel de genoemde onderzoekers in Gent of in Groningen in hetzelfde domein werken, vormen ze geen gestroomlijnde of institutioneel verankerde groep. Ze voeren niet systematisch gemeenschappelijke projecten uit, ze delen niet altijd dezelfde opvattingen, ze volgen verschillende werkwijzen. Ook dat is hopelijk duidelijk gebleken uit het voorgaande. Al biedt deze toestand het perspectief op vruchtbare samenwerkingen, de verschillen qua invalshoek en doelstelling zullen wellicht niet weggewerkt worden door middel van coherente groepsvorming. Aangezien die verschillen eerder tot verrijking dan verarming leiden, is dat een goede zaak voor de narratologie en de literatuurwetenschap in Vlaanderen en Nederland.

Deze stand van zaken brengt tot slot enkele uitdagingen voor de toekomst aan het licht. Een blijvende uitdaging is ten eerste de intermediale en interdisciplinaire narratologie, de uitbouw van narratieve methodes voor andere media en disciplines. Ten tweede is het voor de narratologie in de Nederlanden zaak om gepast in te spelen op de zo dominante *cognitive turn*. De cognitieve narratologie is daarvan het logische uitvloeisel, maar ook in andere subdisciplines dringt de overtuiging door dat narratieve teksten cognitieve processen afbeelden en oproepen. Het risico bestaat dat narratologen onder die invloed van cognitieve wetenschap aspecten van taal, retoriek en historische inbedding uit het oog verliezen. Adequaat reageren op dat risico is eveneens een van de uitdagingen voor de toekomst. De cognitieve golf is een belangrijke stimulans voor het onderzoek, maar de narratologie mag er haar verworvenheden niet door laten wegspoelen.¹⁷

---

16. Ze voerden onderzoek naar respectievelijk de rol van stilte en zwijgen in modern Duitstalig proza (De Bruyker 2008) en de retoriek van de waanzinnige ik-verteller in modern Nederlandstalig proza (Bernaerts 2008).

17. De auteur wenst Bart Vervaeck te danken voor de verstrekte informatie en de verhelderende gesprekken over narratologie in de Nederlanden.

Bibliografie

- AJCN*: < <http://cf.hum.uva.nl/narratology/index.html> >
Image & Narrative: < <http://www.imageandnarrative.be/> >
- Adriaens, M. *Structuralisme, poëtië en narrativiteit*. Leuven: Acco, 1978.
- Anbeek, T. 'De verteltechniek van Hermans' eerste roman', in: *De Nieuwe Taalgids*. 66, 1973, 30-41.
- Anbeek, T. *De schrijver tussen de coulissen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1978.
- Ankersmit, F., Doeser, M.C. & Kibédi Varga, A. (reds.) *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*. Kampen: Kok Agora, 1990.
- Baetens, J. (red.) *Cognitive Narratology*. Nummer van *Image & Narrative*, 1, 2000.
- Bal, M. (red.) *Mensen van papier. Over personages in de literatuur*. Assen: Van Gorcum, 1979.
- Bal, M. 'Notes on Narrative Embedding', in: *Poetics Today*. 2 (2), 1981, 41-59.
- Bal, M. 'The Point of Narratology', in: *Poetics Today*. 11 (4), 1990, 727-753.
- Bal, M. *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Tweede druk. Toronto: University of Toronto Press, 1999. [Vertaling van *De theorie van vertellen en verhalen*]
- Bal, M. *A Mieke Bal Reader*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Bemong, N. *Vormen en functies van de Belgische historische roman (1827-1850). Een poëtische en chronotopisch-narratologische genrestudie*. Leuven, 2007. [Dissertatie]
- Bernaerts, L. *De retoriek van waanzin. Taalhandelingen, narratieve onbetrouwbaarheid en delirium van drie waanzinnige ik-vertellers uit de Nederlandse literatuur*. Gent, 2008. [Dissertatie]
- Biebuyck, B. *Die poetische Metapher. Ein Beitrag zur Theorie der Figürlichkeit*. Königshausen und Neumann: Würzburg, 1998.
- Biebuyck, B. & Martens, G. 'Writer's Digest: On the Narrative Function of Metonymy in Chapter XIV of Heine's *Ideen. Das Buch Le Grand*', in: *Style*. 41 (3), 340-363.
- Biebuyck, B. 'Figurativeness figuring as a Condenser between Event and Action. How Tropes Generate Additional Dimensions of Narrativity', in: *AJCN*. 4, 2007.
- Bousset, H. *Lezen om te schrijven. Een progressieve en cumulatieve lectuur van Het boek alfa van Ivo Michiels*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1988.
- Blok, W. *Verhaal en lezer. Een onderzoek naar enige structuuraspecten van 'Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan' van Louis Couperus*. Vierde druk. Groningen: H.D. Tjeenk Willink, Groningen, 1973.
- Borghart, P. *In het spoor van Emile Zola. De narratologische code(s) van het Europese naturalisme*. Gent: Ginkgo-Academia Press, 2006.
- Brillenburger Wurth, K. & Rigney, A. *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Bronzwaer, W. *Tense in the Novel. An Investigation of Some Potentialities of Linguistic Criticism*. Groningen: Wolters-Noordhoff Publishing, 1970.
- Bronzwaer, W. 'Over het lezen van narratieve teksten', in: Bronzwaer, W.J.M., Fokkema, D.W. & Ibsch, E. (reds.) *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*. Baarn: Ambo, 1977, 229-254.
- Bronzwaer, W. 'Implied Author, Extradiegetic Narrator and Public Reader: Gérard Genette's Narratological Model and the Reading Version of *Great Expectations*', in:

- Neophilologus*. 62, 1978, 1-18.
- Bronzwaer, W. 'Mieke Bal's Concept of Focalization: A Critical Note', in: *Poetics Today*. 2 (2), 1981, 193-201.
- Bruyker, M. *Das resonante Schweigen: die Rhetorik der erzählten Welt in Kafkas Der Verschollene, Schnitzlers Therese und Walsers Räuber-Roman*. Königshausen und Neumann: Würzburg, 2008.
- Chatman, S. & Peer, W. van. (reds.) *New Perspectives on Narrative Perspective*. New York: SUNY Press, 2001.
- De Geest, D. 'La sémiotique narrative de A.J. Greimas', in: *Image and Narrative*. Nummer over *The Uncanny* onder redactie van Anneleen Masschelein. 5, 2003.
- De Jong, I. *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*. Amsterdam: Grüner, 1987.
- De Jong, I., Nünlist, R. & Bowie, A.M. (reds.) *Narrators, Narratees, and Narratives in Ancient Greek Literature*. Leiden: Brill, 2004.
- De Jong, I. & Nünlist, R. (reds.) *Time in Ancient Greek Literature*. Leiden: Brill, 2007.
- De Temmerman, K. *Personages op papyrus. Een narratologische analyse van de retorische karakteriseringstechnieken in de Oudgriekse roman*. Gent, 2006. [Dissertatie]
- D'hoker, E. 'Powerful voices: female narrators and unreliability in three Irish novels', in: *Etudes irlandaises: revue française d'histoire, civilisation et littérature de l'Irlande*. 32 (1), 2007, 21-31.
- D'hoker, E. 'Unreliability between Mimesis and Metaphor: The works of Kazuo Ishiguro', in: D'hoker, E. & Martens, G. (reds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008, 147-170.
- D'hoker, E. & Martens, G. (reds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008.
- Fokkema, A. 'Postmodern characters. A study of characterization in British and American postmodern fiction', in *Restant*. 19 (1), Amsterdam: Rodopi, 1991.
- Grivel, Ch. (red.) *Methoden in de literatuurwetenschap*. Muiderberg: Coutinho, 1978.
- Grüttemeier, R. 'Bachtin en de narratologie. Een aanzet tot kruisbestuiving', in: Korthals Altes, L. & Schram, D. (reds.) *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Assen: Van Gorcum, 2000, 145-156.
- Herman, D. 'Scripts, Sequences, and Stories: Elements of a Postclassical Narratology', in: *PMLA*. 112 (5), 1997, 1046-1059.
- Herman, D. (red.) *Narratologies. New Perspectives on Narrative Analysis*. Columbus: Ohio State University Press, 1999.
- Herman, L. & Vervaeck, B. 'The Ethics of Riding. Narratology, Ideology, and Ethics', in: *Frame*. 16 (2), 2002, 54-71.
- Herman, L. & Vervaeck, B. 'De kunst te k?k gezet: een narratologische blik op De blinde fotograaf van Willem Frederik Hermans', in: *Nederlandse Letterkunde*. 8 (2), 2003, 159-179.
- Herman, L. & Vervaeck, B. 'Focalization between Classical and Postclassical Narratology', in: Pier, J. (red.) *The Dynamics of Narrative Form. Studies in Anglo-American Narratology*. Berlin: De Gruyter, 2004, 115-138.
- Herman, L. & Vervaeck, B. *Vertelduivels*. Derde druk. Nijmegen: Vantilt, 2005. [Vertaling: *Handbook of Narrative Analysis*. Lincoln / London: University of Nebraska Press, 2005.]

- Herman, L. & Vervaeck, B. 'Didn't Know Any Better: Race and Unreliable Narration in 'Low-Lands' (1960) by Thomas Pynchon', in: D'hoker, E. & Martens, G. (reds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008, 229-246.
- Herman, L. & Vervaeck, B. 'Narrative Interest as Cultural Negotiation', in: *Poetics Today*. 17 (1), 2009, 111-129.
- Huwiler, E. *Erzähl-Ströme im Hörspiel. Zur Narratologie der elektroakustischen Kunst*, Paderborn: Mentis, 2005.
- Jongeneel, E. 'Perennial Narratology', in: *Frame*. 16 (2), 2002, 7-19.
- Jongeneel, E. 'Silencing the Voice in Narratology? A Synopsis', in: Blödorn, A., Langer, D. & Scheffel, M. (reds.) *Stimme(n) im Text. Narratologische Positionsbestimmungen*, Berlijn/New York: De Gruyter, 2006, 9-30.
- Jongeneel, E. 'The Deconstruction of the First-Person Narrator in the French New Novel', in: D'hoker, E. & Martens, G. (reds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008, 303-316.
- Keunen, B. *Tijd voor een verhaal. Mens- en wereldbeelden in de (populaire) verhaalcultuur*. Gent: Academia Press, 2005.
- Keunen, B. *Verhaal en verbeelding. Chronotopen in de westerse verhaalcultuur*. Gent: Academia Press, 2007.
- Korthals Altes, L. *Le Salut par la fiction? Sens, valeurs et narrativité dans Le Roi des aulnes de Michel Tournier*. Amsterdam: Rodopi, 1992.
- Korthals Altes, L. 'Plaisirs de la lecture ironique: Christine Angot et Dave Eggers', in: Jouve, V. & Pagès, A. (reds.) *Les lieux du réalisme. Pour Philippe Hamon*. Paris: L'Improviste, 2005, 329-340.
- Korthals Altes, L. 'Voice, irony and ethos: the paradoxical elusiveness of Michel Houellebecq's polemic writing in *Les Particules élémentaires*', in: Blödorn, A., Langer, D. & Scheffel, M. (reds.) *Stimme(n) im Text. Narratologische Positionsbestimmungen*. Berlijn/New York: De Gruyter, 165-193.
- Korthals Altes, L. 'Sincerity, Reliability and Other Ironies – Notes on Dave Eggers' *A Heartbreaking Work of Staggering Genius*', in: Elke D'hoker & Gunther Martens (red.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008, 107-128.
- Lintvelt, J. 'Narratologie', in: Segers, R.T. (red.) *Vormen van literatuurwetenschap. Moderne richtingen en hun mogelijkheden voor tekstinterpretatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985, 171-197.
- Lintvelt, J. *Essai de typologie narrative: le 'point de vue'. Théorie et analyse*. Tweede druk. Paris: José Corti, 1989.
- Lintvelt, J. *Aspects de la narration. Thématique, idéologie, identité. Guy de Maupassant, Julien Green, Anne Hébert, Jacques Poulin*. Québec/Paris: Éditions Nota bene/L'Harmattan, 2001.
- Martens, G. 'Narrative Notability and Discourse Events between Rhetoric and Narratology', in: *AJCN*, 4, 2007.
- Martens, G. 'Revising and Extending the Scope of the Rhetorical Approach to Unreliable Narration', in: D'hoker, E. & Martens, G. (reds.) *Narrative Unreliability in the Twentieth-Century First-Person Novel*. Berlijn/New York: De Gruyter, 2008, 77-105.

- Musarra, U. *Narcissus en zijn spiegelbeeld. Het moderne ik-verhaal*. Assen: Van Gorcum, 1983.
- Musschoot, A.M. 'From Perspective over Focalization to Vision: A Look at New Developments in the Theory of Narrative', in: De Geest, D. et al. (reds.) *Under Construction. Links for the site of literary theory. Essays in honour of Hendrik van Gorp*. Leuven: Leuven University Press, 2000, 13-23.
- Nünning, A. 'Narratology or Narratologies? Taking Stock of Recent Developments, Critique and Modest Proposals for Future Usages of the Term', in: Kindt, T. & Müller, H.-H. (reds.) *What Is Narratology? Questions and Answers Regarding the Status of a Theory*. Berlin/New York: De Gruyter, 2003, 239-275.
- Penninck, M. *Een analyse van de Grottaferrata Digenis Akritis in vergelijking met drie modellen*. Gent, 2007. [Dissertatie]
- Rigney, A. 'The Point of Stories. On Narrative Communication and Its Cognitive Functions', in: *Poetics Today*, 13 (2), 1992, 263-283.
- Todorov, T. *Grammaire du Décaméron*. Paris: Mouton, 1969.
- Van Assche, A. (red.) *Karakters en personages in de literatuur*. Acco: Leuven, 1989.
- Van Boven, E. & Dorleijn, G. *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Tweede, herziene druk. Bussum: Coutinho, 2003.
- Van der Weide, J. *Detective en anti-detective. Narratologie, psychoanalyse, postmodernisme*. Nijmegen: Vantilt, 1996.
- Van de Voort, C. 'De analyse van verhalend proza', in: Zeeman, P. (red.) *Literatuur in context. Een inleiding in de literatuurwetenschap*. Nijmegen: SUN, 1991, 24-58.
- Van Gorp, H. *Het optreden van de verteller in de roman. Een historisch-kritische studie over de Duitse verhaal- en romantheorie*. Hasselt: Heideland-Orbis, 1971.
- Van Gorp, H., et al. *Lexicon van literaire termen*. Achtste herziene druk. Mechelen: Wolters-Plantyn, 2007.
- Vanhaesebrouck, K. 'Towards a theatrical narratology?', in: *Image & Narrative*. 9, 2004.
- Van Heusden, B. & Jongeneel, E. *Algemene literatuurwetenschap. Een theoretische inleiding*. Utrecht: Spectrum, 1993.
- Van Luxemburg, J., Bal, M. & Weststeijn, W. *Inleiding in de literatuurwetenschap*. Zesde druk. Muiderberg: Coutinho, 1988.
- Van Luxemburg, J., Bal, M. & Weststeijn, W. *Over literatuur*. Muiderberg: Coutinho, 1987.
- Verstraten, P. *Handboek filmnarratologie*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Weststeijn, W. 'Towards a Cognitive Theory of Character', in: *AJCN*. 4, 2007.
- Wijzenbroek, A. *De kunst van het begrijpen. Een structuralistisch-hermeneutisch model voor de analyse van literair proza*. Muiderberg: Coutinho, 1987.

OMTRENT *LESSEN IN LYRIEK*. STRUCTURALISME, POËTICA, POSTSTRUCTURALISME IN HET WERK VAN BRONZWAER

Ulla Musarra-Schrøder
Universiteit van Nijmegen, K.U.Leuven

W. Bronzwaer was van 1974 tot zijn dood in 1999 hoogleraar algemene literatuurwetenschap aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen en is de auteur van een uiterst veelzijdig oeuvre. In dit essay staan zijn *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica* (1993) en die delen uit zijn overige werk die het duidelijkst hieraan gerelateerd kunnen worden centraal. Het gaat hoofdzakelijk om teksten die structuralistische methoden van analyse en interpretatie, ontleend aan de taalwetenschap, combineren met poststructuralistische inzichten die de lezer een grote graad van vrijheid gunnen bij het interpreteren.

Als literatuurwetenschapper combineerde Bronzwaer scherpe theoretische inzichten en een veelzijdige eruditie met kritische intuïtie en sensibele oordelen niet uit de weg. Als literatuurwetenschapper presenteerde hij zichzelf bijvoorbeeld het liefst als lezer, criticus en interpretator. In zijn denken over literatuur relativeerde hij de waarde van theoretische modellen en verdedigde hij de directe omgang met literaire teksten: ‘Het is onverstandig niet te erkennen dat men door theoretische vooronderstellingen gestuurd wordt, maar het is nog onverstandiger zich door theorieën oogkleppen te laten opzetten, want theorieën zijn niet meer dan disciplinaire maatregelen, intentioneel en hypothetisch van aard, die wij ons denken opleggen’ (1983: 168). Deze positiebepaling, die de tekst vooropstelt, klinkt door in talrijke lezingen en artikelen waarin vraagstukken naar de (praktijk van de) interpretatie centraal staan.

Literatuurwetenschap en interpretatie

Dit was reeds het geval in de inaugurale rede of oratie, *Pas en onpas*, waarin theoretische, taalkundige modellen het uitgangspunt vormden, maar waar tevens aangetoond werd dat de literatuurwetenschap boven de taalkunde uitsteekt: wat de literatuurwetenschap namelijk aan de taalkunde toevoegt, is haar kritisch-interpretatieve taak, en dit ‘krachtens haar aard als wetenschap van “performance” en niet van “competence”’ (1975: 18). In tegenstelling tot de taalkunde streeft de literatuurwetenschap naar interpretatie: ‘Een zuiver synchronisch-descriptieve literatuurwetenschap is een hersenschim, tenzij ze het streven naar interpretatie

opgeeft. Dan verdwijnt echter ook de lezer uit haar gezichtsveld en tenslotte zelfs de auteur' (1975: 7). Bronzwaer deed de vraag rijzen naar de consequenties van de taalkundig georiënteerde literatuurwetenschap voor de kritisch-interpretatieve benadering van poëzie. Om die vraag te beantwoorden, verankerde hij de interpretatieve handeling in twee sets taalkundige theorieën: Jakobsons principe van de equivalentie en het deviatieprincipe in aansluiting op de transformationeel-generatieve grammatica en stilistiek van Chomsky en S.R. Levin. In concrete analyses toonde hij vervolgens aan hoe de interpretatie ('onze interpretatie') gestuurd wordt vanuit de tekst, vanuit het ordeningsprincipe van de equivalentie, zoals in het geval van het chiasme in een satire van Pope, en vanuit het principe van de grammaticale deviatie. Het gaat hier om de transformatie van een bepaalde syntactische dieptestructuur, een transformatie die uiteraard semantische consequenties heeft, zoals hij verder aantoont in de analyse van Leopolds gedicht 'God heeft een huis gebouwd'¹. De interpretatie, via identificatie van transformaties van een bepaalde dieptestructuur, komt neer op het blootleggen van de betekenisstructuur van het gedicht. Ze is objectief (wetenschappelijk, taalkundig onderbouwd), maar niet vrij van een zekere subjectiviteit (vooral waar sprake is van waardebepaling of evaluatie: 'Het is duidelijk dat deze transformatie een vrije creatieve daad van de dichter is' (1975: 28).)

De interpretatie in het spanningsveld tussen objectiviteit en subjectiviteit is een onderwerp dat ook in de *dies*-rede uit 1977 besproken wordt. Geen enkele interpretatie is 'totaal ongebonden', integendeel: 'Elke interpretatie is aan twee instanties verantwoording schuldig: de woorden van het werk zelf, en de eigen geestesinhoud en het eigen klimaat' (1986: 44). Dit houdt echter het gevaar in dat wij in de impasse van de hermeneutische cirkel terecht komen, want 'de betekenis van de woorden van het werk verneem ik niet anders dan in termen van de eigen geestesinhoud en het eigen klimaat'. Of de literatuurwetenschap enige hulp kan bieden bij het doorbreken van de cirkel, is zeer de vraag. Zij kan geen betrouwbare richtlijn geven die vertelt hoe te lezen, hoe te interpreteren, maar wat ze wel kan is 'wijzen op de noodzaak van nederigheid: de nederigheid die bestaat uit het willen verstaan en het opschorten van het reeds gevormde begrip; van bereidheid ook om de eigen persoonlijkheid, die steeds klaarstaat om ieder gelezen werk vol te storten met haar eigen problematiek, te beteugelen, op te schorten, te disciplineren' (1986: 45).

In de oratie uit 1975 werd het doel van de literatuurwetenschap (ook de taalkundig georiënteerde literatuurwetenschap) zonder voorbehoud gezien als het 'streven naar interpretatie'. In een lezing tijdens het Nederlands Filologencongres van 1984 over 'De literatuurwetenschapper en de literaire kritiek', wordt de plaats van de interpretatie binnen de literatuurwetenschap daarentegen ter discussie

1. Deze analyse vormt een soort pre-tekst van een passage uit *Lessen in lyriek*, waar de grammaticale afwijking ('weedom er de bevloering is') als 'permutatie' beschreven wordt en vervolgens als 'icoon van de betekenis' (zie 1993: 225).

gesteld (wat gerelateerd kan worden aan de problematisering in de jaren 1980 van de ‘wetenschappelijkheid’ van de interpretatie, zowel in Nederland als elders). Bronzwaer neemt afstand van zowel de ‘*geisteswissenschaftliche Methode*’ als van het standpunt van sommige *New Critics*, die de interpretatie beschouwen als exclusief doel van het lezen van literatuur, maar ook van de structuralistisch en semiotisch geïnspireerde ‘taakverdeling’ tussen literatuurwetenschap en literaire kritiek, waarbij interpretatie als een taak van alleen de laatste opgevat wordt. De auteur probeert dan de interpretatie toch een plaats te geven binnen het kader van de literatuurwetenschap. Het gaat hier eerst om een vorm van interpretatie ‘die geheel door tekstelementen gestuurd wordt’ en die op grond hiervan ‘haar subjectieve karakter’ verliest (1984: 394). Alternatieve benamingen voor deze vorm van interpretatie zouden volgens de auteur ‘deconstructie’ kunnen zijn of ‘decoding’. Ten tweede gaat het om interpretatie als een van de objecten van de literatuurwetenschap, als een historisch bepaalde handeling, wat echter weer zou neerkomen op een vorm van ‘taakverdeling’, althans als je er niet aan toevoegt dat de literatuurwetenschapper, die interpretaties observeert, ook interpreteert: ‘Wij kunnen een interpretatie van een tekst niet isoleren en observeren buiten onze eigen interpretatie van de tekst om’. Interpretatie kan dus zowel onderzoeksobject zijn als handeling van de onderzoeker, de literatuurwetenschapper, die een (eventueel vergelijkende) analyse maakt van een bepaald corpus interpretaties. De conclusie is duidelijk, de literatuurwetenschap kan niet om de interpretatie heen: ‘Wij kunnen helemaal geen literatuurwetenschap bedrijven zonder te lezen – al zouden wij het willen, wij zijn, als beoefenaren van de literatuurwetenschap, altijd, *nolens volens*, interpreters, literaire critici en lezers’ (1984: 397).

Het blijkt echter dat de literatuurwetenschapper ook van het interpreteren kan afzien. Dat doet Bronzwaer zelf in *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica* (1993), een boek dat geen interpretaties wil geven. Het gebied van de interpretatie wordt nu ingeperkt; het verschuift van de objectiviteit naar het subjectieve, persoonlijke, pragmatische. Interpretatie, in die zin, hoort niet thuis in een ‘poëtica’: ‘Uitleggen hoe een poëtische tekst betekenis tot stand brengt is iets wezenlijk anders dan de interpretatie van een tekst. Onder interpretatie verstaan wij een persoonlijke beslissing over de betekenis van een tekst en over de functie welke een tekst op grond van die betekenis kan vervullen in ons persoonlijk bestaan en in een wijder maatschappelijk verband’ (1993: 28).

In verschillende overige (deels latere) teksten staat de interpretatie (weer) op de voorgrond, naast eigen interpretaties (in essays of in commentaren geschreven voor de tweetalige Ambo-edities (waar het commentaar regelmatig met interpretaties aangevuld wordt), ook de interpretatie als object, maar dit object tevens gezien in het licht van de eigen interpretatieve handeling. In dit kader hoort het onderzoek naar vertalingen van poëzie, een vorm van vergelijkend onderzoek waar Bronzwaer een meester in was. Vertaling en interpretatie staan met elkaar in een hecht verband: aan iedere vertaling gaat onvermijdelijk een interpretatie vooraf, zoals ook de analyse van de betreffende vertalingen zonder voorafgaande

interpretatie ondenkbaar is. Hiervan zijn in het werk van Bronzwaer veel voorbeelden: het reeds genoemde artikel over vier vertalingen van Eliot's 'Journey of the Magi' (1983, 167-186), de analyse van vier vertalingen van een sonnet van Rilke, 'Vertaling en interpretatie' (1986, 172-183), de analyse van een aantal vertalingen van het 27ste sonnet van Shakespeare ('Weary with toil, I haste me to my bed') in een artikel over 'De onvertaalbaarheid van het poëtisch icoon', verschenen in 1996 in een themanummer van *Armada* over 'Vertalersverdriet'. De methode in deze drie opstellen is het naast elkaar plaatsen van de vertalingen en het vergelijken van de verschillende vertalingen (en dus ook interpretaties) van cruciale passages in de brontekst (in 'Journey of the Magi' gaat het onder meer om een moeilijk beeld of symbool, in 'Der Tod der Geliebten' van Rilke hoofdzakelijk om de slotregel, in het Shakespeare-sonnet om een reeks iconen). De vertalingen worden becommentarieerd en de onderzoeker treedt zelf als interpretator naar voren bij het bieden van alternatieve oplossingen. Dit kan bijzonder ingrijpend zijn: bij de vertalingen van het sonnet van Rilke komt Bronzwaer tot een resultaat dat totaal verschilt van dat van de vier vertalers en dat vervolgens de basis gaat vormen van een geheel nieuwe interpretatie van het gedicht.

Een hoogtepunt binnen deze lijn is 'Ina in de kastanjelaan', een artikel over Vestdijks vertaling van Rilkes 'Begegnung in der Kastanien-Allee' (1991). Het is een vertaling die heel sterk de eigen stem en de eigen thematiek van de vertaler laat horen. Vestdijk heeft Rilke geïnterpreteerd *en* vertaald vanuit hetgeen hem als schrijver in die jaren (rond 1930) het meest bezig hield, de beleving en voorbereiding van het 'Ina Damman proza' (wat in 1933, zoals bekend, uitmond in *Kind tussen vier vrouwen*: 'Dat nog niet geschreven (maar wel al beleefde) proza heeft zijn interpretatie van het gedicht gestuurd en zijn vertaling ervan op wezenlijke punten, de punten waarop hij zich 'vrijheden' permitteerde, gedicteerd' (1991: 98)). Het is juist op die punten, in die 'kieren' tussen de vertaling en de oorspronkelijke tekst, dat de vertaler Vestdijk zijn eigen preoccupaties, hetgeen hem ten diepste bezighoudt, laat doorschemeren (1991: 92). Vestdijks interpretatie van Rilke is dus hoogst persoonlijk en subjectief. Subjectieve momenten zijn echter ook aanwezig bij de onderzoeker-interpretator van de vertaling van Vestdijk, naast natuurlijk de objectieve kennis van Vestdijk en het Ina Damman-proza. Uitdrukkingen als 'mijns inziens' komen vaker voor, zoals ook het verwijzen naar de eigen intuïtie: 'Als mijn intuïtie juist is dat de 'kieren' in een vertaling betekenisvol zijn, dan moet 'koel' ook een sleutelwoord zijn' (1991: 97). Een objectief gegeven waarop die intuïtie berust, is dat het woord 'koel', dat bij Rilke een keer en bij Vestdijk twee keer voorkomt, in de aan Ina gewijde passages in *Kind tussen vier vrouwen* in 'een veelvoud van herhalingen' aanwezig is.

Iconiciteit

Volgens Bronzwaer, in het reeds geciteerde *Armada*-artikel, is het vertalen in eerste instantie interpretatie: ‘Wat vertaald wordt is een door de vertaler al interpreterend tot stand gebrachte betekenis van de grondtekst’ (1996: 37). De vertaler zal, net als elke lezer, ‘met zijn beperkte en persoonsgebonden vermogens, de manifestaties van het poëtisch mysterium tot stand brengen’ (1996: 39). Dit hoeft echter geen ruimte te geven voor willekeur: ‘Natuurlijk is het interpreteren dat de vertaler aan zijn vertaalarbeid doet voorafgaan niet, en zelfs in hoge mate niet, willekeurig of subjectief. Gegeven de aard van elke natuurlijke taal, die een streng beregelde orde is, zijn interpretaties aan vergaande restricties gebonden’ (1996: 37). Dat betekent niet dat bij het lezen of interpreteren geen marge open gehouden wordt voor individuele en subjectieve inbreng: ‘Voor mij (men kan hier alleen subjectief beginnen; het is immers de lezer die het gedicht ‘tot poëzie leest’) bevinden de hoogtepunten van dit sonnet zich in de regels 1, 4, 8 en 11/12’ (1996: 40). Die hoogtepunten zijn de ‘magische’ momenten, waarop de poëzie een geprivilegieerde verhouding tussen vorm en inhoud vertoont en waarop zij het ‘ideaal van de iconiciteit bereikt’. Het zijn momenten die voor elke lezer, interpretator of vertaler niet dezelfde zullen zijn (1996: 38-39).

Iconiciteit is een onderwerp dat in veel teksten van Bronzwaer centraal staat. Het begrip wordt taalkundig uitgelegd in een artikel in *Forum der letteren* uit 1990: ‘Poëzie en iconiciteit’, waar teruggegrepen wordt op Plato’s *Kratylos*. In deze dialoog verdedigt Kratylos het standpunt dat taalbetekenis tot stand komt op grond van natuurlijke gelijkenis tussen *signifiant* en *signifié*, de zogeheten *fusei*-theorie, terwijl Socrates uiteindelijk opteert voor de *nomoi*-theorie (betekenis berust op wet, gewoonte, afspraak). De laatste wordt in de taaltheorie van De Saussure doorslaggevend, terwijl de eerste de basis zal vormen van de structuralistische visie op poëtisch taalgebruik en iconiciteit (Jakobson, Lotman, Riffaterre), waarin het begrip van de iconiciteit steeds ruimer, abstracter wordt. Het omvat hier veel meer dan klanknabootsing en wordt, in navolging van Lotman, een kenmerk van het poëtische discours *tout court*. Voor Bronzwaer vormt deze structuralistische positie een uitgangspunt, maar hij gaat een stap verder en plaatst de problematiek van de iconiciteit in een pragma-linguïstisch kader²: ‘De meeste, en de meest betekenisvolle, iconen zijn dus die welke wij niet zozeer in de tekst aantreffen als wel aanbrengen, ontdekken of blootleggen; *iconen zijn intentionele interpretatiedoelen*’ (1990: 99). Het lezen en interpreteren van teksten is dus afhankelijk van onze ‘iconiserings-drift’, de neiging die ‘wij hebben om de relatie taal-werkelijkheid als een *fusei*-relatie te zien, waarbij het fenomeen van de willekeur oplost in een theorie over een ‘diepe’ of ‘natuurlijke’ samenhang tussen teken en denotatum’ (1990: 96). De iconiserings-drift zal vooral ingezet worden, wanneer de lezer geconfronteerd wordt met complex poëtisch taalgebruik, zoals in het

2. Voor dit pragma-linguïstische kader verwijst Bronzwaer naar De Pater en Van Langendonck (1989).

geval van een door ongrammaticaliteit bemoeilijkte vorm. Een voorbeeld hiervan is de openingszin van Rilke's *Malte Laurids Brigge*: 'So, also hierher kommen die Leute, um zu leben, ich würde eher meinen, es stürbe sich hier'. De onpersoonlijke passiefconstructie, die afwijkt van wat men in een lange traditie van filosofische en contemplatieve discours onder 'sterven' verstaat, activeert de iconiseringsdrift: '[...] zij die in Parijs passief, naamloos en onopgemerkt sterven, hebben de ars moriendi verleerd. Zo wordt hun dood als het ware *fusei* verbeeld door de grammaticale constructie waarin deze wordt beschreven' (1990: 99). Voor de lezer betekent afwijking van het systeem van linguïstische normen direct een afwijking van het systeem van culturele normen. 'Afwijking van het ene systeem wordt als icoon van de afwijking van het andere systeem geïnterpreteerd' (ibid.).

In *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica* is iconiciteit een van de meest voorkomende technische begrippen. Het icoon wordt, in navolging van Lotmans theorie van de poëtische taal als een secundair modellerend (betekenisvoortbrengend) systeem, gedefinieerd als 'semantisering van de vorm (op het vlak van de primaire code) door de 'vormtaal' van de secundaire code' (1993: 28). Door de vormtaal zijn in het poëtisch taalgebruik de taaltokens iconisch of, zoals reeds in 'Poëzie en iconiciteit' vastgesteld werd, ze kunnen zo door de lezer opgevat worden (zie 1993: 25). In hoofdstuk 3, 'Vers, metrum, ritme', staat het fenomeen van de iconiciteit helemaal op de voorgrond. Het kan het resultaat zijn van metrische afwijkingen, een bepaald afwijkend ritme of het afwijkend leggen van een klemtoon kan 'icoon zijn van de betekenis' (1993: 56). Een iconisch effect krijgen we ook wanneer twee codes, zoals die van de Nederlandse taal en die van een bepaald metrisch systeem 'tot samengaan is gedwongen'; dan kan een *surplus* aan betekenis ontstaan dat groter of minder groot is al naar gelang dat de twee codes zich op *interessante* wijze tot elkaar verhouden' (1993: 63). Dit is het geval bij de 'antimetrie', waar de natuurlijke accenten van de taal het winnen op het metrum, zoals geïllustreerd door de achtste regel van het sonnet 'Dichtkunst' van Achterberg ('[...], het woordmateriaal/ wentelt in hem een donker bedoelen'): 'De ritmische gestalte van de regel drukt als een icoon zijn betekenis uit: de chaos, draaikolk of baaierd van gevoelen dat nog niet aan de discipline van de poëtische vormgeving is onderworpen' (1993: 71). Een bijzondere vorm van antimetrie, en dus van metrische afwijking, is de syncope. Het effect van de syncope wordt geïllustreerd aan de hand van Vestdijks 'De uiterste seconde', een gedicht dat uitermate centraal staat in *Lessen in lyriek* (het staat in drievoud gekopieerd op de omslag en de voor- en achterflap van het boek!). De syncope in de eerste versregel, 'Doodgaan is de kunst om levende beelden', wijkt af van wat in het schema van het jambisch pentameter toegestaan zou zijn ('Deze regel toont wel het uiterste aan ritmische dwarsliggerij dat de jambische pentameter toestaat', ibid.) en wordt daardoor iconisch. Maar ook het steeds rustiger geworden 'jambische vaarwater' in de volgende strofen van het gedicht, in het bijzonder in de slotstrofe, kan als icoon beschreven worden: 'De vormtaal van het gedicht zou kunnen worden beschreven als een geleidelijke aanvaarding van de jambische pentameter, waartegen de

openingsregel zo heftig in verzet is. En aangezien de thematiek van het gedicht aanvaarding van de dood is, kan het hele gedicht als een ritmisch icoon worden opgevat' (1993: 74).

Iconiciteit kan dus een effect zijn van antimetrie en van syncope, maar ook van het zogenaamde metrische contrapunt (alle zijn ze middelen om het metrische 'dreun' tegen te gaan!). Een metrisch contrapunt heb je, wanneer twee verschillende aan versvoeten ontleende ritmen aanwezig zijn (zoals wanneer in muziek verschillende maatsoorten tegelijk klinken). Aan contrapunt en muzikaliteit zijn enkele zeer belangrijke bladzijden gewijd over gedichten van Hopkins, Ida Gerhardt, Vondel, Verwey, Nijhoff, Achterberg. Het procédé treedt sterk naar voren in Hopkins' 'God's Grandeur', waar de versregel 'Generations have trod, have trod, have trod' meerdere lagen van iconiciteit bevat: eerst de identieke herhaling van de perfecte jambe ('have trod'), icoon van 'de eentonige voortgang van het menselijk geslacht'. Door het contrast met het trocheïsche woord 'generations' ontstaat weer, op een ander niveau, een icoon, namelijk 'van de slijtage die elke generatie, steeds weer met de energie van de trochee aan het leven beginnend, ondergaat als de slepende jambische sleur van het alledaagse bestaan haar in zijn greep krijgt' (1993: 79). Een ander voorbeeld, waar de iconiciteit tot stand komt door het doorklinken van twee verschillende ritmen, is Ida Gerhardts 'Vogelvrij' (met de beginregel 'Kinderen van een prachtig ras'). Het ene ritme is het trocheïsche, hier het 'kinderritme' genoemd, omdat het zeer kenmerkend is voor kinderliedjes ('Altijd is Kortjakje ziek'); het klinkt door in de begin- en eindstrofe, alhoewel deze gebaseerd zijn op de jambische tetrameter; het andere, het jambische, hier 'volwassenritme' genoemd, vinden we in de middenstrofe: 'En toen ik hen ontkomen was/ zat ik tussen een wilgenrij,/ een oude vrouw in de maand mei/ en sloeg de kluiten van mijn jas'. Het gedicht in zijn geheel is een icoon van zijn eigen thematiek: de wereld van het kind ('prachtig', 'oprecht' maar ook 'wreed') en die van de volwassene: 'In de tweede strofe, die de volwassene isoleert van de kinderen, is het ritme bijna helemaal jambisch, terwijl het in de regels over de kinderen sterk trocheïsch aandoet' (1993: 80-81).

Zoals reeds in het artikel uit 1990 beklemtoond werd, is het tot stand komen van iconiciteit afhankelijk van de lezer. Uitgaande van de beginregel van Leopolds 'Om mijn oud woonhuis peppels staan', waar men van iconisering kan spreken, omdat de woorden 'staan om', dankzij de inversie, inderdaad komen te staan om de hele versregel, stelt Bronzwaer dat het de lezer is die bijdraagt tot de semantisering van de vormtaal, die de inversie, zoals die van Leopold, 'weet te iconiseren' (1993: 222).

Dit standpunt wordt, met andere bewoordingen, herhaald in het *Armada*-artikel, waar (zoals wij reeds hebben gezien) onder 'lezer' ook 'interpretator' en 'vertaler' worden verstaan: 'De poëtische taal wil de tekens tot iconen maken, en de poëtische leesintentie wil hetzelfde' (1996: 39), ook wanneer het gaat om iconen die misschien niet door de dichter zijn geïntendeerd: 'Het is de lezer die een gedicht tot poëzie leest' (1996: 40). Duidelijk wordt in dit artikel ruimte gegeven

aan de interpretatieve activiteit van de lezer (ook wanneer hij/zij vertaler is of een onderzoek naar vertalingen verricht). De iconen in het sonnet van Shakespeare zijn (in de volgorde van de analyse) het chiasme in de vierde regel ('To work my mind, when body's work expired'), een vorm van diagrammatisch icoon dat gelegitimeerd is door het thema: de geest die nu begint te werken, nadat het werk van het lichaam verricht is, de antimetrie met syncope in de eerste versregel ('Weary with toil, I haste me to my bed'), die als volgt geïnterpreteerd wordt: 'een ritmische storing die als een icoon van een motorische storing kan worden gelezen. De spreker struikelt aan het begin van de regel, hervindt in de cesuur de controle over zijn bewegingen en loopt dan haastig naar zijn bed om andere struikelingen te voorkomen', en ten slotte de schijnbare ongrammaticaliteit in regel acht: het 'do' in 'Looking with darkness which the blind do see'. Men zou ofwel kunnen aannemen dat het inderdaad een ongrammaticaliteit is, een 'stoplap' zonder betekenis, ofwel dat het 'do' emphatisch bedoeld is, alhoewel het geen zinsaccent heeft. In dit geval zou het – een zekere onbeslisbaarheid blijft hier meespelen – semantisch gemotiveerd, iconisch, kunnen zijn (1996: 40-46). Deze analyse van iconiciteit sluit sterk aan bij *Lessen in lyriek*: de iconiciteit van antimetrie, van de ongrammaticaliteit en van het chiasme als herhalingsfiguur.

In *Lessen in lyriek* werd namelijk ook reeds de iconische werking van het chiasme aan de orde gesteld. Het gaat om een relatief korte paragraaf waar, anders dan in het boek in zijn geheel, de invloed vanuit het deconstructivisme zichtbaar wordt. De tekst waaruit fragmenten geanalyseerd worden is J.C. Bloems 'Insomnia' (met de bekende beginregels 'Denkend aan de dood kan ik niet slapen,/ En niet slapend denk ik aan de dood'). Het wordt aangetoond dat het chiasme niet alleen kruisstelling (of inversie) is van klanken of van semantisch vergelijkbare elementen, maar ook een circulaire structuur heeft (a b b a) en, op grond hiervan, in plaats van een herhalingsfiguur die betekenis voortbrengt, opgevat kan worden als een herhalingsfiguur 'die betekenis vernietigt (of *deconstrueert*)' (1993: 146). Het chiasme krijgt hier vergaande iconische gevolgen, namelijk als 'icoon voor een wezenlijk mankement in ons denken: de cirkelredenering', een formulering die waarschijnlijk geïnspireerd is door een passage in *Allegories of Reading* van Paul de Man. Het chiasme blijkt tevens icoon te zijn voor een denkwijze die onderscheiden of opposities uitwist, zoals die tussen 'leven' en 'bewustzijn', opposities die constructies zijn van onze Westerse ideologische traditie. Na een korte analyse van de eerste strofe van Hans Favereys 'Chrysanten, roeiers' – waar het chiasme ervoor zorgt dat ieder object, door het verwisselen van positie, zijn identiteit verliest – wordt geconcludeerd: 'Men zou kunnen zeggen dat dit gedicht het drama opvoert waarvan het chiasme het icoon is: de verwarring tussen identiteit en positie' (1993: 147). Het is de vraag of de auteur hier niet, *nolens volens*, interpretatief werkzaam is – afgezien nog van de vragen die men eventueel zou kunnen stellen over de iconische reikwijdte van het chiasme en van retorische figuren in het algemeen.

Dit laatste geldt ook voor de interpretaties van het chiasme in het twee jaar eerder gepubliceerde essay 'Het chiasme in James Joyce's *Ulysses*' (1991). Geïn-

spireerd door het bekende hoofdstuk over de tropen in Rilke van Paul de Man in *Allegories of Reading*, onderneemt Bronzwaer een belangrijke en zeer complexe analyse van het chiasme, de stijlfiguur als ‘distinctief kenmerk’ die op alle niveaus van *Ulysses* aanwezig is. Het verband met de invulling van het begrip in de studie van Paul de Man is echter niet altijd even evident. Daar gaat het, mijns inziens, hoofdzakelijk om een dieper liggende structuur, die niet direct textueel herkenbaar is, een ‘reversal’ of inversie van posities, zoals vooral die van ‘subject’ en ‘object’, die door de lezer-interpretator op diepstructureel niveau als chiasme geconstrueerd zou kunnen worden. Bronzwaer herschrijft het chiasme als volgt: ‘slechts als de mens begrijpt hoe de wereld de mens begrijpt, kan de mens de wereld begrijpen’, en voegt eraan toe: ‘Het denken heeft zich dus gekristalliseerd in een structuur die een retorisch, talig patroon vertegenwoordigt’ (1991: 43). In het artikel over Joyce gaat het, meer dan in de tekst van Paul de Man, om vatbare, herkenbare, chiastische figuren, zowel op macro- als op microstructureel niveau. Aan het chiasme wordt echter in beide gevallen een gelijkwaardige semantische reikwijdte toegeschreven: ‘het is een icoon dat een fundamentele structuur van ons denken verbeeldt’ en verder: ‘Mijn stelling is dat het chiasme in de *Ulysses* van James Joyce, net als bij Rilke, niet alleen een stilistisch distinctief is, maar ook de ‘filosofie’ en daardoor ook de wereldbeschouwing bepaalt die aan de roman ten grondslag ligt’ (1991: 43). Veel van de chiasmen die in de loop van de analyse aan ons voorbijtrekken, worden inderdaad in wereldbeschouwelijke termen geïnterpreteerd. Op macrostructureel niveau gaat het vooral om het chiasme als circulariteit (a-b-b-a), uitgedrukt in de cirkelgang, die van de eerste drie (*Telemachiade*) tot de laatste drie boeken (*Nostos*) leidt (vertrek, omzwerving, terugkomst); dezelfde chiastische structuur kunnen wij herkennen in de tekst over de profeet Elias (in het boek *Malakias*): de profeet zal, bij zijn komst, “het hart des vaders voor de kinderen winnen en het hart der kinderen voor hun vader”. Deze cirkel (of ‘verhoopte chiastische *stasis*’) wordt echter, tijdens de *Hamlet*-discussie, door Stephen, alweer in de vorm van een chiasme, doorbroken en ontmanteld: ‘Who is the father of any son that any son should love him and he any son’ (1991: 45-46). De ene chiastische structuur ondermijnt dus de andere, legt haar bloot als zijnde niets anders dan ‘een talige structuur, een retorische beweging die slechts onbeantwoorde vragen oproept’ (ibid.). Op microstructureel vlak zijn de chiasmen uitermate (‘verbijsterend’) frequent. Chiastische constructies kunnen tekens zijn van de sociologische impasse, de uitzichtloosheid, waarin Bloom (als Ier en Jood) zich bevindt, of uitdrukking geven aan levensbeschouwelijke of ken-theoretische problemen, zoals in het *Proteus*-hoofdstuk, waar zelfs de waarneming van voetstappen in het zand chiastisch beschreven wordt: ‘A very short space of time through very short times of space’ (1991: 47-48). Een duidelijk iconisch effect heeft de laatste zin van *Ithaca*, die in de tekst van Bronzwaer geschematiseerd en verticaal genoteerd wordt, met in het centrum de termen: egg, in the night, of the bed. De toelichting luidt: ‘Leopold Bloom is teruggekeerd in het ei van zijn bed, in het centrum van het chiasme dat zijn ervaring is’ (1991: 53).

Van structuralisme naar poststructuralisme

In het werk van Bronzwaer verlegt zich het accent, in de loop van de jaren 1980 en 1990, van een structuralistische naar een overwegend poststructuralistische literaturopvatting. Dit uit zich in de genoemde studies over het chiasme, maar ook meer algemeen in het denken over taal en werkelijkheid, zoals dit tot uiting komt in het *Armada*-artikel. Het essay over *Ulysses* wordt ingeleid met een beschouwing over taal en werkelijkheid, over het filosofische grondprobleem van 'onze' tijd: 'Is het zo dat ons denken, gedragen door onze taal, reikt naar het ware, de werkelijkheid, die *echter* is dan onze taal met haar uitsluitend verwijzende vermogens, of is het zo dat wij slechts denken kunnen wat onze taal al kent, dat wij denken in opdracht van de taal (...)? De vraag naar de werkelijkheid is dan een vraag naar de taal geworden' (1991: 38). Deze taal filosofische opvatting is, volgens Bronzwaer, typisch voor het modernisme, dat in die visie misschien meer op het poststructuralisme dan op het structuralisme vooruitgrijpt. De modernistische literaire tekst is, bijna per definitie, 'autoreflexief', geobsedeerd door haar eigen talige structuren. Zij is, zoals het kernachtig gesteld wordt, 'de *praxis* van de moderne taal filosofie' of, zoals verderop geformuleerd: de moderne literatuur 'kan alleen maar toegepaste taal filosofie zijn, zonder essentialistische pretenties zoals de symbolisten die nog konden koesteren; dan kan elk werven om zin alleen maar een vorm van taalbeschouwing zijn' (1991: 41). Dit gegeven (samen met kwesties die betrekking hebben op subject, denken, bewustzijn) wordt geïllustreerd in verschillende, soms baanbrekende, essays over modernistische schrijvers, dichters *en* componisten (verschenen tijdens de jaren 1980 en 1990), naast Joyce: Eliot, Kafka, Thomas Mann, Valéry, Nijhoff, Vestdijk, Beckett, Wagner, Stravinsky, Schönberg e.a.³

Ik beperk mij tot het essay over Schönbergs *Moses und Aron* (1991 (1986))⁴, een werk dat, door het feit van zijn onvoltooidheid of beter 'onvoltooibaarheid', 'de onmogelijkheid van zijn eigen bestaan reflecteert' (1991: 16-17)⁵. Deze aporie heeft te maken met het idee van het 'beeldverbod', dat door Mozes vertegenwoor-

-
3. Ik verwijs naar de volgende titels: 'T.S.Eliot en Igor Stravinsky. Twee meesters van het modernisme', in Bronzwaer 1988, 'Kafka en de onovergankelijkheid' in Bronzwaer (1986), 'Thomas Manns *Doktor Faustus*: een roman met demonische trekken' in Bronzwaer 1991, 'Dialogen op de Toverberg', in Hermans (1995), 'Een verstrooid zelfportret: Nijhoffs 'De wandelaar' en het modernisme' in Bronzwaer (1991). Dit is een kleine greep uit een indrukwekkende hoeveelheid opstellen over moderne of contemporaine schrijvers, vaak geschreven naar aanleiding van het verschijnen van (nieuwe) Nederlandse vertalingen en verschenen in verschillende tijdschriften (*De Revisor*, *Spektator*, *De Gids*, *Armada*), dagbladen (*De Volkskrant*, *NRC-Handelsblad*), verzamelbundels (*Vestdijkkroniek*), etc.
  4. 'Moses und Aron. Een modernistische opera', Bronzwaer (1991: 9-33). Oorspronkelijk gepubliceerd in *Versus. Tijdschrift voor film- en opvoeringskunsten*. 3, 1986.
  5. Voor de visie op *Moses und Aron* als typisch modernistische opera citeer ik nog de volgende passages uit het essay: 'De zelfreflectie en onvoltooibaarheid zouden *Moses und Aron* tot een werk maken dat bijna als modelmatig voor het modernisme kan gelden' (1991: 23) en: tijdens het modernisme kan het kunstwerk niets anders zijn 'dan een reflectie op zijn eigen mogelijkheid. Als het romanwerk van Marcel Proust paradigmatisch is voor deze situatie in de literatuur, dan is *Moses und Aron* het bij uitstek modelmatige opus van het modernisme in de muziek-dramatische kunst' (1991: 30).

digd wordt en de oorzaak vormt van het feit dat Mozes in de opera ‘spreekt’, terwijl Aäron ‘zingt’. In het zingen van Aäron komt het ‘voorgestelde’ of ‘uitgedrukte’ tot uiting, dit in overeenkomst met de traditie van de opera, van het ‘belcanto’. In die zin is de opera, net als de tonale muziek in het algemeen, in de loop van de ontwikkeling een ‘flagrante schending’ geworden van het beeldverbod (1991: 19). Het spreken van Mozes, daarentegen, symboliseert het ‘onvoorstelbare’ of het ‘onzegbare’. Mozes die, na de episode met het brandende braambos, de ‘zuivere gedachte’ kent, kan haar niet uiten, – althans niet in de semiotische nulcode van het operagenre, het gezang (1991: 17). De paradox ligt in het feit dat het zingen (in het semiotische systeem van de opera), net als de taal, gecodeerd is, terwijl het spreken (van Mozes) als ‘pre-talig’ opgevat moet worden: ‘Aärons belcanto verhoudt zich tot Mozes’ *Sprechgesang* dus als ‘zingen’ tot ‘spreken’ binnen de code van de dodecafonie en, als men Schönbergs ingreep in het semiotisch plan van de opera mee voltrekt, als ‘spreken’ tot ‘zwijgen’, of als ‘zeggen’ tot ‘denken’, als de ‘voorstelling’ tot de ‘zuivere gedachte’ (1991: 20). De toepassing van de dodecafonie in *Moses und Aron*, kan in dit licht gezien worden. In tegenstelling tot de tonale muziek, die dus geleidelijk tot uitdrukkingmuziek was geworden (door de tonica wordt de muziek representatief, ‘zij het slechts als leidtoon of rustpunt’), is de dodecafonie nooit op een buitenmuzikale werkelijkheid betrokken: de twaalf tonen zijn uitsluitend op elkaar betrokken. Door de invoering van de dodecafonie tracht de componist het ‘beeldloze’ karakter van de muziek te herstellen (1991: 19).

In het werk van Bronzwaer tekent zich een lijn af die leidt van structuralisme tot poststructuralisme, een lijn waarin zich ook de ontwikkeling aftekent van een taal- en werkgerichte semiologie tot een lezersgerichte semiotiek. Het is een veelzijdig literatuurtheoretisch en kritisch-interpretatief oeuvre, dat veel meer behelst dan wat hier werd besproken. Naast *Lessen in lyriek* en de teksten ‘eromheen’ zijn er immers nog de soms ‘baanbrekende’ opstellen over modernistische schrijvers, dichters, componisten, de vele artikelen waarin belangrijke bijdragen werden geleverd aan de narratologie uit de jaren 1970 (meer bepaald over problemen die betrekking hebben op *deixis*, vertelinstanties, narratieve niveaus en focalisatie), de voorwoorden en commentaren in de door Bronzwaer verzorgde tweetalige Ambo edities (poëzie van Rilke, Eliot, Hopkins, Tennyson) en de opstellen die de ethische aspecten van literatuur belichten. Alhoewel dit onderwerp alleen in enkele opstellen expliciet behandeld wordt⁶, vormt het verband tussen literatuur en ethiek een vaste kern in de literatuuropvatting van Bronzwaer. Dit valt zeker te lezen uit de keuze van ‘zijn’ auteurs, de schrijvers en dichters die door hem vertaald, geanalyseerd of geïnterpreteerd worden, maar ook door de nadruk die gelegd wordt op het lezen en op het omgaan met literatuur. Het is immers de omgang met literatuur die ons, volgens Bronzwaer, in staat stelt om onze ethische

6. Zoals bijvoorbeeld in ‘Literatuur en ethiek’, in Bronzwaer (1986: 61-85), ‘De gehoorzaamheid aan het tweede gebod: ethiek en esthetiek bij Frans Kellendonk’ in Bronzwaer (1991: 39-53).

(maar ook sociale en politieke) gedragsregels te herdenken en die ons waarschuwt voor het gevaar van ‘ethische verstarring’⁷. Ik denk dat deze visie op de relatie tussen literatuur, lezer en leefwereld, naast de vele hoofdzakelijk tekstgerichte inzichten die in dit essay aan de orde zijn geweest, inspiratie kan bieden aan jonge lezers of literatuuronderzoekers uit het begin van dit nieuwe millennium.

Bibliografie

- Bronzwaer, W. *Tense in the Novel: An Investigation of Some Potentialities of Linguistic Criticism*. Groningen: Wolters-Noordhoff Publishers, 1970.
- Bronzwaer, W. *Pas en onpas, over ekwivalentie en deviatie in het poëtisch taalgebruik*. Amsterdam: Rodopi, 1975.
- Bronzwaer, W. ‘Over het lezen van narratieve teksten’. in: Bronzwaer, W.J.M., Fokkema, D.W., Kunne-Ibsch E. (reds.) *Tekstboek algemene literatuurwetenschap: moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap*. Baarn: Ambo, 1977.
- Bronzwaer, W. ‘Implied Author, Extradiegetic Narrator and PublicReader. Gérard Genette’s Narratological Model and the Reading Version of *Great Expectations*’, in: *Neophilologus*. 62 (1), 1978, 1-18.
- Bronzwaer, W. ‘Focaliseren of vertellen?’, in: *Forum der Letteren*. 20 (4), 1979, 449-458.
- Bronzwaer, W. ‘De literatuurwetenschapper en de literaire kritiek’, in: *Handelingen van het acht en dertigste Nederlands Filologencongres*. Amsterdam-Maarssen: APA-Holland Universiteits Pers, 1984, 389-398.
- Bronzwaer, W. ‘Vier vertalingen van T. S. Eliot’s “Journey of the Magi”’, in: *Op grond van de tekst, opstellen aangeboden aan prof. Karel Meeuwesse*. Utrecht: Hes, 1985, 167-186.
- Bronzwaer, W. *De vrije ruimte*. Baarn: Ambo, 1986.
- Bronzwaer, W. e.a. *Een Amerikaan in Europa*. Baarn: Ambo, 1988.
- Bronzwaer, W. ‘Poëzie en iconiciteit’, in: *Forum der Letteren*. 31, 1990, 93-103.
- Bronzwaer, W. *Het eerste spoor. Opstellen over literatuur en moderniteit*. Baarn: Ambo, 1991.
- Bronzwaer, W. *Lessen in lyriek. Nieuwe Nederlandse poëtica*. Baarn, Ambo, 1993.
- Bronzwaer, W. ‘De onvertaalbaarheid van het poëtisch icoon. Geprivilegieerde momenten in Shakespeares 27ste sonnet’, in: *Armada*. 1 (3), 1996, 36-47.
- De Pater, W. & Van Langendonck, W. ‘Natuurlijkheid van de taal en iconiciteit. Plato en hedendaagse taaltheorieën’, in: *Tijdschrift voor Filosofie*. 51, 1989.
- Eliot, T. S. *Gedichten*. Keuze uit zijn poëzie met commentaren samengesteld door W. Bronzwaer. Baarn: Ambo, 1983.
- Hermans, H. J. M. *De echo van het ego. Over het meerstemmige zelf*. Baarn: Ambo, 1995.
- Hopkins, G. M. *Gedichten. Keuze uit zijn poëzie*. Vertalingen en commentaren samengesteld door W. Bronzwaer. Baarn: Ambo, 1984.

7. Zie Bronzwaer (1986: 72 en 83). Het zal duidelijk zijn dat het ‘ethische’, in de visie van Bronzwaer, nooit gebonden is aan eventuele ethisch (morele) ‘boodschappen’, maar aan de strekking van het literaire werk als structuur of ‘Gestalt’, waardoor ook muziek (de derde symfonie van Bruckner wordt genoemd) ‘ethisch’ gerecipieerd of geïnterpreteerd kan worden.

- Rilke, R. M. *De Elegieën van Duino, 1912-1922*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door W. Bronzwaer. Baarn: Ambo, 1978.
- Rilke, R. M. *De Elegieën van Duino & De Sonnetten van Orpheus*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door W. Blok, W. Bronzwaer, C.O. Jellema. Baarn: Ambo, Antwerpen: Kritak, 1996.
- Tennyson, A. *In Memoriam*. Vertaald door R. Bremer, ingeleid en van aantekeningen voorzien door W. Bronzwaer. Amsterdam: Ambo, 1998.

LOSSE EINDJES IN DE LITERATUURWETENSCHAP VAN DE LAATSTE HONDERD JAAR. OVER FORMELE PROCEDÉS, INTERTEKSTUALITEIT EN GENRE

Douwe Fokkema
Universiteit Utrecht

Als we een probleem tegenkomen dat we niet kunnen oplossen, zijn we geneigd het uit de weg te gaan en iets anders te gaan doen. Dit geldt in het wetenschappelijk onderzoek net zo goed als in het dagelijks leven en kan verklaren waarom in de laatste honderd jaar de literatuurwetenschap enkele malen onverwachts van richting is veranderd. In het bijzonder wil ik aandacht vragen voor drie momenten uit de geschiedenis van ons vak waarop veelbelovend onderzoek zonder duidelijke reden is afgebroken of met weinig animo is voortgezet. Het gaat om de volgende drie gevallen:

- (1) de definitie van literatuur als afwijkend taalgebruik, zoals in het Russische Formalisme, met name Sjklovski (1916); deze benadering van literatuur is volledig in onbruik geraakt.
- (2) het onderzoek naar intertekstuele relaties; dit wekt nog altijd wel belangstelling maar minder dan in de jaren 1970 en 1980, toen Kristeva (1969), Riffaterre (1978) en Genette (1982) hun belangrijke werk publiceerden.
- (3) de onderscheiding van genres; genrestudies worden sedert Alastair Fowler's voorzichtige beschouwingen in *Kinds of Literature* (1982) minder vaak beoefend en zijn nauwelijks geïntegreerd in het overige literatuurwetenschappelijke onderzoek.

Dit zijn de drie onderwerpen die ik wil bespreken: drie 'loose ends', die velen als 'dead ends' zullen beschouwen, omdat zij er de voorkeur aan geven een bijdrage aan het maatschappelijke vertoog te leveren en zich op de grote politieke en sociale problemen van onze tijd te richten, zonder overigens aansluiting te zoeken bij de wetenschappelijke bevindingen van sociologisch en psychologisch geschoolde collega's. In dit artikel wil ik mij vooral met het domein van de literatuur en de effecten van het literaire lezen bezighouden en mij afvragen hoe het onderzoek op dit gebied een meer wetenschappelijke basis kan krijgen, zodat ook beoefenaren van andere disciplines – waaronder de psychologie, sociologie en cultuurwetenschap – de resultaten van ons onderzoek zullen kunnen begrijpen en gebruiken.

Waarom zijn er 'losse eindjes' in de literatuurwetenschap? Waarom is het onderzoek naar afwijkend taalgebruik, intertekstualiteit en genre niet met volle

overtuiging voortgezet? Het onderwerp van dit artikel is ingegeven door een kritische opmerking die ik eens na een lezing moest incasseren van een student die *Knowledge and Commitment* had gelezen, het boek dat Elrud Ibsch en ik acht jaar geleden hebben gepubliceerd en waaraan een eerdere Nederlandse versie – *Literatuurwetenschap en cultuuroverdracht* (1992) – ten grondslag ligt. Deze criticus beschuldigde ons ervan dat wij de literatuurwetenschap hadden verraden en onze discipline hadden ingeruild voor psychologie en sociologie. Dat is nooit onze bedoeling geweest en de kritiek kan gemakkelijk verworpen worden, omdat wij juist vrij veel aandacht hebben besteed aan de onderscheidende kenmerken van het literaire systeem.

Toch kan ik het begrijpen dat sommige lezers de indruk hebben gekregen dat wij literaire problemen tot psychologische en sociologische hebben gereduceerd. Wij waren (en zijn nog altijd) geïntrigeerd door het perspectief van empirisch onderzoek als voorwaarde van wetenschappelijkheid, en het was verleidelijk om naar bruikbare voorbeelden van empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen te zoeken. Maar als men daar te veel aan toegeeft is het gevaar aanwezig dat sommige problemen over het hoofd worden gezien, met name problemen met een linguïstische dimensie. Als we dichterbij het geheim willen komen hoe het mogelijk is dat we literatuur herkennen en misschien ook dichterbij het nog raadselachtiger probleem hoe literatuur geschreven kan worden, kunnen we de linguïstische dimensie niet buiten beschouwing laten; en dat zouden we ook niet moeten doen, juist omdat de linguïstiek een duidelijk empirische wetenschap is.

De drie onderwerpen die ik heb genoemd hebben zonder uitzondering een formeel, linguïstisch met inbegrip van tekstsyntaxisch, aspect gemeen.

De definitie van literatuur als afwijkend taalgebruik

De klassieke opvatting van literatuur als afwijkend taalgebruik vindt men in Viktor Sjklovski's essay 'Kunst als procédé' (1916). Sjklovski verzet zich polemisch tegen de opvatting van Belinski en Potebnja dat literatuur 'denken in beelden' zou zijn. Het zijn niet beelden die de literatuur kenmerken en haar geschiedenis bepalen, maar 'nieuwe procédés voor de ordening en de bewerking van woordmateriaal' (1916: 5). Er is een groot aantal nauwkeurig te beschrijven procédés van literair taalgebruik, zoals parallellisme, herhaling, symmetrie, de metafoor, de metoniem en de hyperbool. Deze procédés stimuleren de 'onmiddellijke ervaring' van iets door middel van een verrassende linguïstische constructie die onze aandacht vestigt op de vorm van de woordelijke tekst. Sjklovski schrijft: 'Het doel van de kunst is de onmiddellijke ervaring over te dragen van een ding of situatie, alsof men deze *ziet* in plaats van herkent' (1916: 15).

Het is niet moeilijk om vast te stellen dat sommige teksten bij bepaalde groepen lezers het psychologische effect hebben van een toegenomen bewustzijn van de dingen, van een opnieuw *zien*. In *Knowledge and Commitment* hebben we ver-

scheidene experimenten besproken waarmee is aangetoond dat sommige teksten – met name teksten die vaak literair worden genoemd – een dergelijk effect van toegenomen bewustzijn bij bepaalde groepen lezers bewerkstelligen. Onder bepaalde groepen lezers moeten we dan lezers verstaan die de nodige opleiding hebben gehad om literatuur te kunnen interpreteren. Het eigenlijke probleem is hier hoe de stilistische procedés moeten worden gesignaleerd en in linguïstische termen kunnen worden beschreven die voor ‘het nieuwe zien’ verantwoordelijk zijn.

De Russische Formalisten hebben dit probleem niet kunnen oplossen. Zij gingen ervan uit dat literair taalgebruik zich onderscheidde van een standaardtaal, van een linguïstische norm. Maar wat was die norm? De norm werd verondersteld samen te vallen met de dagelijkse omgangstaal, met inbegrip van het taalgebruik in de journalistiek, wetenschappelijke publicaties en praktische informatiebronnen. Maar uit publicaties van de Russische Formalisten blijkt ook dat oorspronkelijke stilistische procedés geacht worden af te wijken van een norm die gebaseerd is op taalgebruik in eerdere *literaire* teksten. In feite zouden effectieve stilistische procedés afwijken van zowel een algemene linguïstische norm als van een literaire norm. In de jaren 1920 van de vorige eeuw was het onmogelijk om met enige precisie te bepalen waaruit deze normen bestonden en wat hun invloed op het taalgebruik in literaire teksten zou kunnen zijn.

Tegenwoordig zijn er meer mogelijkheden om de frequentie van woorden en van woordcombinaties te bepalen, waaruit een bepaalde norm zou kunnen worden afgeleid. In principe is het mogelijk (maar nog altijd zeer bewerkelijk) om te bepalen wat de algemene gebruikstaal is en ook om te beschrijven wat het taalgebruik is in een bepaald corpus van literaire teksten, en het is mogelijk vast te stellen welke stilistische procedés meer of minder frequent in dat corpus zijn gebruikt. Helaas zijn linguïsten zelden in literaire procedés geïnteresseerd, en literatuurwetenschappers vertrouwen in het algemeen liever op snelle intuïtie dan op zorgvuldig empirisch onderzoek. Er is natuurlijk wel interessant onderzoek naar metaforen en vertelstructuren, maar slechts sporadisch systematisch onderzoek naar de formele procedés in teksten die door grote groepen lezers als literair zijn gerecipieerd, d.w.z. naar de procedés die voor een literaire lezing verantwoordelijk kunnen worden gehouden.

Waarom is dergelijk onderzoek van belang? De opvatting van literatuur als afwijkend taalgebruik en de definitie van een literaire tekst als een tekst die op een bijzondere manier met behulp van specifieke linguïstische, met inbegrip van tekstsyntactische, procedés is gestructureerd, kenmerken literatuur als een bepaalde soort teksten met behulp waarvan op een specifieke manier kan worden gecommuniceerd (Doležel 1990). Als het formele aspect van het woordmateriaal meer dan gewone aandacht krijgt, verzwakt op dat moment het referentiële effect van de tekst (Jakobson 1960). Jakobson was een van de weinige linguïsten die in de literair-esthetische hoedanigheid van teksten was geïnteresseerd. Door de aandacht voor het formele aspect en de tijdelijke verzwakking van het referentiële

effect van een tekst ontstaat bij de lezer (of toehoorder) de neiging eventuele kritiek op het inhoudelijk meegedeelde tijdelijk op te schorten – wat Coleridge tweehonderd jaar geleden ‘suspension of disbelief’ heeft genoemd (1817: II, 6). Lezers die de bijzondere structurering van de tekst opmerken en de fictionaliteitssignalen volgen, laten zich een wereld binnenvoeren waartegen een pragmatische houding zich zou verzetten. Op deze wijze kunnen literaire teksten ertoe bijdragen de ideologische vooringenomenheid van lezers tijdelijk ongedaan te maken en hun onbekende situaties onder ogen te brengen waarvan, indien er eenmaal kennis van is genomen, mogelijk ook iets blijft hangen. Literatuur als doorbreking van het cliché, het vastgeroeste denken, het onwrikbare ideologische standpunt – het is een bekende gedachte; maar hoe die doorbreking van het stereotiepe denken precies in zijn werk gaat, dient nauwkeuriger te worden onderzocht, zodat een belangrijke maatschappelijke functie van literatuur overtuigend zichtbaar kan worden gemaakt.

Er zijn nog wel enkele randvoorwaarden te vervullen voordat het hier gewenste linguïstische onderzoek resultaat kan opleveren. Afwijkend taalgebruik kan op zichzelf geen voldoende criterium van literatuur zijn; te veel afwijking is onbegrijpelijk, veroorzaakt te veel prikkeling of zelfs ergernis (*arousal*) en schrikt af (Berlyne 1971; 1974). Bovendien is bekend dat de mate waarin afwijking positief wordt gewaardeerd, verschilt voor verschillende lezersgroepen en samenhangt met de aanwezige lees- en levenservaring (Groeben 1977). Het literair-linguïstische onderzoek dient rekening te houden met culturele en opleidingsverschillen, en zal zich aanvankelijk tot een begrensd corpus teksten en een gesloten groep lezers moeten beperken. Maar, ongeacht deze nadere voorwaarden, blijft de kern van de hypothese intact: verrassend taalgebruik ondermijnt het vastgeroeste denken. Van de hoedanigheid en het effect van het opvallende taalgebruik zouden we meer willen weten om ideologische verstarring met te meer elan te kunnen tegengaan.

De definitie van literatuur als intertekstualiteit

Terwijl linguïsten zich weinig geïnteresseerd betonen in het literair-esthetische aspect van teksten, hebben sommige literatuurtheoretici juist de nadruk gelegd op het kunstzinnige aspect van literatuur, bij voorbeeld Juri Lotman in zijn *The Structure of the Artistic Text* (1977). In het algemene spraakgebruik spreekt men ook over ‘literatuur en de andere kunsten.’ Een voor de hand liggende onderzoeksvraag is welke elementen in een literaire tekst – d.w.z. een tekst die door een grote groep lezers als literair wordt beschouwd – het artistieke of literair-esthetische effect bewerkstelligen.

Indien literatuur als een kunst wordt opgevat, wat is dan het materiaal van deze kunst? In het geval van muziek zijn het bepaalde combinaties van geluid, in de schilderkunst zijn het visuele vormen, maar in de literatuur? Sjklovski sprak

van ‘woordmateriaal’ (*slovesni material*), maar bijna een eeuw later kunnen we specifieker zijn. Ik veronderstel dat het materiaal van literatuur niet slechts uit taal of woorden bestaat, maar uit *gebruikte taal*: taal die eerder gebruikt is in de journalistiek, in wetenschappelijke publicaties, politieke beschouwingen, culturele verhandelingen, advertenties, handleidingen, instructies, etc, en natuurlijk ook in literaire teksten. In literatuur wordt taal opnieuw gebruikt die eerder in een andere context is voorgekomen, en die door hergebruik in een nieuwe literaire context van nieuwe connotaties en soms van een nieuwe betekenis wordt voorzien.

Mijn stelling is dat de literaire tekst deels afwijkt van eerdere teksten en deels deze absorbeert en voortzet door middel van herschrijving en directe of indirecte citaten. Dit is wat intertekstualiteit is genoemd, een term die door Kristeva (1969) is gelanceerd, maar die ik nu in meer empirische zin gebruik, zonder haar vooroordeel tegen de individuele schrijver en tegen het begrip intersubjectiviteit over te nemen. Ik handhaaf haar idee dat alle literatuur intertekstueel is, een gedachte die door Riffaterre in *Semiotics of Poetry* wordt gedeeld: ‘the text always refers to something said otherwise and elsewhere’ (Riffaterre 1978: 138).

Terwijl Jakobson zich op de poëtische functie van een *tekst* concentreerde, vroeg Kristeva aandacht voor het *talige* reservoir van de literatuur. Het begrip intertekstualiteit relativeert de begrensdsheid van de tekst en vat literatuur op als een vertoog, een *discours*, dat een onuitputtelijke bron van citaten is. Dit discours kan met linguïstische methoden worden onderzocht en, anders dan in het geval van onderzoek naar stilistische procedés, hoeven wij niet te wachten op een virtueel woordenboek van alle bestaande woorden met hun frequentie en alle voorkomende combinaties, maar kunnen wij op een meer directe manier beginnen met de bestudering van die teksten of tekstfragmenten die klaarblijkelijk herschrijvingen zijn van pre-teksten of eerdere teksten citeren. Een herschrijving die de precieze replica is van een bestaande tekst is niet bijster interessant, maar het verschil in de bewoordingen en in de connotaties van een herschrijving kan ons op het spoor zetten van de literair-esthetische hoedanigheid van het gebezigde discours. Intertekstualiteit is deels herhaling, en deels vervorming – een vervorming waarin het creatieve moment schuilgaat.

Inmiddels zijn er vrij veel studies van herschrijvingen en andere intertekstuele relaties verschenen. Toch krijgt dit onderzoek mijns inziens niet de aandacht die het verdient. Nu, anders dan in de jaren 1970 en 1980, veel teksten inmiddels in digitale vorm beschikbaar zijn, zijn er nauwelijks nog technische barrières voor verdere verkenning van dit gebied. Mogelijk wordt het theoretische belang van dit onderzoek onvoldoende ingezien. De hypothese lijkt echter verantwoord dat in literaire teksten meer intertekstuele verwijzingen voorkomen dan in andere teksten – misschien met uitzondering van wetenschappelijke teksten waarin verwijzingen naar eerdere publicaties echter een ander, meer expliciet karakter hebben. De aanwezigheid van een deels versluisende intertekstualiteit is een van de onderscheidende kenmerken van het literaire discours. Evenals opvallend taalge-

bruik doen intertekstuele verwijzingen in literatuur afbreuk aan het referentiële effect van een tekst, aan de verwijzing naar onze huidige sociale context. Zij versterken het signaal om de tekst fictioneel te interpreteren en eventuele kritiek tijdelijk op te schorten.

Essentialisme of conventionalisme?

Wanneer ik voorstel om de elementen te onderzoeken die verantwoordelijk zijn voor het literair-esthetisch effect op bepaalde lezers, betekent dit niet dat hiermee een essentialistisch standpunt wordt ingenomen. Het voorgaande impliceert niet dat de essentie van literaire communicatie volledig in linguïstische termen kan worden beschreven. Het zou nuttig zijn meer aandacht te besteden aan de formele aspecten van een tekst, maar een afdoende verklaring van het literaire effect kunnen uitsluitend linguïstische analyses niet opleveren.

Het literaire effect van een tekst wordt in sterke mate door conventies bepaald, met name de esthetische conventie, maar, anders dan Stanley Fish (1980), ben ik geen voorstander van een extreem conventionalisme. De hoedanigheid van de tekst is evenzeer van belang als de conventionele kennis van schrijvers en lezers. Sedert David Lewis' belangrijke beschouwing over het begrip conventie (1969) wordt er algemeen van uitgegaan dat een conventie arbitrair is en te allen tijde kan worden vervangen door een andere conventie wanneer een voldoende grote groep personen dat wenst. Maar we weten ook dat sommige conventies nogal strikt zijn. Sterke conventies worden soms vastgelegd in voorschriften en wetten. Overtreding daarvan wordt afgestraft. Uiteraard kunnen ook wetten worden veranderd indien er aanleiding toe bestaat. Aan de verandering van conventies ligt echter meestal een reden ten grondslag die zich op de praktijk van de sociale omgang beroept. Geen verandering van conventies zonder een min of meer rationele motivering.

De conventie om bepaalde teksten op een indirecte, metaforische manier te interpreteren en daarbij bepaalde feitelijke informatie minder belangrijk te vinden gaat in de Europese cultuur terug op de *Poëtica* van Aristoteles of eerder. Deze conventie, die later de esthetische conventie is genoemd en ook in andere culturen voorkomt, is nogal persistent en wordt door het onderwijs en de culturele praktijk in alle culturen met een schrift (en ook in sommige orale culturen) in stand gehouden. Zoals Lewis ergens zegt: sommige conventies 'perpetuate themselves because they serve some common interest' (geciteerd in Mailloux 1982: 127). Als er geen reden is om een conventie te vervangen, gebeurt dat ook niet snel. Waarschijnlijk is er, om een cliché te gebruiken, voldoende 'maatschappelijk draagvlak' om de esthetische conventie in stand te houden. Vermoedelijk ziet men dat literair-esthetische communicatie een bepaalde, niet gemakkelijk te vervangen functie vervult in het maatschappelijke debat en de persoonlijke zingeving. Conventies zijn weliswaar *in principe* arbitrair, maar worden niet naar willekeur

veranderd. Zodra zij echter ineffectief of contraproductief zijn, raken zij in onbruik of worden welbewust afgeschaft om nieuwe gedragsregels ervoor in de plaats te stellen die na voldoende bekendheid weer tot conventies kunnen worden. Dit proces van innovatie, dat ook in de literatuur zichtbaar is, wordt gestuurd door personen die op grond van hun ervaring het effect van conventies beoordelen. Deze opmerkingen betreffen de conventioneel in stand gehouden sociale en culturele functie van literatuur in het maatschappelijke verkeer.

Maar ook op linguïstisch niveau spelen conventies een rol. Sommige conventionele linguïstische procedés houden lang stand omdat zij in het verleden succes hebben gehad en nog altijd als signaal van de literair-esthetische conventie fungeren. Daarmee is het een conventionele, maar niet geheel willekeurige beslissing van lezers om een tekst met dergelijke signalen op een literaire manier te lezen. Lezers die deze signalen herkennen, nemen een gemotiveerde beslissing. Met andere woorden, ofschoon *in principe* elke tekst een esthetische respons kan oproepen indien de lezers worden geïnstrueerd om de esthetische conventie te activeren – en dat is wat Stanley Fish wilde aantonen –, blijft het waar dat sommige teksten op grond van sterke, door veel lezers geïnternaliseerde linguïstische conventies meer kans hebben om een esthetische reactie op te roepen dan andere teksten. We weten dat, buiten de kunstmatige omgeving van de collegezaal (*Fish's classroom*), activering van de esthetische conventie in sommige gevallen meer oplevert dan in andere. Dit wordt niet alleen bevestigd door onze eigen leeservaring of intuïtie, maar ook door de resultaten van empirisch onderzoek (Hoffstaedter 1986, Zwaan 1993). Men kan kritiek hebben op het extreme conventionalisme van Stanley Fish zonder in het andere uiterste – essentialisme – te vervallen.

Ik ben een voorstander van een gematigd conventionalisme. Het onderzoek naar culturele, literaire en linguïstische conventies kan duidelijk maken wie met deze conventies bekend zijn en ze in de praktijk ook volgen, en kan de grenzen van de herkenning en waardering van literatuur onder het grote publiek bepalen en verklaren. Niet iedereen is op de hoogte van de belangrijkste literaire conventies. Kennis van de inhoud en van de verspreiding van literaire conventies zou de kern moeten vormen van een literaire scholing.

De definitie van literatuur als een systeem van genres

In *Literature as System* schrijft Claudio Guillén dat ‘since the Romantic period and the breakdown of the neoclassical code’ critici en historici geneigd zijn zich op het individuele werk, een enkele auteur en geïsoleerde genres te concentreren (1971: 133). Hoewel er studies van afzonderlijke genres bestaan, ook van Guillén zelf, is de bestudering van het gehele genresysteem niet populair. Doorgaans ontbreekt daartoe ook een overtuigend concept van genre. Een gunstige uitzondering is de op een cognitieve benadering gebaseerde *prototype theory* van genre (Van Geest en Van Gorp 1999, Sinding 2002).

Vanuit psychologisch standpunt zijn genres ‘some interpersonal mental space’ (Fowler 1982) of ‘cognitive schemata’ (László & Viehoff 1993). Het begrip genre is een vereenvoudigd en generaliserend concept dat ons in staat stelt in steno de voornaamste kenmerken van een verzameling teksten aan te duiden. Als we een tekst beginnen te lezen die kennelijk een roman is of een gedicht en mogelijk als zodanig zelfs expliciet is aangekondigd, activeren wij onze conventionele (‘interpersonal’) kennis van het desbetreffende genre als leidraad bij onze interpretatie. Guillén concludeert: ‘genres are conventional models’ (1993: 141).

Goethe droeg bij aan de canonisering van het onderscheid tussen het lyrische, epische en dramatische, dat een breed geaccepteerde maar flexibele conventie is geworden. Ons begrip genre is deels gebaseerd op onderscheidingen die wij hebben leren maken (deductie), en deels op onze eigen leeservaring die ons ertoe noopt bepaalde accenten te plaatsen of wijzigingen in onze concepten aan te brengen (inductie). Uit de bestendigheid van de belangrijkste genre-onderscheidingen blijkt dat zij een bruikbare rol hebben gespeeld voor zowel schrijvers als lezers; zij hebben onze keuzemogelijkheden beperkt en binnen die beperking variatie en ontwikkeling mogelijk gemaakt.

In haar bespreking van genres stelt Barbara Herrnstein Smith in *On the Margins of Discourse* (1978) zich eveneens op het standpunt dat literatuur wordt gemaakt van gebruikte taal. Zij beschouwt literaire werken als ‘representations, rather than instances, of natural discourse.’ De verschillende genres verwijzen naar verschillende soorten ‘natural discourse.’ Romans, bij voorbeeld, zijn ‘representations of chronicles, journals, letters, memoirs, and biographies’ (1978: 30). Het adjectief ‘natuurlijk’ moet hier waarschijnlijk worden begrepen als het tegenwoord van ‘artistiek’ of ‘aan een bepaalde kunstzinnige bewerking onderworpen.’

In een uitstekend artikel merkt Glowinski (1989) op dat genres tot op zekere hoogte ‘supralinguïstisch’ zijn. Glowinski betoogt dat de regels van een genre niet aan een taal gebonden zijn. Een tekst kan een roman worden genoemd of hij nu in het Frans, Portugees of Pools is geschreven. Maar, zo zou ik hieraan willen toevoegen, hoewel het genre als mentaal concept in zekere zin supralinguïstisch is, reguleert de keuze van een genre de specifieke talige compositie van een tekst en dient het genre als een formele beperking die door de lezers wordt herkend en hun ogen opent voor overeenkomsten en verschillen met andere teksten van hetzelfde genre.

Het literaire systeem van een bepaald moment kan beschreven worden als een synchroon systeem van genres: de genres van de romantiek, het modernisme of het postmodernisme, of van welke dominante poëtica dan ook. In de loop van de tijd veranderen de hiërarchische relaties tussen de genres, sommige genres of subgenres verdwijnen en nieuwe komen naar voren. De grenzen tussen de genres kunnen vager worden of juist scherper. Het is de moeite waard om innovatie in het genresysteem te onderzoeken: het bekende voorbeeld van de opkomst van de moderne, westerse roman (Watt 1960), of de ‘romantische griezelsroman’ (Van Gorp 1998), of de neergang van het lange narratieve gedicht, of de hybride genres

van het postmodernisme. Dergelijk onderzoek kan inzicht opleveren in de vraag hoe en waarom het literaire systeem aan verandering onderhevig is. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat afwijkingen van het geijkte genresysteem een normdoorbrekend effect hebben dat de aandacht voor de formele aspecten versterkt en daarmee ook de fictionaliteit van de tekst. Veranderingen in een genre kunnen door vermindering van de gangbare denkpatronen een nieuw licht werpen op een traditionele voorstelling van zaken.

In de drie besproken gevallen – afwijkend taalgebruik, intertekstualiteit en genres – kan het probleem van de formele kenmerken niet vermeden worden. Formele markeringen maken het mogelijk dat een tekst zich onderscheidt van andere teksten en dat een vertoog wordt gevormd dat verschilt van de taal die we voor onze dagelijkse zorgen en ervaringen gebruiken, een vertoog dat het versterkte denken doorbreekt en de ruimte voor het vrije spel van de verbeelding vergroot. Onderzoek naar de formele dimensie van literatuur, zonder in formalisme te vervallen, is onmisbaar, ook in het bredere kader van de cultuurwetenschap. Of, zoals Geoffrey Hartman in *Beyond Formalism* (1970) heeft geschreven: ‘There are many ways to transcend formalism, but the worst is not to study form’ (geciteerd in Guillén 1993: 143).

De bestudering van formele aspecten is niet voldoende om de losse eindjes van de literatuurwetenschap aan elkaar te knopen. De verschillende casussen die ik heb besproken winnen aan perspectief wanneer ze in verband worden gebracht met een theorie van literatuur, en wel een die rekening houdt met het verrassende taalgebruik in literatuur, met het conventionele esthetische effect van literatuur, en met haar persoonlijke en sociale betekenis in het maatschappelijke verkeer. Met deze eisen komt meteen het complexe karakter van onze discipline aan het licht, want wat voor de een verrassend taalgebruik is, hoeft dat voor een ander niet te zijn, en waar de een bereid is een tekst aan een literair-esthetische lezing te onderwerpen, hoeft een ander dat niet te doen, en wat voor de een persoonlijk of in sociaal opzicht belangrijk is, is dat voor een ander mogelijk niet. Hoewel er redenen zijn om aan te nemen dat de esthetische conventie en de literaire manier van lezen in alle culturen met een schrift voorkomen, is een *poëtica* altijd groepsgebonden en slechts geldig binnen een betrekkelijk beperkte periode en een bepaalde sociaal-culturele context. Vanzelfsprekend vraagt deze constatering inderdaad om veel sociologisch en psychologisch, maar, zoals naar ik hoop in het voorgaande aannemelijk is gemaakt, ook linguïstisch onderzoek. Zolang dat drievoudige onderzoek niet is verricht, blijft onduidelijk in hoeverre de conventie om bepaalde teksten op een literaire wijze te lezen in de verschillende culturen is verbreid en welke lezers zich daadwerkelijk door de esthetische conventie laten leiden.

Bibliografie

- Berlyne, D.E. *Aesthetics and Psychobiology*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1971.
- Berlyne, D.E. (red.) *Studies in the New Experimental Aesthetics: Steps toward an Objective Psychology of Aesthetic Appreciation*. Washington, DC: Hemisphere Publ. Co. & New York: John Wiley, 1974.
- Coleridge, S.T. *Biographia literaria* [1817]. Verzorgd door J. Shawcross. 2 vols. Oxford: Oxford University Press. Herdruk 1907.
- De Geest, D. & Van Gorp, H. 'Literary Genres from a Systemic-Functionalist Perspective', in: *European Journal of English Studies*. 3, 1999, 33-50.
- Doležel, L. *Occidental Poetics: Tradition and Progress*. Lincoln en London: University of Nebraska Press, 1990.
- Fish, S. *Is There a Text in this Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980.
- Fokkema, D. & Ibsch, E. *Knowledge and Commitment: A Problem-Oriented Approach to Literary Studies*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 2000.
- Fowler, A. *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Genette, G. *Palimpsestes: La littérature au second degré*. Paris: Seuil, 1982.
- Glowinski, M. 'Les Genres littéraires', in: Angenot, M. e.a. (reds.) *Théorie littéraire: Problèmes et perspectives*. Paris: Presses Universitaires de France, 1989, 81-94.
- Groeben, N. *Rezeptionsforschung als empirische Literaturwissenschaft*. Kronberg/Ts: Athenäum Verlag, 1977.
- Guillén, C. *Literature as System: Essays toward the Theory of Literary History*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Guillén, C. *Entre lo uno y lo diverso: Introducción a la literatura comparada*. Barcelona: Editorial Crítica, 1985.
- Guillén, C. *The Challenge of Comparative Literature*. Vertaald door C. Franzen. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. Vertaling van *Entre lo uno y lo diverso*, 1985.
- Hoffstaedter, P. *Poetizität aus der Sicht des Lesers*. Hamburg: Buske, 1986.
- Jakobson, R. 'Linguistics and Poetics', in: Sebeok, T.A. (red.) *Style in Language*. New York: Technology Press of the M.I.T., 1960, 350-378.
- Kristeva, J. *Séméiotikè: Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil, 1969.
- László, J. & Viehoff, R. 'Literarische Gattungen als kognitive Schemata', in: *SPIEL*, 12, 1993, 230-251.
- Lewis, D.K. *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969.
- Lotman, Y.M. *The Structure of the Artistic Text*. Vertaald door R. Vroon. Ann Arbor: Department of Slavic Languages and Literatures, University of Michigan, 1977. Oorspronkelijk Russische uitgave 1970.
- Mailloux, S. *Interpretive Conventions: The Reader in the Study of American Fiction*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982.
- Riffaterre, M. *Semiotics of Poetry*. Bloomington & London: Indiana University Press, 1978.
- Sjklóvskij, V. 'Die Kunst als Verfahren' [1916], in: Striedter, J. (red.) *Texte der russischen*

- Formalisten*, vol. 1. München: Fink, 1969, 3-35. Met parallel gedrukte Russische tekst.
- Sinding, M. 'After Definitions: Genre, Categories, and Cognitive Science', in: *Genre*, 35, 2002, 181-220.
- Smith, B.H. *On the Margins of Discourse: The Relation of Literature to Language*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1978.
- Van Gorp, H. *De romantische griezelroman (Gothic novel): een merkwaardig rand-verschijnsel in de literatuur*. Leuven: Garant, 1998.
- Watt, I. *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding* [1960]. Harmondsworth: Penguin, 1979.
- Zwaan, R. *Aspects of Literary Comprehension: A Cognitive Approach*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 1993.

‘GLASHELDER IS HET GEHEEL NIET’.

OPVATTINGEN OVER BETEKENIS IN HET POËTICAONDERZOEK SINDS OVERSTEEGEN

Pieter Verstraeten
K.U.Leuven / FWO Vlaanderen

Wie de geschiedenis wil schrijven van de literatuurwetenschap in Nederland en Vlaanderen kan niet om de figuur van J.J. Oversteegen heen. Niet zozeer omdat hij er een van de meest eminente vertegenwoordigers van zou zijn, met de meeste internationale uitstraling – zijn boeken werden nooit vertaald –, maar wel omdat zijn werk een belangrijke brug slaat tussen twee werelden die soms mijlenver uit elkaar lijken te liggen. Hij beweegt zich immers op de grens tussen de studie van de nationale literatuur – in casu de letterkundige neerlandistiek – en de algemene of theoretische literatuurwetenschap. De kennis van dat grensgebied is een tot nog toe onderbelichte, maar niettemin essentiële component van de kennis van de literatuurwetenschap in deze contreien. Alleen al daarom verdient de bijdrage van Oversteegen aan die literatuurwetenschap van meer nabij te worden bestudeerd.

Oversteegens memoires over zijn ‘leven als lezer’ bieden alvast een mooi overzicht van de verschillende dimensies van zijn intellectuele activiteit (Oversteegen 1999). Hij studeerde geschiedenis en Nederlands in Amsterdam. Daarnaast was hij, met Fens en D’Oliveira, oprichter en redacteur van het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966), dat wordt beschouwd als de bakermat van de ergocentrische literatuurkritiek in het Nederlandse taalgebied.¹ Vanaf 1965 werkte hij aan de universiteit van Amsterdam en daar voltooide hij in 1969 zijn proefschrift *Vorm of vent*, over de literatuuropvattingen van literaire critici in het interbellum in Nederland. In de vroege jaren 1970 werd hij er hoogleraar Nederlandse letterkunde, maar schoof geleidelijk aan verder op in de richting van de theoretische literatuurwetenschap, vooral vanaf 1976, toen hij verkaste naar het ‘Instituut voor theoretische en vergelijkende literatuurwetenschap’ in Utrecht. Hier publiceerde hij in 1982 zijn studie *Beperkingen*, die, volgens de ondertitel, handelt over ‘Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap’.

---

1. Zie in dit verband bijvoorbeeld de in drie afleveringen in *Merlyn* gepubliceerde tekst ‘Analyse en oordeel’ waarin Oversteegen als het ware een programma formuleert voor de structurele analyse van het literaire werk. Die tekst groeide in de latere beeldvorming uit tot het theoretische en methodologische manifest van de merlinistische aanpak, die op zijn beurt werd verbonden met een autonomistische, op het procedé van de close-reading gebaseerde en aan het *New Criticism* verwante benadering van literatuur. Zie echter o.a. Kobus (1995) en Vaessens (2004) voor een nuancering.

Uit dit beknopte en onvolledige curriculum vitae komen al een aantal spanningen naar boven die constitutief zijn voor het gedachtegoed van Oversteegen: de spanning tussen (literaire) historiografie en literatuurwetenschap, tussen literaire kritiek en literatuurwetenschap, tussen de letterkundige neerlandistiek en de algemene literatuurwetenschap, tussen de praktijk en de theorie. Ondanks het voortdurende laveren tussen deze (en nog andere) polen tekenen zich tegelijk duidelijk herkenbare constanten af. Een daarvan is de aandacht voor de concepten *literatuuropvatting* en *poëtica*, die een centrale rol spelen in *Vorm of vent*, verder theoretisch worden onderbouwd in *Beperkingen* en ook in later werk een sleutelrol blijven vervullen.

In wat volgt zal ik dieper ingaan op de manier waarop Oversteegen aan het onderzoek naar literatuuropvattingen gestalte geeft. Die casus is niet alleen interessant omdat hij de ideale insteek biedt om de figuur van Oversteegen te benaderen, maar ook omdat Oversteegen met die concepten mee de fundamenteen legde van een productief onderzoeksparadigma binnen de modern-letterkundige neerlandistiek, dat ook van andere onderzoekers belangrijke input kreeg – onder meer van enkele toonaangevende artikels die Sötemann in de jaren 1970 –, maar waarbinnen desondanks unaniem de pioniersrol van Oversteegen wordt erkend.² Het is opmerkelijk dat dat paradigma niet alleen heel wat praktisch onderzoek genereerde – waaruit bijvoorbeeld een hele reeks publicaties voortvloeide over de literatuuropvattingen van Nederlandse en Vlaamse auteurs –, maar dat er van meet af aan veel plaats werd ingeruimd voor meer algemeen-theoretische reflectie en voor het in vraag stellen van de eigen methodologische, theoretische en epistemologische premissen. Op die manier worden herhaaldelijk correcties geformuleerd op de concepties van Oversteegen. Dat brengt ons bij het tweede zwaartepunt van dit artikel.

In het tweede deel ga ik na hoe Oversteegens inzichten doorwerken, hoe meer recente bijdragen aan het poëticaonderzoek een aantal onvolkomenheden van Oversteegens model aanvullen, maar tevens hoe op basis van het werk van Oversteegen nieuwe uitdagingen voor het poëticaonderzoek kunnen worden geformuleerd. Als casus behandel ik daarbij de recente publicatie *De productie van literatuur*, een in 2006 uitgegeven, door Dorleijn en Van Rees samengestelde en ingeleide bundeling van studies over het literaire veld in Nederland in de periode 1800-2000, met een duidelijke theoretische en methodologische agenda, waarbij het begrip ‘literatuuropvatting’ een niet onbelangrijke rol speelt.

---

2. Zie voor een globaal overzicht van die traditie Goedegebuure & Heynders (1997). Naast de publicaties van Oversteegen fungeren de volgende artikels of boeken als duidelijke referentiepunten binnen het genoemde paradigma: Sötemann (1985), Van den Akker (1985), Van den Akker & Dorleijn (1991), Dorleijn & Van Rees (1995), etc.

Vorm of vent (1969)

Nadat Oversteegen zich in *Merlyn* opwierp als een van de belangrijkste theoretici van de autonomistische en ergocentrische literatuurbeschouwing in Nederland, schrijft hij met *Vorm of vent* een studie die alleen al door zijn onderwerp afstand neemt van de praktijk van de close-reading van literaire teksten. Het boek is onmiskenbaar tot op zekere hoogte als literair-historisch panorama opgezet en wil een overzicht bieden van de opvattingen over literatuur van critici in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Oversteegen zet als het ware een stapje naar achteren om een ruimer overzicht te krijgen: hij bedenkt niet zelf een theorie over het literaire werk of schuift niet zelf een interpretatie voor een concrete literaire tekst naar voren, maar brengt als een soort afstandelijke observator historisch geattesteerde theorieën en interpretaties in kaart. Concepten als ‘literatuuropvatting’ en ‘poëtica’ blijken zo een belangrijke rol te spelen in de verruiming van ‘het literaire werk’ naar een meer integrale benadering van de literatuur, waarvan ook de literaire kritiek een constitutieve component is. Oversteegens studie werd vlug een mijlpaal in de Nederlandse literatuurstudie. De oorzaak van die erkenning – zowel kort na het verschijnen als vele jaren later – schuilt in niet geringe mate in die stimulerende combinatie van een ruim historisch perspectief (waartoe heel wat materiaal werd verwerkt) met een aanpak die getuigt van een zekere wetenschappelijk rigueur.

Die wetenschappelijkheid ligt vooral in de nauwkeurige omschrijving van de vraagstelling, waar ook het begrip literatuuropvatting wordt geïntroduceerd:

De voornaamste vraagstelling van dit boek is dus: welke denkbeelden omtrent de aard van de literatuur treft men in ons land bij de literaire critici aan in de jaren tussen de twee wereldoorlogen, en hoe worden deze opvattingen in verband gebracht – als dat gebeurt – met de kritische theorie en praktijk. (Oversteegen 1970: 2)

Oversteegen lijkt zijn vraag vervolgens uit te breiden naar de ‘opvattingen over de aard van het literaire werk [...] en over de functie ervan’ (Oversteegen 1970: 2), maar benadrukt dat de vraag naar het beeld dat auteurs hebben van de ‘wezenlijke eigenschappen van de scheppende literatuur’ centraal blijft staan. De term ‘poëtica’ hanteert hij daarbij min of meer als een synoniem. Een dergelijke beknopte definitie vertelt natuurlijk niet het hele verhaal. Oversteegen doet een beroep op een aantal deels geëxpliciteerde, deels impliciete strategieën om het in de aanvankelijke intentieverklaring opgeroepen onderzoeks domein – dat van de literaturopvatting of de poëtica – verder af te bakenen en te homogeniseren.

Grenzen, structuur en statuut van de poëtica

In de eerste plaats tracht Oversteegen de buitengrenzen van het poëticabegrip aan te geven door opvattingen over de *functie* van literatuur (Oversteegen 1970: 2) en levensbeschouwelijke overwegingen (Oversteegen 1970: 8) in principe buiten te sluiten en er alleen naar te verwijzen als de praktijk daartoe noopt. Hoewel Oversteegen aangeeft dat hij de invulling van het begrip ‘literatuur’ niet a priori wil vastleggen, omdat de diverse omschrijvingen ervan juist tot de resultaten van zijn onderzoek behoren, zijn de gevolgen van die afbakeningsstrategie duidelijk waarneembaar: nadrukkelijk levensbeschouwelijk geïntendeerde critici komen in een aparte sectie van het boek terecht – ‘Standpunten en getuigenissen’ – en worden tot op zekere hoogte geplaatst buiten het panorama dat Oversteegen beschrijft.

Daarnaast lijkt Oversteegen wat binnen de grenzen van het domein van de literatuuropvatting ligt te homogeniseren. De typische literaturopvatting is de zijnsuitspraak over literatuur in het algemeen. Uitspraken die gerelateerd zijn aan specifieke subcategoriën van het literaire – zoals uitspraken over een genre, over het oeuvre van een auteur, over de verteller in een boek – zijn secundair en worden vrijwel steeds in functie van een meer algemene betekenis geïnterpreteerd. Dergelijke afbakenings- en homogeniseringsstrategieën gaan gepaard met twee andere onderscheidingen die Oversteegens vraagstelling moeten scherpstellen: het onderscheid tussen poëtica en kritische praktijk enerzijds en tussen literaire historiografie en literatuurtheorie anderzijds.

Beide distincties komen reeds in Oversteegens inleidende beschouwingen over het begrippenpaar ‘vorm’ en ‘vent’ tot uiting. Oversteegen merkt op dat die oppositie geen ‘logische tegenstelling’ vormt (Oversteegen 1970: 2) omdat in die combinatie ‘twee probleemvelden door elkaar [zijn] geschoven’, met name ‘dat van de poëtica (vormtheorie van Nijhoff) en dat van de kritische normen (persoonlijkheidseis)’ (Oversteegen 1970: 1). Oversteegen bedoelt daarmee dat de ‘vorm’ verwijst naar een constitutief bestanddeel van het literaire werk, terwijl de notie ‘vent’ veeleer thuishoort binnen de ruimere context van het proces van de literaire communicatie. De logische opposities vorm-inhoud en werk-vent worden zijns inziens met elkaar verward. Oversteegen benadrukt echter dat het zijn taak niet is om dergelijke inconsistenties te corrigeren, maar om ze als historische objecten te beschrijven: ‘hoe komt het dat men omstreeks 1931 [...] deze inkompatibele termen wèl geschikt vond om oud en nieuw ermee te karakteriseren’ (Oversteegen 1970: 2). Hij kiest daarmee duidelijk niet voor het perspectief van wat hij onder literaire theorie verstaat, maar voor dat van de literaire historiografie.

In die preliminaire notities maakt Oversteegen dus twee onderscheidingen: tussen poëtische normen en kritische normen als object van onderzoek enerzijds en tussen een historische en een theoretische kijk als wetenschappelijke insteek anderzijds. De eerste tegenstelling laat toe om het onderzoeksdomein nader te omschrijven, de tweede om het perspectief van de onderzoeker verder te karakteri-

riseren. Toch is het gebruik van die twee begrippenparen niet van ondubbelzinnigheden gespeend; het is daarom noodzakelijk om beide dichotomieën aan een meer nauwkeurig onderzoek te onderwerpen.

*Poëtica en kritische praktijk*³

Wanneer de reeds vroeg opgeroepen heuristische onderscheidingen in de loop van de inleiding en in de rest van *Vorm of vent* opnieuw opduiken, blijken de relaties tussen de respectieve elementen vaak wat te verschuiven. Aanvankelijk slaan ‘poëtica’ en ‘kritische praktijk’ op de verschillende (maar structureel gelijkwaardige) dimensies van de literaire kritiek, die bij een concrete criticus in verschillende mate aanwezig kunnen zijn. Bij Nijhoff bijvoorbeeld speelt de dimensie van de poëtica een grotere rol dan de kritische praktijk. De situatie is net andersom bij Ter Braak en Du Perron.

Al vlug blijkt echter dat de kritische praktijk vanuit heuristisch opzicht minder belangrijk is voor Oversteegens project dan de poëtica. Die dubbelzinnigheid komt reeds tot uiting in het bovenstaande citaat over de basisvraagstelling van het boek. De hiërarchische verhouding hangt samen met het feit dat de structuur van de poëtica en van de kritische praktijk grondig verschillen: aangezien de poëtica vooral bestaat uit opvattingen over de literatuur in het algemeen, heeft die poëtica per definitie een abstract karakter, terwijl de kritische praktijk van nature meer op concrete literaire fenomenen is gericht dan op abstracte reflectie. Op diverse plaatsen suggereert Oversteegen dat de kritische praktijk in het interbellum over het algemeen wordt gekenmerkt door instabiliteit, gebrek aan systematisering en een wazig, niet-conceptueel, impressionistisch taalgebruik met een erg metaforisch karakter. Aangezien Oversteegens wetenschappelijke focus er vooral in bestaat de algemene en relatief contextonafhankelijke opvattingen over literatuur in kaart te brengen, is het niet verwonderlijk dat de poëtica een meer geprivilegieerd object van onderzoek is dan de kritische praktijk.

Een dergelijk statusverschil doet echter vragen rijzen naar het statuut van de respectieve begrippen. Oversteegen geeft er zich rekenschap van dat er critici zijn die hun poëtica niet systematisch en expliciet hebben geformuleerd. In zijn conclusie suggereert hij zelfs dat een dergelijke situatie in het interbellum meer regel dan uitzondering was (Oversteegen 1970: 485-487). Hij besluit dan ook ondubbelzinnig dat de taak van de wetenschapper er in dergelijke gevallen in bestaat de poëtica te reconstrueren of te expliciteren op basis van de concrete kritische praktijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage uit de inleiding:

[...] er zijn auteurs die hun poëtica het scherpst geformuleerd hebben aan de hand van eva-
luerende boekbesprekingen. Dat zal dan meestal impliciet gebeuren, en mijn taak zal in die

3. Deze bespreking van de relatie tussen poëtica en kritische praktijk in *Vorm of vent* is gedeeltelijk gebaseerd op Verstraeten (2007).

gevallen hoofdzakelijk bestaan uit expliciteren. [...] Vaak geeft zelfs alleen de kritische aanpak [...] een aanwijzing omtrent de poëtica, en in zo'n geval gebruik ik de uitlatingen van de recensent wel heel anders dan hun bestemming leek mee te brengen. (Oversteegen 1970: 11)

Terwijl poëtica's aanvankelijk verbonden werden met een bepaald type van uitspraken over literatuur bij critici, wordt die koppeling hier volledig opgegeven: de poëtica is de abstracte herformulering door de literatuurwetenschapper van de concrete kritische praktijk van de criticus. Een poëtica is de reconstructie van een set van achterliggende normen en principes (in de dieptestructuur, in absentia) die de concrete uitspraken van de criticus (aan de oppervlakte, in praesentia) bepalen.

Als men rekening houdt met het feit dat een poëtica in veel gevallen een explicitering is van principes die oplichten uit een kritische praktijk, dan getuigt Oversteegens conclusie dat het gros van de literaire kritiek van het interbellum negatief kan worden beoordeeld juist op basis van de vermeende kloof tussen de achterliggende theorie en de kritische praktijk van een nogal bizarre inconsequentie:

Deze samenhang tussen poëtica en (immanente of expliciete) kritische theorie nu, mag men naar mijn oordeel van iedere criticus eisen. Wanneer er innerlijke tegenspraak is – hetgeen vaak het geval was in de in dit boek behandelde periode – is dat een argument tegen óf de poëtica, óf de kritiek [...]. (Oversteegen 1970: 482)

Een bepaalde opvatting over literatuurbeschouwing en kritiek lijkt hier op het corpus te worden geprojecteerd. Naarmate het boek vordert, kan men tussen de regels lezen dat Oversteegen in de literaire kritiek in het interbellum vooral op zoek gaat naar de voorgeschiedenis van zijn eigen autonomistische en ergocentrische visie op literatuurwetenschap. Af en toe blijkt dat ook meer expliciet: 'Wel zal de voorkeur voor een intrinsieke kritiek blijken uit een vergrote aandacht voor verschijnselen die wijzen op de ontwikkeling van een ergocentrische methode, en verder uit spijt over wat ik beschouw als gemiste kansen.' (Oversteegen 1970: 16). Dergelijke verschijnselen worden slechts bij enkele figuren aangetroffen (Van Ostaijen, Nijhoff, Van Eyk), en dan nog in een veeleer embryonaal stadium. Men kan zich dan ook niet van de indruk ontdoen dat Oversteegen bijna heel de bestudeerde periode in eerste instantie als een 'gemiste kans' beschouwt.

Impliciet blijkt dat Oversteegen er niet enkel van uitgaat dat zowel de poëtica als de kritische praktijk ten volle moeten worden ontwikkeld en op elkaar moeten aansluiten, maar ook dat de twee componenten van de literaire kritiek idealiter op onderscheiden basisprincipes zijn gefundeerd: het basisprincipe van de poëtica is de conceptuele consistentie en de interne logische samenhang, dat van de kritische praktijk de 'objectieve' gerichtheid op het literaire werk als een afgerond en autonoom geheel dat ter interpretatie aan de lezer voorligt. Zo waardeert hij in Nijhoffs theorieën de 'doordachte samenhang van zijn opvattingen' (Oversteegen 1970: 139); bij Marsman daarentegen betreurt Oversteegen dat zijn kritische

praktijk meer weg heeft van ‘een illustratie van de theorie via enkele feiten van het werk, dan [van] een afzonderlijke beschouwing van het objekt’ (Oversteegen 1970: 219).

Tussen historiografie en literaire theorie

De onduidelijkheden omtrent het statuut van de poëtica hangen samen met een ambivalentie op het vlak van het historisch-descriptieve perspectief dat Oversteegen lijkt in te nemen. Enerzijds suggereert Oversteegen dat hij de literaire kritiek zoals ze zich historisch voordoet wil beschrijven; anderzijds stelt hij vast dat de door hem vooropgestelde wezensstructuur van zowel poëtica als kritische praktijk in de besproken periode nauwelijks in de werkelijkheid kan worden aangetroffen.

Zo merkt hij op dat de poëtica’s van de meeste critici die hij als ‘autonomisten’ aanduidt nog steeds tekortschieten op het vlak van samenhang en logica (Oversteegen 1970: 485). Dat heeft zijns inziens te maken met het feit dat hun aandacht in de eerste plaats gericht blijft op ‘het gedicht als proces in de schrijver, in plaats van, zoals konsekwent geweest zou zijn, op het gedicht als voldongen feit’. Op een andere plaats stelt Oversteegen dat de ‘kritische praktijk’ over het algemeen gebaseerd blijft op ‘losse indrukken, waaraan zelden de eis wordt gesteld van controleerbaarheid op grond van semantische gegevens die de tekst oplevert’ (Oversteegen 1970: 486). Een dergelijke praktijk wordt als ‘impressionistisch’ gekenschetst; die kwalificatie geldt in het bijzonder ook voor de kritische activiteit van Ter Braak en Du Perron (Oversteegen 1970: 487), die Oversteegen bij de ‘levensbeschouwelijkten’ indeelt (Oversteegen 1970: 480-481). Oversteegens beeld van de aard en structuur van poëtica en kritische praktijk kan bijgevolg niet worden opgevat als inducties op basis van een concrete historische realiteit, maar gaat terug op zijn eigen theoretische veronderstellingen.

Die ambigue verhouding tot de geschiedenis wordt in de inleiding op *Vorm of vent* tot op zekere hoogte gethematiseerd. De auteur benadrukt eens te meer dat zijn boek ‘niet streeft naar literairtheoretische toetsing van de behandelde standpunten’ maar wil doorgaan voor een ‘*beschrijving* [...] van de belangrijkste schrijvers-standpunten betreffende de vragen: wat is literatuur, en wat wil de kritiek’ (Oversteegen 1970: 6). Het opzet is in de eerste plaats ‘historisch-descriptief’. Daar staat tegenover dat Oversteegen dat etiket onmiddellijk weer relateert door te wijzen op het feit dat hij aan historische fenomenen een vraag stelt – de vraag naar de poëtica – die zich niet meteen op basis van dat historische materiaal opdringt, maar voortvloeit uit een persoonlijke wetenschappelijke interesse.

Voortdurend lijkt Oversteegen te aarzelen tussen het historisch-descriptieve en het meer literair-theoretische gezichtspunt. Dat blijkt bijvoorbeeld op vlak van de selectiecriteria die hij hanteert. Aanvankelijk heet het dat het ‘opvallend, of [...] uitzonderlijk werkzaam karakter’ van een poëtica doorslaggevend is (Oversteegen 1970: 9). Dergelijke criteria kunnen nog worden opgevat als indicaties

van het contemporaine historische functioneren van de opvattingen in kwestie: werden ze toentertijd als opvallend gepercipieerd? Waren ze in hun oorspronkelijke historische context 'uitzonderlijk werkzaam'? Enkele pagina's verder schuift Oversteegen echter een ander selectiecriteria naar voren: 'Gezien weer de centrale probleemstelling, geldt voor de keuze van stromingen en figuren die ik bespreek dat deze niet primair gebaseerd is op hun historische rol, maar eerder op het geartikuleerde van hun uitingen. Iedere figuur wiens bijdrage tot de probleemstelling die hierboven uiteengezet werd, als aanzienlijk en omschrijfbaar belang betiteld kan worden, is afzonderlijk behandeld' (Oversteegen 1970: 13). De logica van de eigen vraagstelling primeert hier op het historisch perspectief. Oversteegens onderzoek naar literatuuropvattingen balanceert op die manier niet alleen tussen een meer inductief en een meer deductief traject, het komt ook tot stand in een spanningsveld tussen de literaire historiografie en de literatuurtheorie. Daarbij helt Oversteegens belangstelling echter nooit volledig naar die tweede pool over. Zo opteert hij voor een chronologische presentatie van het materiaal boven een thematische, omdat hij 'de chronologische volgorde van de feiten een integrale faktor in hun verschijningsvorm acht' (Oversteegen 1970: 8). De slinger blijft in beweging.

Ondanks alle onduidelijkheden draagt het hierboven beschreven complex van afbakeningsstrategieën bij tot het scherpstellen van Oversteegens onderzoeksvraag, tot het definiëren, inperken en homogeniseren van het onderzoeksdomein dat *Vorm of vent* bestrijkt. De primaire focus op de opvattingen over de aard van literatuur impliceert dat andere facetten van de literaire kritiek tot op zekere hoogte worden buitengesloten: opvattingen over de functie van literatuur, levensbeschouwelijke en ideologische overwegingen, de kritische praktijk met haar meer op het concrete geval dan op de algemene reflectie gerichte oriëntatie, de historische inbedding en relevantie van die opvattingen, genrespecifieke normen en verwachtingspatronen, etc. Dergelijke keuzes leiden finaal tot een vrij verregaande vorm van decontextualisering.

Toch moet worden opgemerkt dat de onderscheidingen (tussen aard en functie, poëtica en kritische praktijk, literaire historiografie en poëticaonderzoek, etc.) voortdurend worden genuanceerd, zowel in expliciete commentaren als in de concrete praktijk van het onderzoek. Zo wijst Oversteegen erop dat opvattingen over aard en functie van literatuur moeilijk te scheiden zijn (Oversteegen 1970: 2) en dat 'in bepaalde gevallen de opvattingen over de *funktie* van de literatuur de poëtica bepalen' (Oversteegen 1970: 11). We zagen bijvoorbeeld ook al hoe Oversteegens positie ten opzichte van de historiografische benadering en de theoretische benadering voortdurend verschuift. Grosso modo ligt de klemtoon in de 'inleiding' meer op de geschiedenis, terwijl in de 'konklusie' openlijk voor een literair-theoretische vraagstelling wordt geopteerd: 'Eerder wil ik enkele fundamentele denkbeelden en tegenstellingen uit de besproken periode, die voor de theorie van de literatuur van rechtstreeks belang zijn, bijeenzetten en nader beschouwen juist vanuit dat theoretische belang' (Oversteegen 1970: 477). Toch

wordt dat uitgangspunt ook in de ‘konklusie’ genuanceerd. Oversteegen gaat er op sommige plaatsen – op andere dan weer niet – van uit dat zijn ‘systematisering’ tot op zekere hoogte een historisch draagvlak heeft: ‘Wanneer ik Nijhoffs denkbeelden tot een systematisch geheel, een “theorie” geordend heb, is dat dus geen vervalsing van de historische situatie, maar de rekonstruktie van een feitencomplex dat in de ogen van tijdgenoten een actief bestaan leidde’ (Oversteegen 1970: 478).

Die verschuivingen hypothekeren de helderheid van de vraagstelling, maar zijn ook een uitvloeisel van de complexiteit van het boek, dat diverse invalshoeken tracht te combineren. In zekere zin zijn juist die onduidelijkheden verantwoordelijk voor het feit dat het boek een referentiepunt is kunnen worden voor Neerlandici en literatuurwetenschappers van heel diverse plumeau. Alvorens ik iets van die nawerking laat zien, ga ik dieper in op een ander aspect van Oversteegens werkwijze, dat tot nog toe nauwelijks aandacht heeft gekregen, namelijk de manier waarop hij literatuuropvattingen reconstrueert op basis van concrete literair-kritische uitspraken.

Een klassieke conceptie van betekenis

Over de methode die wordt toegepast om op basis van literair-kritische uitspraken de literatuuropvattingen van een criticus te reconstrueren, blijft Oversteegen vaag. Hij geeft enkel aan dat het expliciteren van impliciet gebleven opvattingen vaak verloopt via ad hoc beslissingen:

[...] er zijn auteurs die hun poëtica het scherpst geformuleerd hebben aan de hand van evaluerende boekbesprekingen. Dat zal dan meestal impliciet gebeuren, en mijn taak zal in die gevallen hoofdzakelijk bestaan in expliciteren. Algemene opmerkingen zijn daarover niet te maken; bij iedere criticus verloopt de omzetting van poëtica in oordeel op een persoonlijke wijze, en dus moet de explicitering ook aan het bijzondere geval aangepast worden. (Oversteegen 1970: 11)

Toch kunnen op basis van de manier waarop Oversteegen concreet te werk gaat een aantal krachtlijnen van diens methode worden aangegeven. Een vaak terugkerend procedé is het isoleren van een beperkte set van algemene uitspraken over literatuur, die enigszins uit hun context worden losgeweekt en geacht worden de kern van de hele poëtica van een criticus te bevatten:

In 1912 schrijft Van Doesburg: ‘Trek de vorm van de natuur af en ge houdt “stijl” over.’ Deze uitspraak geeft, in lapidaire vorm, reeds geheel zijn latere programma weer, tot in het woord ‘stijl’. Zelfs het essentiële punt van verschil met de (literaire) opvattingen van de Getijdichters, die de natuurpoëzie als springplank gebruikten, komt er in tot uiting. Een sluitende, en in het eerste driekwart gedeelte heldere, uiteenzetting van deze anti-naturalistische (anti-imitatieve) theorie komt in 1916, in *De Beweging*. (Oversteegen 1970: 63)

[Herman van den Berghs] hele poëtica kan zelfs gekonstrueerd worden vanuit deze grondstelling: wij willen 'breken met gevoels- en uitingsbeperking; [...] vrijmaking uit den dwang eener zèlf eens bevrijdende kunstreligie'. (Oversteegen 1970: 80-81)

Vanaf het moment dat ik hem begin te volgen, is de kern van Van Ostaijens opvattingen over de aard der poëzie dezelfde gebleven, zoals blijkt uit sleutelwoorden als 'aseïteit' (= onafgeleidheid), 'organisch'. Men kan die kern vastleggen in een citaat: 'Poëzie = woordkunst. Poëzie is niet: gedachte, geest, fraaie zinnen, is noch doctoraal, noch dada. Zij is eenvoudig een in het metafysische geankerd spel met woorden.' (Oversteegen 1970: 156)

Hier vindt men Marsmans 'vormleer' in enkele zinnen samengedrongen en alle sleutelwoorden uit zijn kritische vocabularium: vormkracht, creativiteit, vitaliteit, zijn er in één verband geplaatst, en worden vrijwel als synoniemen gehanteerd.' (Oversteegen 1970: 209)

Ik behandel aan het begin van dit hoofdstuk deze ene uitspraak van Binnendijk zo uitgebreid omdat zijn hele poëtica, maar ook een beslissende inkongruentie in zijn kritische praktijk van die jaren eruit afgelezen kunnen worden. (Oversteegen 1970: 231)

Natuurlijk zal Binnendijk later niet meer helemaal dezelfde woorden gebruiken, maar toch mag men dit citaat wel beschouwen als een bevredigende samenvatting van wat er blijvend is in zijn denkbeelden over de aard van de artistieke creatie. (Oversteegen 1970: 232)

De geciteerde uitspraken drukken niet alleen de essentie uit van de literatuuropvattingen van een criticus in een bepaalde periode, ze fungeren in de meeste gevallen tevens als indicatoren van wat constant blijft binnen een literair-kritisch denkkader door de jaren heen. Zoals de citaten over Van Ostaijen en Marsman tot op zekere hoogte laten zien, worden de geselecteerde uitspraken vervolgens vaak geanalyseerd als een (logisch) samenhangend complex van 'sleutelwoorden' of concepten, die worden opgevat als de primaire bouwstenen van een poëtica, die op hun beurt kunnen worden ingezet bij de verdere exploratie van de bestudeerde literair-kritische productie. Daarnaast wordt dikwijls ook de mogelijkheid van een nog abstractere vertaling in termen van de opposities tussen 'vorm' en 'inhoud', 'werk' en 'vent' gesuggereerd: 'Zoals voor iedereen die een poëtica ontwerpt, is ook voor Binnendijk een centrale vraag: de relatie van vorm en inhoud' (Oversteegen 1970: 232).

Dergelijke vormen van decontextualisering, abstrahering en atomisering worden geruggesteund door specifieke vormen van vergelijking, die kunnen bijdragen tot het opsporen van distinctieve kenmerken. In het citaat over Van Doesburg wordt bijvoorbeeld de aan- of afwezigheid van het element 'natuur' als het 'essentiële punt van verschil' tussen Van Doesburg en de 'Getij-dichters' naar voren geschoven. Ook de volgende vergelijking tussen Marsman en Nijhoff leidt tot het vaststellen van de distinctieve betekeniseenheden van poëtica's:

Hier ook duikt voor het eerst een term op die men de Vrije Bladen-samenvatting mag noemen van Nijhoffs 'vormtheorie': creativiteit. Maar evenzeer vindt men hier de afstand tussen

Nijhoff en Marsman vastgelegd, in de nadruk op het vitale element in de omzetting van 'leven' in 'poëzie'. (Oversteegen 1970: 189)

De poëtica van Marsman wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van de betekenselementen [+ creativiteit] en [+ vitaliteit], die van Nijhoff door [+ creativiteit] en [- vitaliteit]: de klemtoon op het vitale is wat Marsman van Nijhoff onderscheidt. Elders probeert Oversteegen de distinctieve verschillen tussen de poëtica's van Ter Braak, Coster en Binnendijk op te sporen aan de hand van het procedé van de 'substitutie-proef': 'In deze zin nu, die als positief oordeel geheel steunt op het woord menselijkheid, kan de voor Coster zo beslissende term vervangen worden door het terbraakiaanse "persoonlijkheid", maar onmogelijk door Binnendijks kodewoorden "vormvermogen" of "kreativiteit"' (Oversteegen 1970: 117). 'Vormvermogen' en 'kreativiteit' zijn de elementen die een onderscheidende waarde hebben en indicatief zijn voor het verschil tussen een 'levensbeschouwelijke' en een 'autonomistische' poëtica.

Dergelijke interpretatiestrategieën verraden veel over Oversteegens opvattingen over de semantiek van literair-kritische uitspraken. Er werd al gewezen op de impliciete aanname dat de betekenis van het literair-kritische spreken in eerste instantie conceptueel van aard is, en in tweede instantie – via de 'kritische praktijk' – referentieel. Een nevenverschijnsel daarvan is het feit dat Oversteegen veel belang hecht aan de helderheid, duidelijkheid en logische samenhang van de teksten die hij bestudeert. Die motieven vormen dan ook een gemakkelijk herkenbare rode draad doorheen het werk: 'een *sluitende*, en in het eerste driekwart gedeelte *heldere*, uiteenzetting van deze [...] theorie' (Oversteegen 1970: 63, mijn cursivering); 'waarin op volkomen *heldere* wijze een aantal kritische attitudes geattakeerd wordt' (75); 'nogmaals, *glashelder* is het geheel niet [...]' (133); 'vlak voor deze passage lezen wij het een en ander over dezelfde materie dat heel wat minder *helder* is' (158); 'Wat telt is: hoe *samenhangend* is de voor betogende overdracht beschikbare rest van zijn poëtica, en daarover hoeft de lezer zich niet te beklagen' (173); 'Men moet dergelijke begrippen niet in *kristalheldere* definities proberen te vertalen [...]. *Logisch* zijn zij aanvechtbaar, vragen in elk geval om nadere analyse' (209); 'Zó *logisch* bouwde hij zijn theoretische systeem uit, dat men deel IV van *Verzameld werk* leest "als een roman", met steeds herkenbare thema's die voortdurend verder ontwikkeld worden' (157); 'Veel van wat in Binnendijks kritische oordelen op het eerste oog *onduidelijk* of louter verbaal lijkt, wordt tegen de achtergrond van de hierboven geschetste poëtica begrijpelijk' (236). Allusies op de aan- of afwezigheid van helderheid, duidelijkheid en logische samenhang zijn steeds op de achtergrond aanwezig.

Die conceptuele opvatting van betekenis gaat tevens samen met een zekere desinteresse voor de concrete verwoording van opvattingen en voor minder conceptueel of overdrachtelijk taalgebruik. Passages als de volgende zijn op dat vlak significant:

[Minderaa] meende dat ‘Gebruiksaanwijzing der lyriek’ ‘geschaad [wordt] door een zekere troebelheid der wetenschappelijke terminologie, die het soms moeilijk maakt zijn eigenlijke bedoelingen te verstaan.’ [...] Het laatste ontken ik niet, maar, zoals gezegd, ik zoek het in de materie, niet in de wijze van uitdrukken. (Oversteegen 1970: 173)

Van het werk zelf wordt meestal alleen de inhoud naverteld [...]. Voor het overige wordt het gekarakteriseerd in au fond impressionistische omschrijvingen [...]. Men mag zich afvragen of *iemand* begrijpt wat hier gezegd wordt: alles verdwijnt achter een hele cortège van al te kleurig uitgedoste beelden. (Oversteegen 1970: 120)

De gedachte in deze kenschets van het werk van Hendrik de Vries is mager, en ligt al geheel besloten in het woord ‘sommambule’. De rest is het evoceren van sfeer. Daardoor wordt alles wat mededeling is bedekt met een ‘lyrische’ woordlaag. (Oversteegen 1970: 218)

De ‘wijze van uitdrukken’ is voor Oversteegen van ondergeschikt belang. Vormen van literaire kritiek waarbij de component van het retorische, het stilistische sterker doorweegt dan die van het conceptuele, van de ‘gedachte’ worden in *Vorm of vent* als gemarkeerd beschouwd en vaak in bedekte termen negatief gekwalificeerd. In de laatste twee citaten, die handelen over de kritische praktijk van respectievelijk Coster en Marsman, wordt overdrachtelijk taalgebruik of een ‘lyrisch’ register beschouwd als een bijkomstige versiering, die het gezicht ontnemt op de poëtica of de principes die ten grondslag liggen aan de kritische praktijk.

Oversteegens methode om literatuuroppvattingen te reconstrueren, te beschrijven en te analyseren leunt zo aan bij de componentieële analyse van betekenis, die een belangrijk fundament vormt van de twintigste-eeuwse structuralistische semantiek en die ook in Nederland in de jaren 1960 vaste voet aan de grond krijgt, onder meer via de hausse van de transformationeel-generatieve grammatica en de groeiende aandacht voor de semantische component binnen dat paradigma.⁴ Ik wil daarmee geenszins suggereren dat Oversteegen zich rechtstreeks door linguïstische modellen laat beïnvloeden. Er is echter wel sprake van een algemene verwantschap tussen de opvattingen over betekenis die aan Oversteegens afbakenings- en interpretatiestrategieën ten grondslag liggen en de ‘classical approach to categorization’ (Taylor 1995: 21-37). Die aanpak wordt door recente cognitieve stromingen binnen de linguïstiek voorgesteld als de historische voorloper of tegenhanger van de ‘cognitieve’ aanpak en heeft volgens de vertegenwoordigers van die ‘cognitive turn’ in niet geringe mate het denken over betekenis vanaf de klassieke oudheid tot de twintigste-eeuwse structuralistische theorieën bepaald.

4. In 1971 bijvoorbeeld verschijnt *Taal Tekst Tekenen* van Van Dijk bij Athenaeum / Polak & Van Gennep, waar twee jaar voordien ook *Vorm of vent* was verschenen. In die bundel, die een bijdrage wil leveren op het vlak van de ‘methodologische en linguïstische (vooral semantische) grondslagen van de literatuurtheorie’ (Van Dijk 1971: 7) – en die dezelfde layout en kaft heeft meegekregen als de tweede druk van Oversteegens dissertatie – wordt onder meer verwezen naar de relevante basisteksten over semantiek binnen de transformationeel-generatieve grammatica (o.a. Chomsky, Katz en Fodor) en binnen andere structuralistische onderzoekstradities (o.a. Greimas).

Wat een dergelijke klassieke benadering van betekenis concreet inhoudt, kan hier niet in detail worden uiteengezet. Op basis van Taylors overzichtsstudie kan kort worden gewezen op een drietal basisveronderstellingen die met betrekking tot *Vorm of vent* relevant zijn. In de eerste plaats wordt uitgegaan van een strikt onderscheid tussen het relatief autonome taalsysteem enerzijds en de rol van contextuele en pragmatische factoren anderzijds. Op het vlak van de woordbetekenis kan in dat verband worden gewezen op het onderscheid tussen denotatie en connotatie, tussen de betekenisomschrijving in een woordenboek en de betekenisomschrijving in een encyclopedie (Taylor 1995: 16-20, 81-83). Men kan in het geval van Oversteegen denken aan het onderscheid tussen de relatief contextonafhankelijke en systematische 'poëtica' en de sterker van contextuele variabelen afhankelijke 'kritische praktijk' en aan het overwicht van die poëtica op de kritische praktijk. Daarnaast is de klassieke opvatting gebaseerd op de hypothese dat betekenis kan worden geanalyseerd als een complex van binaire, primitieve en abstracte semantische eenheden die gelden als noodzakelijke en voldoende voorwaarden (Taylor 1995: 22-37). Bij Oversteegen komt die veronderstelling tot uiting in de manier waarop hij literatuuropvattingen analyseert als een set van abstracte 'kodewoorden' of als combinaties van de kenmerken 'vorm', 'inhoud', 'werk' en 'vent', waarvan de aan- of afwezigheid bepalend is voor het wezen van de literaturopvatting in kwestie. De klassieke opvatting van betekenis wordt, ten slotte, ook gekenmerkt door een specifieke houding ten opzichte van overdrachtelijk taalgebruik. Beeldspraak wordt gepercipieerd als afwijkend taalgebruik, dat de norm van het courante taalgebruik doorbreekt en als het ware parasiteert op het taalsysteem. Het moet van zijn metaforische karakter worden ontdaan om te kunnen worden geïnterpreteerd. Oversteegen lijkt metaforisch taalgebruik alle intelligibiliteit te ontzeggen: het gaat in het beste geval om de versiering rond een literaturopvatting, in het slechtste geval neemt het de plaats in van elke literaturopvattingelijke inhoud.

Binnen de cognitieve linguïstiek werden diverse alternatieven voor een dergelijke klassieke aanpak naar voren geschoven: theorieën over semantische domeinen en cognitieve frames trachten linguïstische en encyclopedische kennis te integreren, methoden die gebaseerd zijn op Rosch's prototypetheorie komen in de plaats van de componentiële analyse van betekenis, metaforiek wordt niet langer als een vorm van afwijkend taalgebruik opgevat, maar wordt gezien als een basismechanisme van cognitie en betekenisstoekenning, etc. Dergelijke voorstellen kunnen interessante perspectieven opleveren voor de bestudering van literaturopvattingen. Binnen het bestek van deze bijdrage kan daar echter niet verder op worden ingegaan.

Oversteegen herbekeken vanuit institutioneel-sociologisch perspectief

In het tweede luik van mijn bijdrage wil ik dieper ingaan op een studie die tot op zekere hoogte bij het paradigma van het poëticaonderzoek aansluit, maar uiteindelijk veel ruimere ambities heeft. *De productie van literatuur* beoogt het literaire veld in Nederland in de periode 1800-2000 in kaart te brengen, en de literatuuropvattingen van de actoren binnen dat veld vormen daarvan slechts een beperkt onderdeel. Dat alomvattende opzet brengt ons alvast bij een eerste correctie die die recente studie lijkt aan te brengen ten opzichte van Oversteegens model: literatuuropvattingen kunnen niet als geïsoleerde fenomenen worden beschreven, maar ontlenen hun betekenis (gedeeltelijk of helemaal) aan hun functioneren binnen een sociale en institutionele context. Naast die algemene klemtoonverschuiving wordt de problematiek van de literatuuropvattingen op diverse plaatsen explicieter gethematiserd (zoals in de bijdragen van Van den Akker & Dorleijn en van De Nooy) – waarbij Oversteegen als gesprekspartner optreedt –, maar ook die meer specifieke voorstellen tot remediering lijken sterk bij het overkoepelende patroon van hercontextualisering aan te sluiten. Ik zal echter proberen aan te tonen dat een aantal enigszins problematische aspecten van Oversteegens methode ongethematiseerd in *De productie van literatuur* blijft doorwerken. Maar daarvoor moeten eerst nog twee belangrijke tussenschakels worden vermeld.

Oversteegen II en Verdaasdonk

In de eerste plaats is er het boek *Beperkingen* (1982) van Oversteegen zelf, waarin hij veel van de inzichten uit zijn dissertatie verder systematiseert. Zo tracht hij het begrip literatuuropvatting verder uit te werken, nader te omschrijven en voor nieuwe vormen van literatuuronderzoek beschikbaar te maken. De definitie die hij bij die gelegenheid geeft van het begrip heeft een canonieke status verworven en vormt het aanknopingspunt bij uitstek voor latere studies:

Een LO is de beschrijving van de denkbeelden van een (groep) auteur(s) of een (groep) lezer(s) omtrent aard en functie van de literatuur, uitgebreid met een beschrijving van de strategieën als deze een programmatisch karakter hebben. (Oversteegen 1982: 66)

Deze definitie zit bijvoorbeeld impliciet vervat in de conceptie van literatuuropvattingen van Dorleijn en Van Rees (Dorleijn & Van Rees 1994: 92-93). De systematisering in *Beperkingen* houdt verder in dat veel van de vaagheden en onduidelijkheden uit *Vorm of vent* worden weggewerkt en dat de met de componentieële analyse van betekenis verwante strategieën die hierboven werden beschreven nog duidelijker uit de verf komen. Zo analyseert Oversteegen literaire fenomenen (oeuvres en stromingen) als complexe samenstellingen van primitieve en

enkelvoudige literatuuropvattelijke *features*. Het symbolisme bijvoorbeeld wordt als volgt beschreven: ‘Aard: autonome wereld (b) + complexe metaforische uitspraak (c) + specifiek georganiseerd taalgebruik (d). Nooit louter situationeel (-e) of werkelijkheidsgetrouwe afbeelding (-a)’ (Oversteegen 1982: 69). De letters tussen haakjes verwijzen naar een beperkte groep van eerder in abstracto omschreven kenmerken, die als het ware de universele bouwstenen van poëtica’s vormen. Het atomaire en binaire karakter van die features komt in het citaat goed tot uiting. Bovendien gaat Oversteegen ervan uit dat het mogelijk is om algemene selectie-restrictieregels op te stellen die bepalen welke features onderling gecombineerd kunnen worden en welke niet (vgl. bijvoorbeeld Oversteegen 1982: 63; ‘Er zijn ook in deze combinatie van functie- en aardopvattingen weer een paar prohibatieve te signaleren’). Bepaalde aspecten die teruggaan op een klassieke benadering van betekenis die reeds in *Vorm of vent* een belangrijke rol speelden, tekenen zich in *Beperkingen* dus nog duidelijker af.

Een andere tussenschakel is Verdaasdonks bespreking van Oversteegens literaturopvattingenconcept in zijn bijdrage aan *Op eigen gronden*, de feestbundel die Oversteegen werd aangeboden. Die tekst is op zich niet zo invloedrijk, maar hij is wel indicatief voor de aard en de richting van latere aanvullingen en correcties. Verdaasdonk bekritiseert Oversteegen op subtiële wijze door een element uit *Vorm of vent* sterk naar voren te halen – waardoor de indruk ontstaat dat wat niet tot dat idee kan worden herleid tot op zekere hoogte wordt gediskwalificeerd. Verdaasdonk prijst *Vorm of vent* vooral om het inzicht in het vage en vaak tegenstrijdige karakter van literaturopvattingen: ‘Een aspect van *Vorm of vent* waarmee ik in mijn eigen onderzoek mijn voordeel heb gedaan is Oversteegens intense en gerechtvaardigde aandacht voor vaagheden en inconsistenties in de “literaire ideologieën” die hij bestudeert’ (Verdaasdonk 1989: 195). Men kan hier inderdaad denken aan het feit dat Oversteegen voortdurend wijst op discrepanties tussen de poëtica en de kritische praktijk van critici, op de afwezigheid van de nodige adstructie bij literaire waardeoordelen, op het ‘impressionistische’ karakter van veel kritieken, etc. Verdaasdonk voegt aan de vaagheid en inconsistentie nog andere karakteristieken toe, zoals de veranderlijkheid en de meerzinnigheid van literaturopvattingen (Verdaasdonk 1989: 198, 200). Dergelijke kenmerken leiden hem ertoe om de ‘inhoudelijkheid’ en het waarheidsdefiniëte karakter van literaturopvattelijke uitspraken in twijfel te trekken: ‘De mate waarin een standpunt is bijgevallen of afgewezen hangt derhalve samen met factoren die betrekkelijk los staan van de inhoudelijkheid en de onderbouwing van het desbetreffende standpunt’ (Verdaasdonk 1989: 200).

Van die vaststelling is het slechts een kleine stap naar de centrale these van Verdaasdonks tekst. De betekenis van literaire kritiek moet niet in eerste instantie worden gezocht in de semantiek van literaturopvattelijke uitspraken (zoals Oversteegen wel nog lijkt te doen), maar in de institutionele en sociologische context waarbinnen die uitspraken worden gedaan. In de woorden van Verdaasdonk klinkt het zo: ‘Oversteegens onderzoek draagt een schat aan materiaal aan om de

uiteenlopende opvattingen over literatuur te relateren aan de specifieke posities die de verdedigers van deze opvattingen binnen het literaire veld innemen' (Verdaasdonk 1989: 200). Op die manier wordt Oversteegen's dissertatie, die ideologische en sociologische referentiekaders in principe buitensluit (Oversteegen 1970: 2, 8), toch aangegrepen als inspiratiebron voor een sociologisch verklaringsmodel dat zich op de veldtheorie van Bourdieu beroept.

De productie van literatuur (2004) en de betekenisloosheid van literatuuropvattingen⁵

De gedachtegang van Verdaasdonk vindt men in grote lijnen ook in *De productie van literatuur* terug. Het boek bevat bijdragen van diverse auteurs over de structuur en ontwikkeling van het literaire veld in Nederland in de periode tussen 1800 en 2000 en is tot op zekere hoogte de uitwerking van het onderzoeksprogramma dat de samenstellers in 1993 formuleerden in *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld*, waar de integratie wordt bepleit van het traditionele poëticaonderzoek en de institutionele benadering van literatuur (vgl. Dorleijn & Van Rees 1994). De grote meerwaarde van de benadering schuilt in het radicaal relationele perspectief waarvoor wordt geopteerd, dat steunt op het in se relationele karakter van het literaire veld, waar heel verschillende factoren interageren. Dat veld wordt dan ook omschreven als 'de verzameling literaire instituties, organisaties en actoren betrokken bij de materiële en symbolische productie, de distributie en consumptie van wat "literatuur" wordt genoemd' (Dorleijn & Van Rees 2006: 15). Literatuur wordt niet louter gecreëerd door auteurs of door literaire critici, maar is de resultante van een samenspel van diverse instituties binnen het veld, op het niveau van productie, distributie en consumptie. De voornaamste doelstelling van *De productie van literatuur* is inzicht verwerven in de manier waarop verschillende actoren en instituties bijdragen tot het creëren van symbolische waarde, waaronder wordt verstaan 'de toekenning van eigenheid (eigenschappen) en kwaliteit (waarde) aan literaire werken, hun classificatie (naar soort) en hun rangordening (in vergelijking met ander werken)' (Dorleijn & Van Rees 2006: 18). Belangrijke aandachtspunten daarbij zijn de verhouding tussen het gedrag en de 'denkwijze' van individuele actoren en de organisaties waarin ze zitten ingebed, en de interactie tussen de domeinen van de symbolische en de materiële productie. Daarnaast wordt onderzocht welke rol literatuuropvattingen (of 'denkstijlen') binnen dergelijke constellaties en processen vervullen.

Door een sociale en institutionele component toe te voegen herroepen de auteurs een aantal principiële uitsluitingsmechanismen waarop *Vorm of vent* steunt. Het grote voordeel is dat essentialistische en monocausale verklaringen

5. Deze paragraaf is gedeeltelijk gebaseerd op enkele ideeën die ik heb ontwikkeld in een recensie van *De productie van literatuur*. Zie Verstraeten (2006).

zoveel mogelijk worden uitgesloten. Het onderzoeksdomein wordt immers heel ruim gehouden en kan toch voldoende duidelijk worden omschreven en afgebakend. De benadering bevat echter ook een aantal lacunes. De belangrijkste onvolkomenheid is mijns inziens het ontbreken van een uitgewerkte betekenistheorie en het uitblijven van een coherente methode om betekenis te formaliseren.

Hoewel de theoretische presupposities in *De productie van literatuur* grondig worden behandeld, blijft een belangrijk fundament van de veldtheorie over het algemeen enigszins onderbelicht; met name de sociologische handelingstheorie die eraan ten grondslag ligt, wordt slechts summier toegelicht. Stilzwijgend worden wetenschappelijk en relationeel denken enerzijds en sociologisch denken anderzijds als equivalenten beschouwd. Even stilzwijgend wordt aangenomen dat de basiscomponenten van cultuur en maatschappij actoren en handelingen zijn. Uit die ongethematiseerde keuzes resulteert, zoals in Verdaasdonks beschouwing over Oversteegen, een expansie van de pragmatiek ten nadele van de semantiek.

De gevolgen van een dergelijke expansie zijn vooral zichtbaar bij de operationalisering van concepten als 'poëtica' en 'genre', die traditioneel uit de literatuurwetenschap stammen. Zo argumenteert De Nooy in zijn bijdrage over de literaire kritiek in de periode 1970-1980 dat poëtische uitspraken niet referentieel, noch coherent zijn en hun betekenis bijna volledig ontleen aan de achterliggende sociale relaties (De Nooy 2006: 191, 197). Literaturopvattingen worden op die manier herleid tot semantisch lege markers die enkel hun differentieële functie behouden. Ze worden bovendien geïncorporeerd binnen een handelingslogica: '[...] de literaturopvatting [is] een aangeleerd, dus sociaal overgedragen instrument dat mensen in staat stelt om een mening over literatuur te *verwoorden* en hun selecties van wat wel en niet goede literatuur is te *rechtvaardigen*' (De Nooy 2006: 187). Een literaturopvatting is een 'instrument', een 'hulpmiddel' (De Nooy 2006: 187) dat het subject ter beschikking staat bij het voltrekken van zijn handeling. Het secundaire statuut ten opzichte van de handeling zelf komt onder meer tot uiting in de toevoeging dat een literaturopvatting beter niet wordt opgevat als een 'oorzaak' van een handeling, maar als een 'toelichting' *post factum* (De Nooy 2006: 187) en daarmee eigenlijk buiten de eigenlijke handelingsstructuur wordt gepositioneerd.

De keuze voor een sociologische handelingslogica biedt een aantal voordelen, maar blijkt op diverse plaatsen ook te leiden tot een vrij rudimentaire conceptie van betekenis. Dat komt exemplarisch tot uiting in het laatste hoofdstuk, van Verboord, Janssen en Van Rees. Zij gaan ervan uit dat het formaliseren van de betekenis van recensies geen noemenswaardige problemen vormt: 'positieve recensies laten zich doorgaans goed onderscheiden van negatieve' (Verboord, Janssen & Van Rees 2006: 299). Ze houden echter de mogelijkheid open dat sommige 'exemplaren niet geheel eenduidig te interpreteren zijn, maar afhangen van de (literaturopvattingen of persoonlijke voorkeuren van de) persoon die ze leest'. De oplossing die zij voor dat probleem suggereren, verraadt mijns inziens het gebrek aan een betekenistheorie en een methode om betekenissen te 'meten':

ze stellen voor ‘meerdere onafhankelijke personen te laten oordelen over de richting van de waardering’ en ‘pas als al deze personen onafhankelijk van elkaar de recensie op dezelfde wijze beoordelen, wordt het resultaat geaccepteerd’. Een dergelijke methode doet natuurlijk vele vragen rijzen. Voor een in niet geringe mate historisch georiënteerd boek lijkt mij vooral de vraag naar de reconstructie van historische betekenissen pertinent. De literatuuropvattingen van de historische lezer enerzijds en de onderzoeker of een ‘onafhankelijke’ groep beoordeelaars anderzijds verschillen in een dergelijk geval haast per definitie. Gaan alle historische recensies dan voor onderzoek verloren? Gaan dan, bij uitbreiding, niet alle recensies überhaupt voor onderzoek verloren? De problemen worden nog groter als er complexere indicatoren in het geding zijn. Zo lijkt het mij ondoenbaar om een al dan niet uitgesproken waardeoordeel te vertalen in een schaal van een tot vijf, zoals door de auteurs wordt gesuggereerd (Verboord, Janssen & Van Rees 2006: 301).

In *De productie van literatuur* zijn echter wel degelijk aanzetten te vinden tot een meer uitgewerkte betekenistheorie en een methode om betekenis effecten te analyseren. Het hoofdstuk van Dorleijn en Van den Akker speelt op dat vlak een cruciale, maar niet geheel ondubbelzinnige rol. In hun onderzoek noemen de auteurs het al dan niet aanwezig zijn van het specifieke ‘jargon’ van de Tachtigers als een van de vier indicatoren voor de distributie van Tachtigernormen binnen het literaire veld (Van den Akker & Dorleijn 2006, 103). De invulling van het concept ‘jargon’ wordt vrij summier toegelicht: het gaat om ‘signaalwoorden, min of meer vaste frases, geijkte redeneringen’ (Van den Akker & Dorleijn 2006, 94), om ‘signaalwoorden en strijdkreten (woorden, zinswendingen, formuleringen, noties) die met Tachtig verbonden kunnen worden’. In een alinea trachten de auteurs vervolgens kort te schetsen wat dat jargon concreet impliceert: ze wijzen op ‘slagzinnen’ als ‘allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’, maar merken tevens op dat ‘alleen het gebruik van de woorden “emotie”, of “aandoening” en “expressie” of “uitdrukking” in enige combinatie als signalen [kan] worden beschouwd’. Uit dergelijke schematische opmerkingen blijkt dat de auteurs aandacht hebben voor diverse betekenisniveaus – elementaire ‘woorden’ en ‘noties’ (semantiek), de ‘combinatie’ van woorden in ‘zinswendingen’ (syntaxis), de gebruiksmodus van woorden (‘strijdkreten’, ‘slagzinnen’) (pragmatiek). De manier waarop die niveaus precies moeten worden onderzocht en hoe dat onderzoek kan uitmonden in een reconstructie van het ‘jargon’ wordt echter in het ongewisse gelaten: ‘Een nadere operationalisering zou hier gewenst zijn om inhoudsanalytisch gefundeerde uitspraken te kunnen doen, maar zo’n onderzoeksdesign zou de doelstelling van dit hoofdstuk verre overschrijden’ (Van den Akker & Dorleijn 2006: 103).

De pogingen om een betekenistheorie en een inhoudsanalytische methode uit te werken, blijven steeds aarzelend. In *De productie van literatuur* wordt herhaaldelijk verwezen naar de tekst ‘Measuring Meaning Structures’ van de cultuursocioloog John Mohr, die, buiten de interpretatieschema’s van de traditionele

hermeneutiek om, een alternatief zou bieden om ‘complexe betekenisstructuren’ te formaliseren en te ‘meten’. Afgezien van enkele verwijzingen in voetnoten vinden Mohrs voorstellen in de gepubliceerde onderzoeken echter weinig weerklank. Het lijkt vooral te gaan om het aanstippen van een piste die vervolgens niet verder wordt bewandeld. Men kan op basis van die gegevens dan ook besluiten dat de voorstellen die in *De productie van literatuur* worden geformuleerd, een aantal interessante aanvullingen bij en correcties op het traditionele poëticaonderzoek kunnen bieden, maar dat Oversteegens methode om literatuuropvattingen te reconstrueren eigenlijk niet echt in vraag wordt gesteld. Sterker nog, de klassieke opvatting van betekenis komt in bijdragen als die van Verboord, Janssen en Van Rees in een nog primitievere vorm terug.

Tot slot

De ontwikkelingen in het poëticaonderzoek sinds Oversteegen lijken vooral in het teken te staan van diverse vormen van hercontextualisering. Aan de hand van een kleine casus heb ik trachten aan te tonen dat zo wel een antwoord wordt geformuleerd op de problemen die gepaard gaan met het relatief autonomistische poëticabegrip uit *Vorm of vent*, maar dat dergelijke uitbreidingen tot nog toe nauwelijks werkelijke alternatieven hebben geboden voor de problematische aspecten van Oversteegens aan de componentieële analyse van betekenis verwante en diep in de klassieke opvatting over categorisatie gewortelde methode om de betekenis van literatuuropvattingen te beschrijven. Het heeft er alle schijn van dat dergelijke aannames omtrent betekenis onderhuids en zonder vorm van reflectie blijven voortleven en in bepaalde gevallen zelfs problematischer proporties aannemen dan bij Oversteegen.

Eigenlijk kan het werk van Oversteegen, veertig jaar na datum, opnieuw ter hand worden genomen om juist die recente ontwikkelingen binnen het poëticaonderzoek voor cruciale vragen te plaatsen. Zoals Verdaasdonk in *Op eigen gronden* tegelijk de kern weergeeft van de sociologische kritiek op Oversteegen én *Vorm of vent* aanhaalt als een belangrijke inspiratiebron voor zijn eigen onderzoek, zo kan in Oversteegens rijke boek ook worden gewezen op een aantal – nauwelijks uitgewerkte – aanzetten die kunnen leiden tot een andere opvatting van betekenis:

Nu Coster een van die gevallen blijkt te zijn, waarbij de individuele kleuring van de door hem gebruikte ‘slagwoorden’ beslissend is voor hun betekenis, moet ik over de belangrijkste ervan (en hun onderling verband) iets meer zeggen. (Oversteegen 1970: 115)

Aansluitend bij mijn bespreking van Binnendijks poëtica, en ter verheldering daarvan, zal ik de meest opvallende van die ‘sleutelwoorden’ de revue laten passeren, om de betekenis ervan te bepalen, of, als dat niet mogelijk blijkt te zijn, om de reden van die onbepaaldheid vast te stellen, en het verband te tonen waarin die termen plegen voor te komen. (Oversteegen 1970: 238)

Naast de tot nu toe genoemde typisch Binnendijkse termen, ontmoeten wij in zijn kritieken natuurlijk geregeld een aantal woorden, die niet tot zijn strikt partikuliere arsenaal behoren, al krijgen zij ook dan meestal wel een individuele kleur door het gebruik in een bijzonder verband. (Oversteegen 1970: 242)

In citaten als de bovenstaande maakt Oversteegen het zoeken naar ‘connotaties’ en ambivalenties wél tot doel van zijn onderzoek. Hij concentreert zich niet uitsluitend op het bepalen van de conceptuele betekenis van begrippen, door die te ontleden als samenstellingen van abstracte eigenschappen; hij heeft daarnaast – weliswaar noodgedwongen en niet echt van harte – aandacht voor het discursieve verband, de discursieve inbedding waarin begrippen opduiken, en waaraan ze gedeeltelijk hun betekenis ontlenen. Het literair-kritische spreken mag dan al niet geheel glashelder zijn, het is daarom nog niet inhoudsloos of onbeschrijfbaar. Alleen de methoden om die betekenis te beschrijven moeten nog worden geoptimaliseerd. Ik denk dat zich daarin een van de grote uitdagingen situeert voor de verdere ontwikkeling van het onderzoeksparadigma dat hier werd beschreven.

Daarmee houd ik niet alleen een pleidooi voor het herlezen van het werk van een markante bemiddelaar tussen de modern-letterkundige neerlandistiek en de internationale literatuurwetenschap, maar tracht ik, op een meer algemeen niveau, ook duidelijk te maken dat het in kaart brengen van dat grensgebied niet alleen veronderstelt dat de affiliaties met internationale stromingen binnen de literatuurwetenschap moeten worden nagegaan (in casu het *New Criticism* en Bourdieus veldtheorie), maar dat ook meer taalgebied-specifieke debatten en tradities moeten worden verdisconteerd, die particuliere lokale invullingen van die supranationale tendensen mee kunnen helpen verklaren.

Bibliografie

- Dorleijn, G.J. & Van Rees, C.J. ‘Literatuuropvattingen in het literaire veld. Over de integratie van twee benaderingen’, in: *Spektator*. 23 (2), 1994, 91-114.
- Dorleijn G.J. & Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld (1800-2000)*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Goedegebuure, J. & Heynders, O. ‘Stand van zaken. De voortgang van het twintigste-eeuwse poëtica-onderzoek’, in: *Nederlandse Letterkunde*. 2 (2), 1997, 162-167.
- Heynders, O. ‘Poëtische verwantschap van dichter en schilder of het aanschouwen van “Liederen van het werkelijke leven”’, in: Peeters, P. & Spinoy, E. (reds.) *Het vouwbeen van de lezer. Over literatuuropvattingen*. Leuven: Peeters, 1996.
- Kobus, S. ‘Voorbij *Merlyn* en formalisme, een niet ingeslagen weg?’, in: *Spektator*. 24 (2), 1995, 103-119.
- De Nooy, W. ‘Eenheid door polarisering. Het Nederlandse literaire veld tussen 1970 en 1980’, in: Dorleijn, G.J. & Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld (1800-2000)*. Nijmegen: Vantilt, 2006, 185-197.

- Oversteegen, J.J. 'Analyse en oordeel', in: *Merlyn*. 3 (3), 1965, 161-180; 3 (4), 1965, 268-276; 3 (6), 1965, 476-502.
- Oversteegen, J.J. *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam: Athenaeum, 1970 [1969].
- Oversteegen, J.J. *Beperkingen. Methodologische recepten en andere vooronderstellingen en vooroordelen in de moderne literatuurwetenschap*. Utrecht: HES, 1982.
- Oversteegen, J.J. *Etalage. Uit het leven van een lezer*. Amsterdam: Meulenhoff, 1999.
- Sötteman, A.L. *Over poetica en poëzie. Een bundel beschouwingen samengesteld en ingeleid door W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985.
- Vaessens, T. 'De mythe van *Merlyn*', in: Van Deel, T. e.a. (reds.) *Kijk op kritiek. Essays voor Kees Fens*. Amsterdam: Querido, 2004, 170-185.
- Van den Akker, W. *Een dichter schreit niet. Aspecten van M. Nijhoffs versexterne poetica*. Utrecht: Veen, 1985.
- Van den Akker, W.J. & Dorleijn, G.J. 'Poetica en literatuurgeschiedschrijving', in: *De Nieuwe Taalgids*. 84 (6), 1991, 508-526.
- Van den Akker, W.J. & Dorleijn, G.J. 'Literatuuropvattingen als denkstijl. Over de verbreiding van normen in het literaire veld rond 1900', in: Dorleijn, G.J. & Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld (1800-2000)*. Nijmegen: Vantilt, 2006, 91-122.
- Van Dijk, T.A. *Taal tekst teken*. Amsterdam: Athenaeum, 1971.
- Verdaasdonk, H. 'Literaturopvattingen bij Oversteegen', in: Fens, K. & Verdaasdonk, H. (reds.), *Op eigen gronden*. Utrecht: HES, 1989, 194-204.
- Verstraeten, P. 'Veldlogica en voetnoten. Twee eeuwen geschiedenis van het Nederlandse literaire veld in kaart gebracht', in: *Spiegel der letteren*. 48 (4), 2006, 461-467. [recensie van Dorleijn, G.J. en Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur*]
- Verstraeten, P. 'Poëtica, kritische praktijk en "melodische verschuivingen". Kanttekeningen bij enkele sleutelconcepten uit *Vorm of vent* van J.J. Oversteegen', in: Brems, E., Brems, H. e.a. (reds.) *Achter de verhalen*. Leuven: Peeters, 2007, 44-58.
- Verboord, M., Janssen, S. & Van Rees, K. 'Indicatoren voor classificatie in het culturele en literaire veld', in: Dorleijn, G.J. en Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld (1800-2000)*. Nijmegen: Vantilt, 2006, 285-310.

DEEL 2
GRENZEN IN CONTEXT

LITERATUURSOCIOLOGIE IN DE LAGE LANDEN

Bart Keunen

Universiteit Gent

Daan Vandenhoute

Hogeschool Gent

Laurence Van Nuijs

K.U.Leuven / FWO Vlaanderen

De literatuursociologie in de Lage Landen beschrijven betekent zich in de marge van de academie begeven. Eerder dan een discipline, vormt de literatuursociologie een 'onderzoeksgebied'. Van een eenduidige methodologische eenvormigheid is er immers nauwelijks sprake. Nu eens gaat het om geïsoleerde onderzoekers die zich op semantische verbanden tussen literaire tekst(en) en maatschappelijke context(en) concentreren, dan weer om een handvol onderzoeksgroepen die min of meer eendrachtig de focus richten op het maatschappelijk functioneren van literatuur. De marginaliteit geldt met andere woorden voor de twee types van literatuursociologie die men doorgaans onderscheidt: enerzijds de hermeneutisch geïntereerde en door de (marxiaanse) Kritische Theorie geïnspireerde 'literaire sociologie', en anderzijds de op sociaal wetenschappelijke empirische methoden gefundeerde 'sociologie van de literatuur' (zie Zima 1981).

Niettemin is de 'marginale' positie van de literatuursociologie in de Lage Landen verschillend voor de twee vertakkingen ervan. Enerzijds lijkt de literaire sociologie de laatste decennia niet meer als dusdanig op de literatuurwetenschappelijke agenda te staan. Veeleer zijn inzichten uit de literaire sociologie geïntegreerd binnen andere onderzoeksactiviteiten met aandacht voor de sociale dimensie van literatuur. Net zoals politieke zweeppartijen erin slagen bepaalde thema's op de politieke agenda te plaatsen, heeft de literaire sociologie blijkbaar de interesse van literatuurwetenschappers op impliciete wijze gestuurd. Door reflecties en argumentaties gebaseerd op de geschriften van uiteenlopende literatuursociologen (Walter Benjamin, Theodor Adorno, Michael Bachtin, Pierre Macherey, Fredric Jameson, Pierre Bourdieu) is de sociologische belangstelling legitiem geworden. Ook de academische receptie van poststructuralistische denkers (Gilles Deleuze, Michel Foucault, Jean Baudrillard, Michel de Certeau), van wie het werk de relatie tussen kunst en maatschappij geregeld tematiseert, heeft hierbij een grote rol gespeeld. De sociologie van de literatuur, anderzijds, heeft zich in de Lage Landen ontwikkeld tot een volwaardige discipline (met een eigen onderzoekstraditie, een uitgewerkte methodologie en eigen vakbladen) waarvan het bestaan niet langer kan worden ontkend. Binnen de literatuurwetenschap bekleedt ze niettemin een perifere positie en wordt ze veeleer onverschillig onthaald.

De centrale focus ligt in deze bijdrage op die literatuursociologische activiteiten in de Lage Landen die rechtstreeks aansluiten bij de twee genoemde sociologische tradities. Het eerste deel bespreekt het doordringen van de hermeneutische literatuursociologie (of 'littéraire sociologie') in onze contreien. De meer algemene integratie van literatuursociologische vragen binnen de literatuurwetenschap komt hierbij slechts zijdelings aan bod. Het is immers onbegonnen werk om alle occasionele geschriften uit te vlooien van Belgische en Nederlandse onderzoekers die door de sociologische traditie of de poststructuralistische en semiotische benaderingswijzen geïnspireerd zijn. Het tweede deel gaat in op de empirisch georiënteerde onderzoekstraditie (of de 'sociologie van de literatuur') en op de marginale positie die ze bekleedt binnen de hedendaagse literatuurwetenschap.

De literaire sociologie en de Lage Landen

Hoewel de sociologische benadering van kunst en literatuur van een respectabele leeftijd is (Jean-Marie Guyau's *L'art au point de vue sociologique* dateert uit 1889) en hoewel de filosofische studie van literatuur en maatschappij voor de tweede wereldoorlog al tot rijpheid kwam (György Lukács en de literatuurcritici verbonden aan de Frankfurter Schule zoals Leo Löwenthal, Walter Benjamin, Theodor Adorno), verwerft het literatuursociologische onderzoek pas ruimere bekendheid en een grotere aantrekkingskracht vanaf de jaren 1960, wanneer het werk van deze laatstgenoemde auteurs heruitgegeven en uitvoeriger becommentarieerd wordt.

De hermeneutische literatuursociologie vormt in zekere zin het antwoord van de letterendocenten op het nieuwe intellectuele klimaat, ontstaan door de democratisering van het hoger onderwijs en de daarmee verbonden studentenrevoltes. De jonge theoretici die aan de talloze nieuwe letterendepartementen opgang maken, zien in de literaire sociologie een pilootwetenschap voor de hele literatuurwetenschap: ze levert de historische en cultuurtheoretische basis voor de andere literatuurwetenschappelijke disciplines. Volgens hen kan het literaire erfgoed slechts afdoende worden bestudeerd op basis van een marxiaans getinte geschiedenisopvatting, waarbij sociale klassenconflicten en politieke hegemonie centraal staan. Symptomatisch is Erich Köhlers uitspraak dat elke literatuurgeschiedenis zich a priori moet confronteren met literatuursociologische hypothesen: 'jede Literatursoziologie', stelt hij, 'muss historisch, jede Literaturgeschichte muss soziologisch vorgehen' (Köhler 1974: 257). Dat dit geen losstaande opinie is, bewijst de toevloed aan publicaties waarin zowat alle literaire stromingen en de voornaamste canonieke teksten worden geherinterpreteerd (zie Bürger 1975).

De Lage Landen hinken aanvankelijk achterop, met uitzondering van de Franstalige wereld, waar veel aandacht is voor literair sociologisch onderzoek. In Brussel richt Lucien Goldmann in 1961 het 'Centre de sociologie de la littérature' op, waarvan hij in 1964 directeur wordt. Met deze Joods-Roemeense marxist

haalt België de belangrijkste literatuursocioloog van Parijs naar Brussel. De Nederlandstalige intellectuelen tonen pas interesse vanaf de jaren 1970. In het klimaat van anti-elitarisme en van emancipatorisch-retorisch geweld dat die periode kenmerkt, toont de nog jonge Nederlandstalige literatuurwetenschap zich gevoelig voor de nieuwe ideologische bekommernissen. Er verschijnen in die jaren bij De Socialistiese Uitgeverij Nijmegen vertalingen van literatuursociologische klassiekers (o.m. het belangrijke werk van Arnold Hauser, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* uit 1951) en commentaren op de coryfeeën van het vakgebied (zie Van Kempen 1973 en heel wat bijdragen in het tijdschrift *Raster*). Gespecialiseerde cursussen worden ingericht (meer bepaald het vak 'literaire sociologie' aan de toenmalige Rijksuniversiteit Gent) en de eerste literatuursociologisch gekleurde doctoraatsverhandelingen verschijnen (Bert Brouwers, Eugène van Itterbeek). Er worden hypothesen geformuleerd over de relatie tussen belletterie en ideologie, over de sociale voorwaarden van literaire expressies en over de sociologische fundamenteën van de literaire evolutie.¹ Monografieën over de methodologie van het vakgebied vindt men echter amper terug. De publicaties van de Nijmeegse docent Bert Vanheste (1982) – die aanvankelijk publiceert onder het pseudoniem Bert Brouwers (1971) – en van zijn Groningse collega Peter Zima (1981) – die zijn studies op dat ogenblik al in het Duits en het Frans heeft gepubliceerd – vormen hierop een uitzondering.

Na de jaren 1970 staat de literaire sociologie in het teken van een verfijning van het methodologische apparaat. Die ontwikkeling sluit aan bij een fenomeen dat bijvoorbeeld ook in de narratologie van de laatste decennia van de twintigste eeuw opduikt. In het kielzog van het structuralisme en de semiotiek (A. J. Greimas), ontwikkelt de literatuurwetenschap zich steeds meer in de richting van een strenger geformaliseerde wetenschap. Ook binnen de literaire sociologie gaat men op zoek naar methoden om ideologische discoursen analyseerbaar te maken. Vooral de latere geschriften van formalisten of structuralisten (Jurii Tynjanov, Boris Eichenbaum en Jan Mukarovsky) en de semiotiek van Luis Prieto blijken hierbij van belang.

Bovendien wordt komaf gemaakt met de ietwat naïeve, zich op ideologische tegenstellingen blindstarende tekstanalyses uit de hoogdagen van de neomarxistische literaire sociologie. De oudere generatie literaire sociologen (Adorno, Lukács, Goldmann, en via hen Peter Bürger, Terry Eagleton of Jacques Leenhardt) heeft nooit geaarzeld om hypothesen over de neiging tot 'ideologische bewustzijnsreproductie' in literaire teksten te ondersteunen met nauwgezette literaire tekstanalyses. Niettemin mist men in hun werk een belangrijk inzicht uit de

---

1. Een goed gedocumenteerde reconstructie van de debatten omtrent 'literatuur en maatschappij' in de culturele tijdschriften en de academische literatuurkritiek van de vroege jaren zeventig vindt men terug in het derde hoofdstuk van een, onlangs in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) opgenomen, studie van Martien de Jong (De Jong 1977). Uit deze studie blijkt dat de literatuurkritiek in grote mate werd geïnspireerd door de inzichten van Goldmann en de Frankfurter Schule. Bovendien toont De Jong aan dat het aantal publicaties dat zich door de literaire sociologie liet inspireren aanzienlijk was.

Frans filosofie van de structuralisten en poststructuralisten, namelijk dat teksten op zich reeds bewustzijnsvormend zijn. Voor de nieuwe generatie literaire sociologen is het uitgangspunt van de oudere literaire sociologie – ‘any apprehension of the external world is nothing more than a reflection in consciousness of the world that exists independently of consciousness’ (Lukács 1970: 25) – onaanvaardbaar. Ideologie wordt niet meer gezien als een preëxistente sfeer van betekenis waarvan de tekst sporen draagt, maar als een complexe, bewustzijnsgerende machine waarvan tekstualiteit de motor is.

Deze ontwikkeling ziet men internationaal opduiken bij Fredric Jameson en op Europees vlak onder meer bij de vertegenwoordigers van de sociokritiek zoals Pierre Macherey, Peter Zima, Claude Duchet of de Belgisch-Canadese discoursanalist Marc Angenot. De sociokritiek plaatst zich in het verlengde van de marxistische vraag naar de tekstuele mediëring van het sociale, maar zet zich af tegen de traditionele weerspiegelingstheorie. De nadruk ligt op een combinatie van fijnmazige tekstuele analyse en sociale en historische contextualisering. Zowel een louter formalistische visie op de literaire tekst als een puur contextueel en institutioneel determinisme worden op die manier uit de weg gegaan. De laatste twee decennia krijgt deze discoursgerichte literaire sociologie versterking vanuit het kamp van de Bachtinianen. Concepten als ‘heteroglossie’, ‘dialogisme’, ‘chronotoop’ of het ‘carnavaleske’ sluiten immers naadloos aan bij de inzichten over de sociale verankering van taal en over de impact van discursieve tradities op individuele literaire werken. Ook laat de Bachtiniaanse benadering toe om auteursintenties en subjectief voluntarisme in culturele aangelegenheden te onttronen als verklaringfactoren voor de betekenis van literaire werken.

De hierboven geschetste koerswijziging in de richting van een meer tekstuele en discursieve benadering (soms aangeduid als ‘linguistic turn’) verklaart slechts ten dele de recentere ontwikkelingen in de literaire sociologie. Men kan de nieuwe tendensen in het studiedomein ook verbinden met een tweede vernieuwingsbeweging, die ingang vindt binnen de literatuurwetenschap op het einde van de vorige eeuw. Deze beweging wordt vaagweg aangeduid met de term ‘cultural turn’ en is zelf schatplichtig aan de marxistische literatuursociologische traditie.

Belangrijk bijvoorbeeld is de opgang van het Gramscianse hegemonieconcept dat via de Franse filosofie ingang vindt bij de nieuwe lichte literatuursociologen van de jaren 1980. Subjectiviteit is voor de Italiaanse neo-marxist een kruispunt van discoursen die op het maatschappelijke toneel met elkaar om legitimiteit strijden. Gramsci drukte een stevige stempel op het literatuursociologische denken via Louis Althusser's theorie van de ideologische staatsapparaten, via Pierre Bourdieus theorie van het symbolische geweld, via Laclau en Mouffe (*Hegemony and Socialist Strategy*, 1985) en via de vroege exponenten van de Britse *cultural studies* (Stuart Hall). Een van de kerninzichten is dat een individu via media, onderwijs en opvoeding – en de teksten die daarin circuleren – leert om zich naar bepaalde sociale identiteiten te richten. Voor de literatuursocioloog betekent dit inzicht dat bij het onderzoek van de wisselwerking tussen literatuur en maatschappij ideologie als een

complex en haast anoniem cultureel construct moet worden beschouwd. Literaire of metaliteraire discoursen zijn niet het resultaat van subjectieve wilsbeschikkingen, maar moeten gezien worden als instanties die zelf een bepaalde identiteit genereren die door het subject wordt geïnterioriseerd.

In de jaren 1990 noemden literatuursociologen die zich op de culturele mechanismen achter de literaire tekst concentreerden (zie Joostens 1990) de nieuwe aanpak ‘institutionele literatuursociologie’. Nu eens ging het om Bourdiaans geïnspireerd onderzoek, dan weer om neomarxistische analyses in de zin van Peter Bürger of Jürgen Habermas of om discoursanalytisch waardenonderzoek zoals dat beoefend werd aan de K.U.Leuven (zie De Geest & Brems 1990). Het lijkt niet echt zinvol om in dit verband te spreken van een methodologische stroming binnen de literaire sociologie. Veeleer gaat het om een reeks van studies waarin literaire teksten of een metaliterair discours opgevat worden als culturele constructies die op relatief stringente wijze ‘bewustzijn’ genereren. De afgelopen jaren heeft deze tendens zich doorgezet in het van origine Angelsaksische en veel-er op historische letterkunde gerichte *New Historicism* van Stephen Greenblatt (dat nauw verwant is met de Britse *cultural studies*-school, maar dat ook poststructuralisten zoals Michel Foucault en Michel de Certeau omarmt). Ook het Franse discoursanalytische onderzoek (Michel Foucault, Michel Pêcheux, Claude Duchet, Henri Mitterand, Dominique Maingueneau) mag men beschouwen als erfgenamen van de literairsociologische traditie. Beide stromingen zijn, zoals uit het beknopte overzicht hieronder blijkt, in de hedendaagse literatuurwetenschap van de Lage Landen sterk verspreid. Van eenvormigheid op methodologisch vlak is daarbij geen sprake en men kan stellen dat er een groot gebrek is aan systematische reflectie over de relatie tussen de marxistische methodologie van de klassieke literaire sociologie en de nieuwere theoretische invalshoeken. Niettemin kan men met Marc Angenot vaststellen dat de meeste onderzoekers hun pijlen richten op twee tekortkomingen van oudere benaderingswijzen. Enerzijds is dat ‘the inability of structural semiotics and the Formalist tradition to recognize *la socialité* (the social character of literature)’ en anderzijds ‘the inability of Marxist theories of literature to cope with the material, concrete character of linguistic signs and exchange’ (Angenot 2004: 210).²

Door de twee genoemde ontwikkelingen – de ‘linguistic turn’ en de ‘cultural turn’ – werd het onderscheid tussen hermeneutische literatuursociologie en post-structuralistisch getinte literatuurtheorie alsom vager. In de Nederlanden laten jongere onderzoekers op het einde van de twintigste en aan het begin van de eenentwintigste eeuw zich veelal leiden door een methodenpluralisme zonder zich nog langer verwant te voelen met het literatuursociologische pionierswerk. Niemand werkt expliciet in het kielzog van een Zima of een Jameson of van oudere exponenten van de literaire sociologie, maar heel wat studies laten zich door het referentiekader van de twee literatuurwetenschappelijke revoluties leiden (zie

2. Voor enkele methodologische beschouwingen in dit verband, zie Verstraeten (2007).

Geldof 1993 en 1996). Zo is er aandacht voor hegemonievraagstukken en wordt tekstanalyse gecombineerd met poststructuralistische principes inzake culturele identiteit binnen uiteenlopende onderzoeksdomeinen: *cultural studies* (een onderzoeksdomein dat in Amsterdam en Leuven sterk werd uitgebouwd: zie Bal & Gonzales 1999, Baetens & Verstraete 2002), *gender studies* (zoals bijvoorbeeld het onderzoek binnen het ‘Centrum voor gender en diversiteit’ aan de Universiteit Maastricht, binnen het ‘Centrum voor gender studies’ aan de Gentse universiteit en het ‘Deleuziaanse’ werk van Rosi Braidotti aan de Universiteit Utrecht), de comparatistische imagologie (Leerssen & Beller 2007), het interdisciplinaire cultuurhistorische onderzoek (het onderzoeksgebied ‘cultures and identities’ aan de Universiteit Utrecht – het werk van Ann Rigney in het bijzonder; het onderzoek van Ernst van Alphen en F.W.A. Korsten aan de Universiteit Leiden, en het onderzoekscentrum ‘Ghent Early Modern Studies’ aan de Universiteit Gent), *urban studies* (het ‘Ghent Urban Studies Team’, zie GUST 1999) en *postcolonial studies* (de ‘Werkgroep Postkoloniale Literaturen’ aan de Universiteit Antwerpen en de onderzoekseenheid ‘Literaire Relaties en Postnationale Identiteiten’ aan de K.U.Leuven). Meer algemeen kan men stellen dat literairsociologische vraagstellingen geïntegreerd werden binnen het methodologische referentiekader van het ‘cultureel constructivisme’ dat gehanteerd wordt door een brede kring literatuurwetenschappers voor wie contextuele analyse een hoofdrol speelt.

Het onderzoek van nationale literaire tradities kenmerkt zich eveneens door een methodenpluralisme waarin plaats is voor de literairsociologische hypothesen. Zo wordt aan de K.U.Leuven aan de hand van discoursanalytische modellen onderzoek gedaan naar de relatie tussen ideologie en literatuur in het Vlaamse literaire veld, perifere genres zoals regionale en populaire literatuur of weinig bestudeerde instanties zoals de literaire kritiek. Anderen opereren vanuit poststructuralistische hoek bij de studie van de ideologische conditie van postromantische Angelsaksische literatuur of de relatie tussen Franse literatuur en communistische ideologieën (Geldof 1999). Ook het onderzoek van het Louis Paul Boon-centrum aan de Universiteit Antwerpen is deels beïnvloed door poststructuralistische denkwijzen. Aan de Universiteit Gent opereren sommigen vanuit postmarxistische inzichten, anderen bekennen zich voor de studie van oudere Nederlandse letterkunde tot het *New Historicism*. Een goed voorbeeld van de doorwerking van het literairsociologische denken in Nederland op het vlak van de Nederlandse literatuur vormen de literatuurhistorische studies die binnen het NWO aandachtsgebied ‘De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld’ ontstonden (zie Dorleijn & Van Rees 2006).³

3. *De productie van literatuur*, een publicatie die de onderzoeksresultaten van dit grootscheeps opgevatte project aan het publiek voorstelt, is een werk dat zowel in verband kan worden gebracht met de traditie van de literaire sociologie (het bevat discoursanalytische bijdragen en hypothesen omtrent de institutionele verankering van literatuur in een breder cultureel veld, maar ook Bourdiaanse metatheoretische bespiegelingen over de conditie van het literaire veld), als ook gerelateerd moet worden aan de traditie die in het tweede deel van onze bijdrage centraal staat, namelijk de kwantificerende, ‘harde’ sociologie van de literatuur.

Ook in Franstalig België zijn literairsociologische vraagstellingen geïntegreerd in het literatuurwetenschappelijk onderzoek. In 1978 verschijnt *L'Institution de la littérature* van Jacques Dubois waarin via Bourdieu een pleidooi wordt gehouden voor de studie van het autonomiseringsproces van literatuur en de impact van instituties zoals uitgeverijen, de kritiek en het onderwijs. In verschillende publicaties gaat aandacht uit naar de rol van sociale factoren bij de genese en de ontwikkeling van poëtische positiebepalingen (zie bijvoorbeeld Bertrand, Dubois & Durand 1983). Bovendien heeft de literaire sociologie daar ook bijgedragen tot een vernieuwde en sociologische Franstalig Belgische literatuurgeschiedschrijving, waarvan *La Littérature belge. Précis d'histoire sociale* van de Luikse onderzoekers Benoît Denis en Jean-Marie Klinkenberg een recent voorbeeld is (Denis & Klinkenberg 2005). De schatplichtigheid van deze vernieuwde historiografie aan de Bourdiaanse veldtheorie blijkt onder meer uit het historische onderzoek van Paul Aron (1985 en 1995) en het meer sociokritisch geïnspireerde werk van Michel Biron (1994). Concepten als 'symbolisch kapitaal' lenen zich immers goed tot de studie van een literatuur die bepaald wordt door een 'marginale' of 'perifere' positie tegenover Frankrijk. De culturele eigenheden van de Franstalig Belgische productie worden op die manier in verband gebracht met sociale en symbolische machtsverhoudingen (voor een recent voorbeeld hiervan, zie Dirx 2006). Het belang van de literairsociologische invalshoek voor het literatuurwetenschappelijke onderzoek blijkt daarnaast uit het in 2006 opgerichte internettijdschrift voor literatuursociologie *CONTEXTES*, waarin geregeld sociokritisch en discoursanalytisch geïnspireerde bijdragen verschijnen (zie bijvoorbeeld het eerste nummer 'Discours en contexte', Meizoz, Adam & Badinou 2006). Daarnaast bevat *CONTEXTES* (net zoals het eerder genoemde *De productie van literatuur*) bijdragen die zich veeleer inschrijven binnen de traditie van de empirische 'sociologie van de literatuur' (zie infra).

Deze uiteenlopende Nederlandse en Belgische studies hebben op het eerste gezicht weinig met elkaar gemeen, maar ze tonen wel aan dat de passage van de literaire sociologie in de Europese literatuurwetenschap niet ongemerkt aan de onderzoekers in de Lage Landen is voorbij gegaan.

De sociologie van de literatuur in de Lage Landen

Ook het academische doorbraakmoment van de sociaalwetenschappelijk geïnspireerde sociologie van de literatuur situeert zich in de jaren 1960. In 1958 richt Robert Escarpit, Europese pionier van de discipline, aan de Universiteit van Bordeaux het Centre de Sociologie des Faits Littéraires op, dat in 1965 wordt uitgebreid tot het Institut de Littérature et de Techniques Artistiques de Masse (ILTAM). Een hoogtepunt in de verspreiding van zijn literatuurwetenschappelijke visie is de optie om bij de conferentie van de International Comparative Literature Association, die hij in 1970 in Bordeaux organiseert, de literatuursociolo-

gie als centraal thema naar voren te halen. In het spoor van Escarpit en van enkele andere onderzoekers (zoals de Zweedse literatuursocioloog Karl Erik Rosengren en de Duitsers Alphons Silbermann en Hans Norbert Fügen) ontstaan er overal in Europa onderzoekscentra en verschijnen steeds meer studies waarin de literaire communicatie en sociale actoren onder de loupe genomen worden.

Vanaf de jaren 1970 komt dit soort onderzoek ook in de Nederlandstalige context tot ontwikkeling. Zo onderzoekt men in Vlaanderen de positie van de Vlaamse schrijver (Vanderlinden 1974), de structuur en werking van de boekenindustrie (Servaes 1978) en het lezerspubliek (Vervliet 1984)⁴. Maar het is vooral in Nederland dat de sociologie van de literatuur een duidelijke positie krijgt binnen het literatuurwetenschappelijke bedrijf. Baanbrekend hier zijn vooral Kees van Rees en Hugo Verdaasdonk, die vanaf het midden van de jaren 1970 een sterk pleidooi houden voor een radicale vernieuwing van het literatuurwetenschappelijk onderzoek. Hierbij richten ze hun pijlen voornamelijk op tekstgerichte literatuurwetenschappers – o.m. Wellek & Warren, Genette en Greimas. Aanvankelijk formuleren ze hun kritiek in het Nederlands, maar al snel gaan ze internationaal en verschijnen hun bijdragen vooral in *Poetics*, het tijdschrift dat mede onder hun impuls verder zal uitgroeien tot een belangrijk forum voor empirisch onderzoek van cultuur, media en kunsten.⁵ Tegenover de tekstgerichte aanpak houden Van Rees en Verdaasdonk een pleidooi voor een strikt methodologisch en empirisch gericht onderzoek van literaire fenomenen. Volgens hen kan literatuuronderzoek alleen op die manier een wetenschap worden die beantwoordt aan de epistemologische basisvoorwaarden zoals Popper en Kuhn die hebben geformuleerd. Ook dit alternatief wordt aan een breed en internationaal publiek voorgesteld, getuige daarvan de themanummers ‘Empirical sociology of literature and the arts’ en ‘Empirical sociology of cultural productions’ in *Poetics* 1983 en 1985. Deze nummers bevatten ook de bijdragen van internationale zwaargewichten binnen de sociaalwetenschappelijk geïnspireerde cultuursociologie zoals Pierre Bourdieu, Paul DiMaggio en Richard A. Peterson.⁶

-
4. Het lezersonderzoek dat Raymond Vervliet verricht, is van receptiesociologische aard. De jaren 1970 kennen ook het begin van empirisch onderzoek naar de psychologische aspecten van lezers en het lezen. Armand Van Assche is hiervan een Vlaams voorbeeld. Hier wordt verder niet ingegaan op die ontwikkelingen, ook al is er met name in Nederland een onderzoekstraditie op het vlak van psychologisch lezersonderzoek uitgebouwd. Zie Andringa (1998) en Steen (2003) voor een overzicht. Dat die ontwikkelingen binnen de empirische literatuurwetenschap – literatuur/cultuur in zijn sociale context en literatuur/cultuur vanuit cognitief-psychologisch perspectief – gedeeltelijk parallellen kennen toont het in 2001 verschenen *The Psychology and Sociology of Literature* aan, een huldeboek aan Elrud Ibsch, een van de pioniers binnen de empirische literatuurwetenschap, zowel in Nederland als internationaal.
  5. Zie Joosten & De Nooy (2008) voor een kort overzicht van de beginfase van het offensief van Verdaasdonk en Van Rees. Dat hun kritiek ook internationaal niet onopgemerkt voorbij ging, blijkt ook uit de reactie van Genette, die in *Nouveau discours du récit* weliswaar Van Rees scherp van antwoord diende, maar het dan blijkbaar toch nodig achtte om überhaupt op die kritiek in te gaan.
  6. Van Rees en Verdaasdonk mogen dan wel aanvankelijk in Nederland vrij alleen hebben gestaan, met hun pleidooi vinden ze wel aansluiting bij internationale tendensen, met bijvoorbeeld ook in Duitsland een sterk ijveren voor een empirische heroriëntering van de literatuurwetenschap door o.a. Siegfried Schmidt.

De sociologie van de literatuur krijgt in Nederland bovendien een sterke institutionele verankering wanneer Verdaasdonk vanaf 1981 wordt aangesteld als hoogleraar Literatuursociologie aan de nieuw opgerichte Letterenfaculteit van de universiteit van Tilburg, waar ook Van Rees een onderzoekspostie kreeg. Rond zich verzamelden ze een reeks onderzoekers in wat uitgroeide tot de Tilburgse School, met dissertaties van o.a. Frank de Glas, Wouter de Nooy, Susanne Janssen en Nel van Dijk.⁷ Het succes van de institutionele positionering van de sociologie van de literatuur in Nederland blijkt ook uit de erkenning die dit type onderzoek te beurt viel toen het NWO het aandachtsgebied 'De impact van literaturopvattingen in het literaire veld' financierde (zie Van Rees & Dorleijn 1993).⁸

Het Tilburgse onderzoek van het literatuurbedrijf kan dus terugblikken op zowat drie decennia van intensief onderzoek. Na een eerste, meer theoretische fase publiceerden Van Rees en Verdaasdonk ook zelf resultaten van empirisch onderzoek. Vanuit een 'institutionele benadering' ging zo heel wat aandacht uit naar uiteenlopende aspecten van de productie van literatuur (uitgeverijen, de literaire kritiek, literaire tijdschriften, jury's en dergelijke meer). Verdaasdonk concentreerde zich daarbij vooral op het boekenbedrijf, terwijl Van Rees zich richtte op het onderzoek van de literaire kritiek. Maar geleidelijk aan is de aandacht verschoven en verbreed, met aan de ene kant onderzoek naar het functioneren van andere media (zie bv. Janssen e.a. 2008 en 2009), en aan de andere kant meer en meer belangstelling voor de consumptie van cultuur (wat o.a. resulteert in onderzoek naar leesgedrag, museumbezoek, literatuuronderwijs – zie o.a. Verdaasdonk e.a. 1996, Van Rees e.a. 1999, van Eijck e.a. 2003, Verboord e.a. 2003 en 2008). Het onderzoeksgebied is uiteraard nog in volle ontwikkeling, maar als een soort van momentopname die de grote lijnen binnen de 'Nederlandse c.q. Tilburgse' traditie samenvat, kunnen twee recent verschenen Nederlandstalige publicaties worden genoemd: *De productie van literatuur* onder redactie van Dorleijn en Van Rees en het postuum verschenen *Snijvlakken van de literatuurwetenschap* van Hugo Verdaasdonk.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, is de sociologie van de literatuur vooral een Nederlandse aangelegenheid. In Vlaanderen is dit paradigma nooit als dusdanig

7. Ook iemand als Koen van Eijck was een tijd verbonden met Tilburg. Heel wat 'Tilburgers' zijn nu actief aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar vanaf het academiejaar 2009-2010 een research master wordt georganiseerd in 'The Sociology of Culture, Media and the Arts' – een omschrijving die niet toevallig ook terug te vinden is in de ondertitel van *Poetics*.

8. Ook internationaal is dit onderzoek verankerd en erkend. Zo is Van Rees al jaren actief in de redactie van *Poetics*, eerst als 'associate editor' (van 1980 tot 1990), daarna als 'editor' sinds 1991. Internationale institutionele erkenning blijkt voorts uit het feit dat Van Rees verbonden is geweest als Visiting Research Fellow aan het Departement Sociologie van de universiteit van Princeton. De Nederlandse onderzoekers zijn ook actief betrokken bij internationale organisaties als IGEL (<http://www.psych.ualberta.ca/IGEL> – georganiseerde conferenties in Amsterdam – met een boeiende discussie tussen onder meer Bourdieu en Schmidt, zie Van Rees e.a. 1991) en Utrecht, SHARP (www.sharpweb.org - conferentie georganiseerd in Den Haag, zie Van Delft, De Glas & Salman 2006) of ESA (meer bepaald het ESA Research Network For The Sociology Of The Arts: <http://erasmusmedia.net/esa/> – conferentie georganiseerd in Rotterdam 2004).

ontwikkeld en is het veeleer sporadisch aanwezig. Zo is er bijvoorbeeld binnen de onderzoekslijn van de vakgroep Nieuwste geschiedenis aan de Universiteit Gent een domein afgebakend voor onderzoek van ‘het intellectuele, academische en artistiek-literaire veld’. Kijkt men buiten de letterenfaculteiten, dan ziet men dat er in Vlaanderen ook hier en daar aan departementen sociologie cultuursociologisch onderzoek wordt verricht dat vanuit vergelijkbare uitgangspunten vertrekt als het Nederlandse onderzoek, zoals in Leuven en Gent, met bijvoorbeeld interessante bijdragen over de werking van het artistieke veld (Gielen 2003) of recente evoluties op het vlak van smaakpatronen en cultuurconsumptie (Laermans 2007, Roose 2008, Vander Stichelen & Laermans 2006).

Ook in Franstalig België kan men bezwaarlijk spreken van een school zoals de Tilburgse, maar zijn niettemin verschillende literatuurwetenschappers bezig met empirisch onderzoek. Hiervan getuigt onder meer het onderzoek naar uiteenlopende literaire (zowel nationale als internationale) instituties: pers, uitgeverijen, literaire prijzen, etc. (bijvoorbeeld Glinoyer & Durand 2005, Dozo & Lacroix 2008). Net als het discursief georiënteerde literatuursociologische onderzoek in Franstalig België, situeert de belangstelling voor instituties zich in het verlengde van de door Dubois bepleitte aandacht voor sociale inbedding van literaire praktijken. Gezien deze gemeenschappelijke achtergrond is het onderscheid tussen de hermeneutische en de empirische traditie dan ook niet altijd even strikt in Franstalig België. Verschillende onderzoekers integreren vraagstellingen, concepten en methoden uit beide tradities – zie bijvoorbeeld het onderzoek van François Provenzano (2006) naar de Belgische literaire historiografie als discours en als institutie. Meer strikt empirisch van invalshoek is het onderzoek naar literaire netwerken. Het literaire veld wordt hierbij in termen van ‘sociabiliteit’ bestudeerd, een concept uit de cultuurgeschiedenis, waarbij aandacht uitgaat naar de complexe relaties tussen literaire actoren. Sociale netwerken blijken, in het bijzonder in een ‘zwakke’ institutie zoals de literatuur, een belangrijke rol te spelen bij legitimatie en erkenningsstrategieën (zie in dit verband de publicaties van het ‘Centre interuniversitaire d’étude du littéraire’ (CIEL) – waaronder de Marneffe & Denis 2006 en verschillende bijdragen uit het eerder genoemde internettijdschrift *CONTEXTES*, o.m. De Marneffe 2008 en Dozo 2008).

Terugblikkend kan de sociologie van de literatuur best een succesverhaal worden genoemd. Vooral de Tilburgse benadering heeft geresulteerd in een stroom publicaties en zichtbaarheid op erkende internationale fora. Maar ondanks dat internationale succes blijft dit perspectief binnen de Nederlandstalige literatuurwetenschap veeleer marginaal. Door haar sterke onderzoekstraditie kan het bestaan van een empirische sociologie van de literatuur weliswaar niet meer worden ontkend, maar binnen de literatuurwetenschap heeft dit tot niet veel meer geleid dan een al dan niet meewarige of onverschillige acceptatie. De reden hiervoor is niet alleen dat ze in een latere fase haar onderzoeksterrein heeft verlegd naar andere media en niet-literaire vormen van cultuur. Men kan zich ook afvragen of de manier waarop deze traditie zich heeft ontwikkeld niet voor een

stuk heeft bijgedragen tot die vervreemding ten opzichte van de literatuurwetenschap.

Bij een kritische analyse van dit onderzoek in het algemeen vallen immers twee zaken op: het Tilburgse onderzoek vertrekt vanuit het veldbegrip van Bourdieu, maar vult dit weinig praxiologisch en vrij statisch in, en het hanteert een heel strikte definitie van empirisch onderzoek. Dit leidt tot onderzoek dat vooral gericht is op het bestuderen van instituties enkel met behulp van direct meetbare gegevens, wat dan onderzoeksresultaten genereert die door de tekstgerichte literatuurwetenschap als weinig relevant worden beschouwd.

Die wat statische invulling van het veldbegrip komt bijvoorbeeld tot uiting in de schema's die in het inleidende hoofdstuk van *De productie van literatuur* het literaire communicatieproces samenvatten. Centraal staat hier een verzameling instituties 'die zich bezighouden met de productie, distributie, promotie en consumptie van symbolische goederen en praktijken op het terrein van de cultuur' (Dorleijn & Van Rees 2006: 16). Het beeld dat gecreëerd wordt is er een van een systeem van instituties die als communicerende vaten met elkaar in verbinding staan. Het is een voorstelling die eigenlijk meer aansluit bij de schema's die door Escarpit in de late jaren vijftig werden gebruikt dan bij een praxiologische benadering van het veldconcept, waarin ook de rol van machtsverhoudingen en symbolisch kapitaal in het literaire veld in acht wordt genomen.

Daarnaast hanteert het Nederlandse onderzoek een heel strikte en toch wel wat enge definitie van empirisch onderzoek. Het principiële verzet tegen speculatieve en normatieve uitspraken over literatuur leidt vaak tot een beperking van het onderzoek tot louter kwantitatieve en direct meetbare data. Omdat men de voorkeur geeft aan methoden uit de toetsende statistiek, reduceert men bovendien de analyse doorgaans tot slechts enkele verklarende factoren. Dit leidt tot duidelijk afgebakende en controleerbare analyses, maar het gaat ten koste van bredere verklaringen die oog hebben voor de 'feinen Unterschiede' en voor de complexiteit van symbolisch gedrag. Dat dergelijk onderzoek nochtans ook op empirische basis kan worden verricht blijkt onder meer uit het onderzoek van Gisèle Sapiro naar het Franse literaire veld rond de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van data uit divers bronnenmateriaal en gebruik makend van wat Le Roux en Rouanets 'geometrische data-analyse' noemen, wordt symbolisch gedrag hier op een meer dynamische manier in kaart gebracht.

Bibliografie

COntEXTES: < <http://contextes.revues.org> >

Andringa, E. 'The Empirical Study of Literature: Its Development and Future', in: Susanne Janssen, S. & Van Dijk, N. (reds) *The Empirical Study of Literature and the Media: Current Approaches and Perspectives*. Rotterdam: Barjeste van Waalwijk van Doorn, 1998, 12-23.

- Angenot, M. 'Social Discourse Analysis. Outlines of a Research Project', in: *The Yale Journal of Criticism*. 17 (2), 2004, 199-215.
- Aron, P. *Les Écrivains belges et le socialisme (1880-1913). L'Expérience de l'art social d'Edmond Picard à Émile Verhaeren*. Bruxelles: Labor, 1997 [1985].
- Aron, P. *La Littérature prolétarienne en Belgique francophone depuis 1900*. Bruxelles: Labor, 2006 [1995].
- Baetens, J. & Verstraete, G. (reds.) *Culturele Studies. Een inleiding*. Nijmegen: Vantilt, 2002.
- Bal, M. & Gonzales, B. (reds.) *The Practice of Cultural Analysis: Exposing Interdisciplinary Interpretation*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Bertrand, J.-P., Dubois, J. & Durand P. 'Approche institutionnelle du premier surréalisme (1919-1924)', in: *Pratiques*. 38, 1983, 27-53.
- Biron, M. *La Modernité belge. Littérature et société*. Montréal: Presses Universitaires de Montréal, 1994.
- Brouwers, B. *Literatuur en revolutie. Inleiding tot de literatuursociologie*. Meppel: Boom, 1971.
- Bürger, P. *Vom Ästhetizismus zum Nouveau Roman*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1975.
- De Geest, D. & Brems, H. 'Normen en waarden in het Vlaamse literaire systeem 1945-1949', in: Joostens, F. (red.) *Het esthetische belang. Nieuwe ontwikkelingen in de literatuursociologie*. Tilburg: Tilburg University Press, 1990, 81-90.
- De Jong, M.J.G. *Over kritiek en critici. Facetten van de Nederlandstalige literatuurbeschouwing in de twintigste eeuw*. Amsterdam & Tiel: Lannoo, 1977.
- De Marneffe, D. & Denis, B. *Les Réseaux littéraires*. Bruxelles: Le Cri/ CIEL, 2006.
- De Marneffe, D. 'Le Réseau des petites revues littéraires belges, modernistes et d'avant-garde, du début des années 1920: Construction d'un modèle et proposition de schématisation', in: *COntEXTES*. (4), 2008.
- Denis, B. & Klinkenberg, J.-M. *La Littérature belge. Précis d'histoire sociale*. Bruxelles: Labor, 2005.
- Dirx, P. *Les 'Amis belges'. Presse littéraire et franco-universalisme*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2006.
- Dorleijn, G. & Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Dozo, B.-O. 'Données biographiques et données relationnelles', in: *COntEXTES*. 3, 2008.
- Dozo, B.-O. & Lacroix, M. 'Literaire prijzen, netwerken en consecratiestrategieën', in: *Nieuw Zuid*. (32), 2008, 54-69.
- Dubois, J. *L'Institution de la littérature*. Bruxelles: Labor, 2005 [1978].
- Geldof, K. *La Voix et l'événement. Pour une analytique du discours métalittéraire*. Leuven: Universitaire Pers Leuven / Toronto: Balzac, 1993.
- Geldof, K. *Analytiques du sens. Essais sur la sociologie de la culture*. Leuven: Peeters, 1996.
- Geldof, K. *Kritische Profielen: Opstellen over Politieke Filosofie, Esthetiek en (Franse) Literatuur*. Leuven: Peeters, 1999.
- Gielen, P. *Kunst in netwerken. Artistieke selecties in de hedendaagse dans en de beeldende kunst*. Tiel: Lannoo, 2003.

- Glinoeer, A. & Durand, P. *Naissance de l'Éditeur. L'édition à l'âge romantique*. Paris-Bruxelles: Les Impressions nouvelles, 2008 [2005].
- GUST, *The Urban Condition. Space, Community and Self in the contemporary Metropolis*, written and edited by the Ghent Urban Studies Team. Rotterdam: 010, 1999.
- Janssen, S, Kuipers, G. & Verboord, M. 'Cultural Globalization and Arts Journalism. The International Orientation of Arts and Culture Coverage in Dutch, French, German, and U.S. Newspapers, 1955 to 2005', in: *American Sociological Review*. 73 (5), 2008, 719-740.
- Janssen, S. & Dowd, T.J. (reds.) *Globalization and Diversity in Cultural Fields: Comparative Perspectives on Music, Literature and Television*. Special issue van *American Behavioral Scientist*, 2009 (in druk).
- Joosten, J. & De Nooy, W. 'Ten geleide', in: Verdaasdonk, H. *Snijvlakken van de literatuurwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, 2008: 7-19.
- Joostens, F. (red.) *Het esthetische belang. Nieuwe ontwikkelingen in de literatuursociologie*. Tilburg: Tilburg University Press, 1990.
- Köhler, E. 'Literaturgeschichte und Gattungsgeschichte', in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*. n.f. 24, 1974, 257-264.
- Laermans, R. (red.) *Cultuurkijker: cultuurparticipatie in meervoud: empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op de cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck, 2007.
- Leerssen, J. & Beller, M. (reds.) *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2007.
- Lukács, G. *Writer and Critic and Other Essays*. London: Merlin press, 1970.
- Meizoz, J., Adam, J.-M. & Badinou, P. (reds.) *COntEXTES*. (1), 2006. [*Discours en contexte. Théorie des champs et analyse du discours. Actes du colloque tenu à l'université de Lausanne, 17-18 mars 2006*].
- Provenzano, F. 'Un discours sur le champ, l'historiographie littéraire', in: *COntEXTES*. (1), 2006.
- Roose, H. 'Many-Voiced or Unisono? An inquiry into motives for attendance and aesthetic dispositions of the audience attending classical concerts', in: *Acta Sociologica*. 51 (3), 2008, 237-253.
- Servaes, J. *De boekenindustrie in Vlaanderen. Een verkennende studie naar de structuur en werking van het uitgeven, distribueren en consumeren van boeken*. Leuven: K.U.L. Centrum voor communicatiewetenschappen, 1978.
- Steen, G.J. 'A Historical View of Empirical Poetics: Trends and possibilities', in: *Empirical Studies in the Arts*. 21 (1), 2003, 51-67.
- Van Delft, M., De Glas, F. & Salman, J. (reds) *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries*. Zuthpen: Walburg Pers, 2006.
- Vanderlinden, S. *De malaise in de letterkundige wereld. Sociologische enquête naar de positie van de schrijvers*. Leuven: UCL. Bibliothèque de l'université, 1974.
- Vander Stichele, A. & Laermans, R. 'Cultural Participation in Flanders: Testing the cultural omnivore thesis with population data', in: *Poetics* 34 (1), 2006, 45-64.
- Van Eijck, K. & Van Rees, K. 'Media Repertoires of Selective Audiences: The impact of status, gender, and age on media use', in: *Poetics*. 31, 2003, 465-490.
- Vanheste, B. *Literatuursociologie. Theorie en methode*. Assen: Van Gorcum, 1982.

- Van Kempen, Y, Mertens, A. e.a. *Materialistische Literatuurtheorie. De literatuurtheoretische opvattingen van Gorter, Mehring, Roland Holst, Adorno, Benjamin, Brecht en Lukács*. Nijmegen: SUN, 1973.
- Van Rees, C.J. & Dorleijn, G.J. *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld. Aandachtsgebied literaire opvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap*. Den Haag: Stichting Literatuurwetenschap, 1993.
- Van Rees, K., Vermunt, J. & Verboord, M. 'Cultural Classifications under Discussion. Latent class analysis of highbrow and lowbrow reading', in: *Poetics*. 26, 1999, 349-365.
- Verboord, M. & Van Rees, K. 'Do changes in socialization lead to decline in reading level? How parents, literary education, and popular culture affect the level of books read', in: *Poetics*. 31, 2003 283-300.
- Verboord, M. & Van Rees, K. 'Cultural classifications in literary education. Trends in Dutch literary textbooks 1968-2000', in: *Cultural Sociology*. 2 (3), 2008, 321-343.
- Verdaasdonk, H. *Snijvlakken van de literatuurwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, 2008.
- Verdaasdonk, H., Van Rees, C.J., Stokman, M., Van Eijck, K. & Verboord, M. 'The Impact of Experiential Variables on Patterns of Museum Attendance: The case of the Noord-Brabant museum', in: *Poetics* 24, 1996, 181-202.
- Verstraeten, P. 'Een dubbele dialoog. New Historicism versus Franse discoursanalyse. Joris Eeckhout versus Maurice Roelants', in: *Neerlandistiek*. 0706, 2007. < <http://www.neerlandistiek.nl/07.06e/> >
- Vervliet, R. 'Literatuur en lezerspubliek: receptiesociologie als bijdrage tot de sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. 10 (35), 1984, 315-338.
- Zima, P. *Literatuur en maatschappij. Inleiding in de literatuur- en tekstsociologie*. Assen: Van Gorcum, 1981.

VOORBIJ HET APERITIEF EEN OVERZICHT VAN HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK NAAR UITGEVERIJEN IN NEDERLAND EN VLAANDEREN

Kevin Absillis
ISLN, Universiteit Antwerpen

De bloei van een nieuwe discipline

‘Het spijt me het te moeten zeggen, maar dit is het eerste boek over de geschiedenis van de uitgeverijen die in Vlaanderen sinds het einde van de achttiende eeuw actief zijn geweest. Het draagt er dan ook alle sporen van, waarvoor mijn excuus.’ Zo begint Ludo Simons zijn *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen*, inderdaad de eerste publicatie waarin de ontwikkeling van het moderne Nederlands-talige uitgeverswezen in België wordt bestudeerd met wetenschappelijke distantie en zin voor systematiek. Simons, destijds hoofdconservator van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, schreef het tweedelige werk in de jaren 1980 in opdracht van Lannoo ter gelegenheid van het 75-jarige bestaan van de uitgeverij (Simons 1984 & 1987). In de inleiding onderstreept hij flink het pioniersgehalte van zijn onderneming: ‘Dit boek kan in geen enkel opzicht voldoen aan de eisen van een wetenschappelijke geschiedenis van uitgeverij en boekhandel in Vlaanderen; het levert er alleen het stramien voor [...] Wat hier volg is het aperitief; de maaltijd moet nog komen’ (1984: 8).

Alles wel beschouwd is hier toch sprake van een redelijk uitgebreid aperitief. Het eerste deel behandelt in ruim 200 bladzijden de negentiende eeuw. Het 250 bladzijdende tellende tweede deel, dat pas drie jaar na het eerste werd gepubliceerd, is helemaal gewijd aan de twintigste eeuw. Van alle belangrijkste literaire uitgeverijen reconstrueert Simons op basis van heel divers bronnenmateriaal beknopt maar helder de geschiedenis. Daarnaast heeft hij aandacht voor de ontwikkeling van het boekhandelswezen alsook onder meer voor niet onbelangrijke verschijnselen als nadruk, censuur, bibliofilie en pulp. Schaars zijn echter de algemeen beschouwende passages. Simons’ studie is in de eerste plaats een opeenvolging van korte monografieën. Gezien de toenmalige stand van het uitgeverijonderzoek kan dit echter bezwaarlijk een verwijt heten. (Bepaald geen detail is ook dat het werk tot stand kwam in het predigitale tijdperk, en er, bijvoorbeeld, van online bibliotheekcatalogi nog geen sprake was.) Simons was trouwens de eerste om uitdrukkelijk op de beperkingen van zijn onderzoeksopzet te wijzen. Wat hij daarentegen niet zelf problematiseert is, dat hij soms te kritiekloos denkschema’s, narratieve patronen en stijlfiguren overneemt uit de historiografische traditie van de Vlaamse Beweging. Dit leidt hier en daar tot vertekeningen of

minder overtuigende stellingnamen.¹ Toch doet ook deze kanttekening weinig af van de bruikbaarheid en de kwaliteit van Simons' onderzoeksresultaten. Het valt bijgevolg gemakkelijk te begrijpen dat een Nederlandse hoogleraar in een enthousiaste bespreking van het naslagwerk met gezonde afgunst opmerkte dat Vlaanderen inzake uitgeverijonderzoek 'een stap voor lag op het Noorden' (Sötemann 1988: 307).

Die voorsprong speelde Vlaanderen met de jaren echter kwijt. Hoewel Nederland vandaag nog altijd niet echt beschikt over een boek dat de vergelijking met Simons' naslagwerk kan doorstaan, is er in de loop van de jaren 1980 en 1990 aan universiteiten flink wat onderzoek verricht naar de geschiedenis en werking van uitgeverijen. In Vlaanderen bleef het daarentegen twee decennia zo goed als stil. Pas de laatste jaren werden de eerste schotels bereid van de maaltijd die Ludo Simons al meer dan twintig jaar geleden in het vooruitzicht stelde.

In 2005 verschenen vrijwel gelijktijdig twee aan de Universiteit Antwerpen geschreven dissertaties, *Méer dan een mode-koorts: Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919* van Jan Pauwels en *Kwaliteit als credo: Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)* van Ernst Bruinsma. Een jaar later volgden twee congresbundels, waarin de aandacht min of meer gelijk is verdeeld tussen Nederland en Vlaanderen: *Klassieke reeksen en klassiekenreeksen in Nederland en Vlaanderen* en *Inktpatronen*, een collectie artikelen over de werking van het uitgeverswezen tijdens de Tweede Wereldoorlog (T'Sjoen 2006; Renders 2006). Uitsluitend over het boekbedrijf in de drukkersstad Antwerpen handelde de eveneens op een congres voorgestelde bijdragen die werden verzameld in *Gheprint tAntwerpen* (Pauwels 2004). Voorts werd in het raam van een VNC-project aan de Katholieke Universiteit Leuven onderzoek verricht naar de jeugdboekenfondsen van Averbode en Davidsfonds (Ghesquière 2003; Dane 2006). Dit resulteerde onder meer in *Averbode: Een uitgever apart, 1877-2002*, een volumineuze en rijkelijk geïllustreerde uitgave van het KADOC (Ghesquière 2002).²

Over uitgevers en uitgeverijen werden ook diverse bijdragen gepubliceerd in tijdschriften zoals *ZL* (o.a. Bruinsma 2001; Stuyck 2002), *Nederlandse Letterkunde* (o.a. Janssens 1999) en *Zuurvrij* (o.a. Debusschere 2003; Stuyck 2004). De rol van de uitgever werd in Vlaanderen voorts belicht in tekstgenetisch onderzoek, in bibliografische studies alsook in allerhande wetenschappelijk geëditteerde en

-
1. De inleiding over de 'erfenis van de achttiende eeuw' heeft bijvoorbeeld een ondertoon die naar de huidige normen nogal romantisch-sentimenteel aandoet: 'De 18e eeuw is geëindigd op de dwangmaatregelen van de Franse bezetter, die het laatste restje "Nederlands" uit het openbare leven tracht te verbannen' (Simons 1984: 11). De evaluerende passages over het uitgeverswezen en de repressie na de Tweede Wereldoorlog kan zelfs eenzijdig worden genoemd (Absillis 2008: 239-240). In het algemeen volgt Simons' geschiedenis het bekende stramien van een opgangsverhaal, waarin politieke emancipatie en culturele ontvoogding in Vlaanderen vrijwel doorlopend positief worden gewaardeerd. Het slot van het boek, waarin de ondergang van het Vlaamse uitgeverswezen in de jaren 1970 en '80 wordt beschreven, is dan ook in mineur getoonzet.
  2. Het KADOC leverde voordien al verdienstelijk werk door een eveneens uitvoerig geïllustreerd boek te verzorgen over het Davidsfonds (De Maesschalck 2000).

becommentarieerde correspondenties (o.a. Van de Woestijne 1997; Boon 2003; Daisne 2004; Jacobs 2004; Claus 2005; Boon 2007). Dankzij de inspanningen van het AMVC-Letterenhuis mogen we er bovendien van uitgaan dat het met de toekomst van het uitgeverijonderzoek in Vlaanderen gebeiteld zit. De Vlaamse tegenhanger van het Letterkundig Museum in Den Haag verzamelde de voorbije jaren belangrijke (delen van) uitgeversarchieven, onder meer van De Sikkel, Heideveld, Manteau, Standaard Uitgeverij, Kritak, Facet, Victor Ressler en Martha van de Walle.

Een tweede constatering is dat de impact van de uitgeverij op het verloop van de sociale, economische, culturele en literaire geschiedenis in Vlaanderen meer dan vroeger lijkt te worden erkend. De *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* bevat lemma's over de belangrijkste Vlaamse uitgeverijen, alsook over verschillende aspecten van het boekenvak dat, zoals bekend, nauw vervlochten is met de geschiedenis van het flamingantisme (De Schryver 1998). In essaybundels over het literaire leven in België tijdens de Tweede Wereldoorlog en de culturele geschiedenis van Vlaanderen in de jaren 1950 wordt over het uitgeverswezen gesproken (De Geest 1998; Absillis 2007). In het raam van twee recente literatuurwetenschappelijke onderzoeksprojecten is behoorlijk wat aandacht besteed aan het functioneren van uitgeverijen.³ En het register van de nieuwe literatuurgeschiedenis *Altijd weer vogels die nesten beginnen* bevat tal van verwijzingen naar Vlaamse uitgevershuizen (Brems 2006).

Kortom, het uitgeverijonderzoek is ook in Vlaanderen stilaan van de grond gekomen. Toch kan er al bezwaarlijk van een echte wetenschapsdiscipline worden gesproken. Daarvoor is, om maar iets te zeggen, de expertise nog te weinig ingebed in academische structuren. Bovendien is in Vlaanderen op dit gebied nog maar weinig aan theorievorming of wetenschappelijke reflectie gedaan. Een overzicht van de manieren (methodologie, wetenschappelijk instrumentarium, begrippenapparaat, etc.) waarop negentiende- en twintigste-eeuwse uitgeverijen in de Lage Landen tot dusver zijn onderzocht, is nog steeds een vrijwel exclusief Nederlands verhaal. Het begin van dit verhaal moet worden gesitueerd in de jaren 1980.⁴

3. 'De Noord- en Zuid-Nederlandse poëzie tussen 1910 en 1940: autonomie en interactie' (Janssens 1999 en 2006) en 'Literatuur, Vlaamse Beweging en Maatschappij 1912-1950' (Buelens 2005).

4. Ik laat de niet onaanzienlijke hoeveelheid literatuur over uitgeverijen die zonder een uitgesproken wetenschappelijke ambitie werd geschreven (i.e. met weinig aandacht voor een precies omschreven vraagstelling, falsificeerbaarheid, methodiek, etc.), onbesproken. Ik wil dit echter niet doen zonder te benadrukken dat tal van publicaties, die vaak ter gelegenheid van jubilea door uitgevers zelf werden geschreven of besteld, van grote documentaire waarde zijn en bruikbare aanknopingspunten bieden voor verder onderzoek (bv. Sötemann 1990 en Van Dijk 1992). Onbesproken laat ik ook het proefschrift van de Nederlandse historicus Richter Roegholt over uitgeverij De Bezige Bij (Roegholt 1972). Naar de huidige normen is het nogal anekdotisch en bovendien is het wetenschappelijk gezien 'geïsoleerd' tot stand gekomen. Wel geldt zeker ook voor Roegholts geschiedenis van De Bezige Bij dat ze rijk aan informatie is en veel aanzetten bevat voor verder onderzoek.

Empirische literatuursociologie

In de jaren 1980 en 1990 leidden Hugo Verdaasdonk en Kees van Rees een generatie literatuurwetenschappers op aan de letterenfaculteit van de Tilburgse Katholieke Hogeschool (nu: Universiteit van Tilburg). Het uitgangspunt van deze sociologisch geïnspireerde academici was dat onderzoek moet steunen op empirisch controleerbare proposities. Ze keerden zich zo af van de volgens hen onwetenschappelijke ‘hermeneutische’ traditie die tot het begin van de jaren 1980 de literatuurwetenschap had gedomineerd. In plaats van de literaire tekst als een op zichzelf staande entiteit te bestuderen, heeft de empirische literatuursociologie het hele concept van ‘literariteit’ geproblematiseerd, onder meer door uitvoerig te betogen dat ‘literariteit’, ‘poëtischeit’, ‘literaire kwaliteit’ en aanverwante concepten geen tekstimmanente eigenschappen zijn, maar labels die in een gecompliceerd proces van wisselwerking door lezers, critici, uitgevers, leraars en academici aan bepaalde werken worden toegekend. In navolging van Pierre Bourdieu is men in Tilburg de lezer, de criticus, etc. ‘instituties’ gaan noemen, en de ruimte waarin zij actief zijn, ‘het literaire veld’. Men spreekt daarom ook wel van de ‘institusionele’ aanpak.

Van de onderzoekers die in Tilburg werden opgeleid, onder wie Susanne Janssen, Nel van Dijk en Wouter de Nooy, is Frank de Glas diegene geweest die de bevindingen van de empirische literatuursociologie heeft geïntroduceerd in het uitgeverijonderzoek. Of liever: het is dankzij de empirische literatuursociologie en met name dankzij De Glas dat de uitgeverij voor het eerst systematisch en op wetenschappelijke wijze aandacht heeft gekregen in het Nederlandse taalgebied. Als wetenschappelijk assistent binnen het Werkverband Literatuursociologie van de Katholieke Hogeschool Tilburg verrichte Frank de Glas van 1981 tot 1987 baanbrekend onderzoek naar de fondsvorming van de Nederlandse uitgeverijen De Wereldbibliotheek en De Arbeiderspers in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. In zijn dissertatie *Nieuwe lezers voor het goede boek* introduceerde De Glas inzichten en onderzoeksmodellen uit uiteenlopende wetenschappelijke disciplines die al naargelang de opzet en doelstellingen voor uitgeverijonderzoek konden worden ingezet (De Glas 1989). Haast alle onderzoekers na hem hebben dankbaar gebruik gemaakt van zijn systematische inventaris. Ook de wijze waarop De Glas fondsen reconstrueerde en met veel tel- en rekenwerk analyseerde, heeft navolging gekend. Door zijn empirische werkwijze heeft hij een aantal belangrijke strategieën van uitgevers kunnen blootleggen.

De Glas heeft zijn inzichten in de jaren na de publicatie van zijn dissertatie verder proberen te verfijnen in nieuwe, meestal statistisch gefundeerde onderzoeken (De Glas 1992; 1998a; 1998b). Evenals zijn leermeesters Hugo Verdaasdonk en Kees van Rees is De Glas mettertijd in toenemende mate bedenkingen gaan formuleren bij de geschriften van Pierre Bourdieu. Met name *Les règles de l'art*, Bourdieus in 1992 verschenen werk over de wording en structuur van het literaire veld, werd vanwege de ‘tekstgerichtheid’ en enkele weinig empirische vooronder-

stellingen door Hugo Verdaasdonk ‘hoogst problematisch’ genoemd (in Goedegebuure 1996: 120). Frank De Glas, die Bourdieu al in zijn dissertatie ‘schematisme’ en ‘versimpeling’ (1989: 24, 52) verweet, heeft meer dan eens opgemerkt dat de Franse socioloog bij de toepassing van zijn sleutelconcepten op de studie van de literaire uitgeverij ‘erg veel huiswerk aan anderen (heeft) overgelaten’⁵ (1998a: 128).

Wat zijn kort samengevat de belangrijkste verdiensten van de empirische literatuursociologie voor het uitgeverijonderzoek? Eerst en vooral is het in hoge mate te danken aan de institutionele benadering dat men systematisch aandacht is gaan besteden aan de rol en de werking van de uitgeverij in het literaire veld. Ten tweede hebben de literatuursociologen met succes de tot in de jaren 1960 en 1970 dominante ‘essentialistische’ visie op literatuur ondermijnd en vraagstellingen geproblematiseerd die al dan niet impliciet berustten op de onaantastbare autonome status van de literaire tekst. Door de positie van de literatuurwetenschapper als deelnemer in het literaire veld te thematiseren werd de visie op het literaire veld verruimd. De canon werd ter discussie gesteld, zogenaamd tweede- en derderangs werk kwam in het vizier van de literatuurwetenschap. Voorts werden een aantal van Pierre Bourdieus inzichten ontsloten en gereed gemaakt voor empirisch onderzoek. Met name begrippen als ‘veld’, ‘kapitaal’ en ‘habitus’ hebben literatuurwetenschappers geïnspireerd tot vernieuwende analyses. Tot slot heeft de Tilburgse School een overvloed aan feitelijke en kwantificeerbare gegevens verzameld.

Aan de werkwijze van de ‘Tilburgers’ kleven echter ook bezwaren. Eerst en vooral hebben ze het lange tijd moeilijk gehad om ‘literaire waardeoordelen’ – empirisch moeilijk meetbare variabelen – een plaats te geven in hun onderzoek. Dat heeft tot omissies geleid. In zijn dissertatie heeft De Glas de verschuivingen binnen het fonds van De Wereldbibliotheek en De Arbeiderspers onderzocht door statistische formules los te laten op een databestand van betrekkelijk eenvoudig kwantificeerbare variabelen (bijvoorbeeld: fictie versus non-fictie, herdrukken versus nieuwe titels, etc.). Op zich is deze aanpak vruchtbaar gebleken – een aantal specifieke mechanismen van de bedrijfsdynamiek van de uitgeverij werden erdoor aan het licht gebracht. Maar de rol die de uitgever speelt in het proces van ‘symbolische productie’ bleef buiten schot. Hoe bouwt een uitgever ‘symbolisch kapitaal’ op? Welke uitgeverijen staan hoog in de kwaliteitshierarchie en hoe belanden ze daar? Hoe dragen ze hun prestige over op hun auteurs? Deze en soortgelijke vragen bleven onbeantwoord.

Hoe het proces van ‘symbolische productie’ de empirische literatuursociologie in moeilijkheden brengt, blijkt bijvoorbeeld uit De Glas’ artikel ‘Investerings van literaire uitgeverijen in jong talent en de opbrengst daarvan’ (1998a). Hierin wordt onderzocht hoeveel prozadebuten er door Vlaamse en Nederlandse uitge-

5. De Glas inventariseerde zijn bedenkingen bij Bourdieus geschriften in 1998 in een artikel voor *Poetics* (1998b).

verijen in een bepaalde periode (1961-1965) op de markt worden gebracht en in welke mate deze uitgeverijen erin slagen debuterende schrijvers voor een langere termijn aan hun respectieve fondsen te binden. De centrale probleemstelling luidt: ‘wat hebben deze literaire prozadebuten uiteindelijk voor de betrokken uitgevers opgeleverd?’ (1998a: 128) De Glas formuleert vervolgens twee te toetsen hypothesen: ‘De eerste aanname is dat zowel auteurs als uitgevers proberen, zo lang mogelijk door te gaan met het uitbrengen van vervolgwerk [...]. De tweede aanname is dat auteurs in principe zo hoog mogelijk trachten op te klimmen in uitgeverijstatus, terwijl uitgevers uiteraard hun debutanten willen vasthouden’ (1998a: 132). Op zich een interessante onderzoeksvraag en twee legitieme hypothesen, maar het begrip ‘uitgeverijstatus’ wordt niet gedefinieerd. De Glas legt met andere woorden niet uit hoe hij de status van de uitgeverijen die actief waren in de door hem bestudeerde periode, heeft gemeten. Zonder verdere verantwoording verklaart hij de groep van betrokken uitgeverijen in twee subgroepen te hebben verdeeld:

Eenzijds is hieronder een groep van vijf literaire uitgeverijen (aangeduid als G-5) onderscheiden. Ik zet hen apart, omdat zij vanaf 1961 in het gehele Nederlandse taalgebied in gezaghebbende kringen grosso modo als toonaangevende uitgeverijen golden en de meest spraakmakende Vlaamse en Nederlandstalige prozaïsten hebben aangetrokken (De Bezige Bij, Meulenhoff, Querido, De Arbeiderspers en Contact). Daarnaast heb ik een groep van tweede-echelon-uitgeverijen onderscheiden, ex aequo ingedeeld volgens het geografische criterium Nederlands/Vlaams. (1998a: 132)

Op dit geografische criterium valt weinig af te dingen – het lijkt hanteerbaar en exact – maar op welke criteria baseerde De Glas zich bij de samenstelling van de G-5? Dat de door hem genoemde uitgeverijen in de jaren 1961-1965 als de ‘toonaangevende’ golden, vraagt toch om toelichting?⁶ Zeker omdat blijkt dat De Glas er inderdaad in is geslaagd om, kennelijk intuïtief, de meest toonaangevende uitgeverijen op voorhand te kunnen selecteren. Gemeten volgens het (trouwens ook onvoldoende geproblematiseerde) criterium ‘een toonaangevende uitgeverij is een uitgeverij die veel prozadebuten uitgeeft’ blijken immers De Bezige Bij, Meulenhoff, Querido, De Arbeiderspers en Contact de meest toonaangevende firma’s in het veld van de Nederlandstalige prozaliteratuur in de jaren 1961-1965 (1998a: 140). Maar welke garantie is er dat deze proef in werkelijkheid niet een stramien heeft gevolgd omgekeerd aan de verslaggeving erover?⁷

Natuurlijk is het begrijpelijk dat bepaalde aspecten minder uitgewerkt worden in een bijdrage die, gebaseerd op een in omvang beperkte steekproef, veeleer

6. Ik wil De Glas’ selectie niet per se betwisten. Toch valt er bijvoorbeeld over te discussiëren of Meulenhoff en Contact in de eerste helft van de jaren zestig toonaangevender waren dan pakweg het fonds van Geert van Oorschot.

7. Opmerkelijk is dat Frank de Glas in 1992 in een ander artikel over de invloed van uitgeverijen op canonvorming ook van de ‘Grote Vijf’ spreekt, maar dan met Bert Bakker in plaats van Contact (1992: 291).

verkennde dan verklarende pretenties heeft. Maar het gevaar voor cirkelredeneringen is reëel. In ieder geval blijken achter alle schijn van objectiviteit en controleerbaarheid methodologische inconsequenties en soms verborgen aannames schuil te gaan. Bij de rapportering volgen de ‘Tilburgers’ vrijwel onveranderlijk het stramien van proefondervindelijk onderzoek zoals dat in de beta- en gamma-wetenschappen gebruikelijk is (hypothese – proef – conclusie) (o.a. Van Rees, 1996; De Nooy 1989; Janssen, 1998; Van Dijk, 1999). Maar terwijl hun bijdragen barsten van de harde gegevens, samengebond in geen tegenspraak duldende grafieken en tabellen, moeten ze bij het formuleren van probleemstellingen en hypothesen regelmatig hun toevlucht nemen tot hermeneutische vooronderstellingen. Het gaat wellicht om een onoplosbaar wetenschapsfilosofisch probleem, maar van empirisch ingestelde onderzoekers mag worden verwacht dat ze hun vooronderstellingen voldoende thematiseren.

Er valt nog een methodologische kanttekening te maken bij de cijfermatige aanpak van de empirische literatuursociologie. Door de afhankelijkheid van statistische kneepjes dreigen bepaalde handelingen in het literaire veld buiten het empirische onderzoek te vallen. Sommige uitgeverfondsen zijn zo klein dat ze onder de radar van de statistiek blijven. Toch moeten ook deze worden onderzocht, want zoals onder anderen Bourdieu heeft opgemerkt, kunnen ze in de markt van symbolische goederen een cruciale positie bezetten (1992: 201 e.v.).

Een laatste bedenking bij het literatuursociologische onderzoek uit de jaren 1980 en 1990, is dat het een historische dimensie mist. De Tilburgse School heeft weliswaar belangstelling getoond voor het literaire verleden – het proefschrift van De Glas ging over de werking van Nederlandse uitgeverijen tijdens het interbellum –, maar haar perspectief was bijna altijd uitsluitend synchron. Aan de hand van cijfermateriaal werden momentopnamen geanalyseerd. Ondanks de institutionele invalshoek werd de rol van andere instituties bovendien soms buiten beschouwing gelaten. In de inleiding van zijn dissertatie beperkt De Glas zijn onderzoeksambities als volgt: ‘Voor de verkennende studie die in dit boek wordt ondernomen betekent het, dat de nadruk komt te liggen op de uitgeverijen zelf. Het gaat dus niet zozeer om hun plaats tussen de andere literaire instituties. Een uitputtende beschrijving van de diverse literaire instituties in het interbellum, hun literaturopvattingen en schrijversvoorkeuren, alsmede een plaatsbepaling van Wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers in deze context, gaat het kader van dit onderzoek te buiten’ (1989: 56). Uiteraard valt deze aanpak te verdedigen – aan elk onderzoek moeten grenzen worden gesteld –, maar het is wel symptomatisch dat De Glas in zijn latere bijdragen (tot eind jaren negentig) nooit een poging heeft ondernomen om een diachroon perspectief te ontwikkelen. Zoals ik verderop zal toelichten biedt dit synchrone perspectief onvoldoende mogelijkheden om de dynamiek van het literaire veld te bestuderen.

Enkele van de hier aangehaalde bezwaren werden al door Lisa Kuitert onder woorden gebracht. Volgens haar hadden de ‘Tilburgers’ in verhouding tot het aantal cijfers en grafieken, maar weinig inzichten gegeneerd. Ze signaleerde ook

‘discutabele vooronderstellingen’ (1995: 202) en noemde de hypothesen van de literatuursociologen ‘niet erg spectaculair’ en ‘misschien de enorme investering van tijd en moeite om bijvoorbeeld enquêtes op touw te zetten, niet waard’ (1995: 195). Voorts stelde ze vast dat door de hoge graad van abstractie in de empirische literatuursociologie ‘een meer “historische” kijk ontbreekt’ (1995: 208). Haar conclusie over het empirisch literatuursociologische onderzoek balde ze samen in volgende metafoor:

Het is alsof je de inhoud van een aquarium gaat bekijken door het water weg te laten. Je ziet wat slappe plantjes, een kleurloze vis die op het droge spartelt en waarvan je nu misschien de schubben kunt tellen, maar krijgt men daarmee een juist beeld van een aquarium? Mij lijkt van niet. Tilburg leert ons haarscherp “hoeveel”, maar niet “waarom”. (1995: 208)

Boekgeschiedenis nieuwe stijl

De ervaring leert dat de fanatiekste critici van een bepaalde wetenschappelijke benadering doorgaans tot een rivaliserend kamp behoren. Het is met Lisa Kuitert niet anders, al moet hier ter nuancering meteen aan worden toegevoegd dat de oorlogszwangere termen ‘kamp’ en ‘rivaliseren’ de zaken te scherp voorstellen. Er is nooit sprake geweest van twee volstrekt homogene scholen en op enkele akkefietjes na, heeft er nooit een echte strijd gewoed.⁸ De keuze om hier als het ware twee paradigma’s tegen elkaar uit te spelen, is dus niet onaanvechtbaar, maar het lijkt de meest handzame wijze om de stand van het uitgeverijonderzoek in de Lage Landen overzichtelijk te presenteren.

Lisa Kuitert promoveerde in 1993 op een onderzoek naar literaire uitgevers in de negentiende eeuw (*Het ene boek in vele delen: De uitgave van literaire series 1850-1900*). Ze publiceerde voorts onder meer *Het uiterlijk behang: Reeksen in de Nederlandse literatuur, 1945-1996* (1995) en werd in 2002 aangesteld als bijzonder hoogleraar boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. In haar inaugurele rede typeerde ze zichzelf als een ‘literaire boekhistorica’, een experte die het boek in zijn tijd en context wil bestuderen met inzichten ontleend aan de literatuur- en de boekwetenschap (2002: 8). Ze lijkt daarmee aan te sluiten bij het ‘paradigma’ dat Han Brouwer begin jaren 1990 ‘boekgeschiedenis

8. Dat er destijds echter wel degelijk van twee verschillende onderzoeksbenaderingen werd gesproken, blijkt onder meer uit Kuiterts recensie van *Nieuwe lezers voor het goede boek*: “Twee stromingen zijn in het huidige uitgeveronderzoek in Nederland aan te wijzen. De ene houdt zich bezig met de literair-historische kant van het boekbedrijf. Zij bekijkt de uitgever als deelnemer aan het literaire leven van een bepaalde tijd. [...] De andere richting, de empirische literatuurwetenschap, bestudeert de uitgeverij als literaire institutie. Deze Tilburgse variant, men zou haast spreken van een “school”, werkt bij voorkeur met empirisch verkregen gegevens’ (1990: 453).

nieuwe stijl' doopte (1994: 13).⁹

Het is onnodig om de complexe stamboom van de boekgeschiedenis als wetenschapsdiscipline te reconstrueren. Er heerst vandaag geen gebrek aan goede introducties tot het vakgebied (o.a. Darnton 2002, Finkelstein & McCleery 2005). Sinds de jaren 1990 hebben enkele belangrijke academische instituties zich met succes ingezet om de boekhistorische wetenschap te promoten. Vermeldenswaard zijn de in 1991 opgerichte Society for the History of Authorship, Reading and Publishing (SHARP), een vereniging die elk jaar een toonaangevend congres organiseert en verantwoordelijk is voor de uitgave van het jaarboek *Book History*, alsook The Centre for the History of the Book, dat in 1995 werd gesticht in de schoot van de letterenfaculteit van de Universiteit van Edinburgh. De website van laatstgenoemde instelling bevat een heldere en actuele definitie van boekgeschiedenis: 'Book History is an area of interdisciplinary enquiry, drawing on the methods of Bibliography, Social History, Literary Criticism, and Cultural Theory. Its specific objects of study include literacy and reading practices, relations among publishers, authors, and readers, and media production technology.'¹⁰

Sinds het begin van de jaren 1990 floreert de boekgeschiedenis ook in de Lage Landen.¹¹ In 1993 werd de Nederlandse Boekhistorische Vereniging opgericht om 'het onderzoek naar en de belangstelling voor de geschiedenis van het Nederlandse gedrukte boek en het boekgebruik in de meest ruime zin te bevorderen.' (Anoniem 1994: 10) Drie jaar later zag de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis het licht. Naast de al geciteerde werken van Lisa Kuitert kunnen als voorbeelden van boekhistorisch onderzoek naar negentiende- en twintigste-eeuwse uitgeverijen worden genoemd: *Johannes Immerzeel Junior (1776-1841): Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1992) van Berry Dongelmans en, voor Vlaanderen, het eerder vermelde proefschrift van Jan Pauwels (2005).

Mede door zijn hoge graad van interdisciplinariteit doet het programma van de boekgeschiedenis in vergelijking met de empirische literatuursociologie betrekkelijk vaag aan (Brouwer 1994: 12). De invalshoeken en onderzoeksmethoden zijn divers, de doelstellingen uiteenlopend. De voornaamste leidende idee is tegenwoordig het communicatiemodel van de Amerikaanse historicus Robert Darnton, dat de circulatie van het gedrukte woord tussen auteur, uitgever, drukker, binder, verkoper en publiek representeert (Darnton 2002). Darntons schema was echter niet bedoeld als een wetenschappelijk fundament, maar als een poging tot terreinafbakening van een ontluikende onderzoeksdiscipline, op een ogenblik

9. In haar inaugurele rede stelt Lisa Kuitert de boekgeschiedenis voor als een subdiscipline van de boekwetenschap, maar echt 'geïnstationaliseerd' lijkt dit onderscheid tot dusver nog niet. In de praktijk worden beide termen voortdurend door elkaar gebruikt.

10. <http://www.hss.ed.ac.uk/chb/>. 25 november 2007.

11. Zie Van Delft (2006) voor een korte introductie tot het vakgebied en, specifiek voor de stand van het Vlaamse onderzoek: Delsaerdt (2005).

dat deze in allerhande deelspecialismen uiteen dreigde te vallen.¹²

Als de boekgeschiedenis wordt afgezet tegen de empirische literatuursociologie, dan kunnen wel enkele typische eigenschappen worden onderscheiden. De nadruk ligt zoals in andere historische disciplines op de inventarisatie, ontsluiting en analyse van bronnen. In het geval van de boekgeschiedenis bestaat dit onder meer uit publicaties, brochures, brieven, boekhouding, manuscripten, drukproeven en natuurlijk ook het boek, als materieel object (typografie, illustratie, bandontwerp) en als tekst/boodschap. Het onderzoek is veelal beschrijvend van aard en besteedt uitvoerig aandacht aan culturele, politieke en economische omstandigheden waarin aan boekproductie, -verspreiding en -consumptie werd gedaan. Dit heeft geleid tot interessante, rijk gedocumenteerde, vaak meeslepend geschreven historische verhalen.

Boekhistorici lijken zich in het algemeen minder zorgen te maken om epistemologische kwesties en gaan doorgaans losjesweg historisch-interpretatief te werk. Opvallend is wel dat de 'boekgeschiedenis nieuwe stijl' onder invloed van onder meer de cultuurgeschiedenis en de ideeëngeschiedenis zich van meet af aan heeft ingezet voor een verruiming van het traditionele cultuurbegrip. Niet slechts een klein corpus canonieke teksten van grote denkers en artistieke meesterwerken verdiende aandacht, het gehele productieproces moest worden bestudeerd, met inbegrip van fenomenen die op grond van later ontwikkelde smaak- en denkpatronen onbelangrijk of weinig prestigieus worden gevonden. Net als de literatuursociologie heeft ze dus op haar eigen manier het canonbegrip op losse schroeven willen zetten. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de geschriften van Pierre Bourdieu snel onder de nieuwe generatie boekhistorici verspreid raakten.¹³

Hoewel in boekhistorische kringen belangstelling bestaat voor theorievorming, blijft de werkwijze binnen dit paradigma veelal resulteren in particuliere verhalen waarin slechts op een secundair niveau aan abstractie wordt gedaan. Van het boekhistorische onderzoek naar uitgeverijen zou men kunnen zeggen dat het te weinig heeft bijgedragen aan het algemene begrip van de werking van de uitgeverij. Inleidingen of besluiten bieden vaak aanknopingspunten voor verder onder-

12. Darnton: 'In de korte tijd van twintig jaar was de geschiedenis van het boek uitgegroeid tot een veelomvattend en gevarieerd onderzoeksterrein. Het bleek zo veelomvattend dat het inmiddels meer weg heeft van een tropisch regenwoud dan een terrein. De onderzoeker kan zich er nauwelijks een weg door banen. Bij iedere stap raakt hij verstrikt in de weelderige onderbegroeiing van tijdschriftartikelen en gedesoriënteerd door de kriskras naar elkaar verwijzende disciplines [...] De onderzoeker wordt bestormd door allerlei zichzelf als nieuw aanprijzende fenomenen – *la nouvelle bibliographie matérielle*, *the new literary history* – en raakt het spoor bijster door elkaar beconcurrerende methodes volgens welke hij uitgaven moet vergelijken, statistieken opstellen, de regeling van het auteursrecht bestuderen, stapels manuscripten door moet ploegen, een zware gereconstrueerde drukpers moet bedienen, en een psychoanalytische benadering moet geven van de mentale processen van lezers. De geschiedenis van het boek is omgeven door zo'n wildgroei aan ondersteunende disciplines dat niemand meer de contouren kan onderscheiden [...] Om enige afstand te nemen van deze op hol geslagen interdisciplinaire situatie, en om het onderwerp als geheel te kunnen zien, is het misschien raadzaam een algemeen model te ontwerpen ter analyse van de manier waarop boeken ontstaan en door de maatschappij verspreid raken' (1990: 103).

13. Illustratief hiervoor is de opname van Bourdieus oorspronkelijk in *Poetics* verschenen essay 'The Field of Cultural Production' in *The Book History Reader* (Finkelstein 2002).

zoek, maar evenzeer valt op dat losjes met theorieën of concepten wordt omgesprongen. In eerste instantie mag de theoretische ongebondenheid van boekhistorici zich aandienen als een niet onsympathiek vrijbuiterschap. Het sterke geloof in de (overtuigings)kracht van het historische verhaal en de betekenisvolle anekdote is vaak niet minder dan aanstekelijk. Anderzijds dreigt de grote liefde voor het studieobject de distantie op te schorten die voor elk vorm van wetenschappelijk onderzoek onontbeerlijk is:

In zijn liefde voor alle boeken lijkt de boekenvorser een van de laatste apostelen van het boek. Op schijnbaar vanzelfsprekende wijze draagt hij zo bij aan de beeldvorming rond het boek – het grote voertuig van de beschaving – en legitimeert daarmee vervolgens de ratio van zijn onderzoek. Ondanks de professionalisering is de betrokkenheid van de onderzoeker bij zijn object nog altijd groot. Bibliomanie en bibliologie staan echter met elkaar op gespannen voet. De quasi evidente status van het boek blokkeert de onbegrensde nieuwsgierigheid en de tomeloze wil tot weten. Ook voor de moderne onderzoeker is het boek nog altijd geen object als alle andere. (Brouwer 1994: 18)

Deze ‘bibliomanie’ verklaart allicht waarom menig boekwetenschapper zich oncomfortabel blijkt te voelen bij het tel- en rekenwerk van literatuursociologen. Wie het boek vereert, moet statistische formules haast desacraliserend vinden. De angst voor een symbolische devaluatie van het ‘Boek’ is er vermoedelijk ook de oorzaak van dat Bourdieus begrippenarsenaal in de boekhistorische keuken slechts dienst mag doen als specerij.

In het verleden heeft Lisa Kuitert bijvoorbeeld wel eens de indruk gewekt dat het domein van het literaire boek haar te heilig is om het met statistiek te ontwijden. In een al eerder aangehaalde bespreking van de dissertaties van Wouter de Nooy, Susanne Janssen, Nel van Dijk en Hein Leemans, schrijft ze: ‘Het interessante van boeken zit hem volgens mij juist in dat ondefinieerbare extra’ (Kuitert 1995: 205). Met enige zin voor overdrijving, en met voorbijgaan aan het polemische karakter van Kuiterts betoog, kan dit een defaitistisch standpunt worden genoemd. Mag van onderzoekers niet worden verwacht dat ze minstens een poging ondernemen om de x-factor van het boek te definiëren?

Het is niet zo verwonderlijk dat precies uit empirisch-sociologische hoek kritiek is gekomen op Kuiterts benadering. Kees van Rees betoogde dat ze onvoldoende begrip had voor ‘pogingen om vanzelfsprekend geachte veronderstellingen over literatuur nader te onderzoeken en andere problemen te stellen dan de gangbare’ (1995: 212). Nog scherper was Hugo Verdaasdonk. Hij noemde Kuiterts dissertatie ‘oude traditionele koek in een zogenaamd institutioneel jasje’ (in Goedegebuure 1996: 131-132). Verdaasdonk liet zich in 2003 eveneens uitermate sceptisch uit over de inaugurele rede die Lisa Kuitert uitsprak bij de aanvaarding van haar hoogleraarschap:

De combinatie van boekwetenschap en literatuurwetenschap, zoals Kuitert die in haar rede presenteert, is uiterst teleurstellend. De gangbare literatuurwetenschap beschikt niet over

de middelen om ideeën over de constitutie en de betekenis van teksten precies te formuleren, laat staan te toetsen. Derhalve beschikt zij evenmin over de mogelijkheid om duidelijke veronderstellingen te lanceren over de manier waarop en de voorwaarden waaronder tekstexterne processen invloed hebben op tekstinterne zaken. Dat de “literaire boekhistoricus [...] bepaalde wetmatigheden scherper in beeld (zou kunnen) krijgen” blijft voorsnog een vrome illusie. (2003: 106)

Een geïntegreerde aanpak

Al vrij snel nadat de literatuurwetenschap een ‘empirische bocht’ nam, is men op zoek gegaan naar manieren om in het raam van de literatuursociologie ook literatuuropvattingen te bestuderen. In 1993 formuleerden de literatuurwetenschappers Gillis Dorleijn (Universiteit van Groningen) en Kees van Rees (Universiteit van Tilburg) een voorstel in deze zin. De oplossing lag volgens hen in een combinatie van het perspectief van het institutionele onderzoek met het perspectief van het poëticaonderzoek, dat gericht is op ‘het reconstrueren en systematiseren van de denkbeelden over literatuur die een (groep) schrijver(s) of een samenleving op een bepaald moment huldigt’ (1993: 1). Met deze integratie werd beoogd ‘het inzicht te vergroten in de – dikwijls strategische – rol die literatuuropvattingen vervullen en te verduidelijken hoe de perceptie van de eigenheid en kwaliteit van literaire werken gestuurd wordt door een combinatie van literatuuropvattingen en de respectievelijke posities die voor- en tegenstanders in het literaire veld in een gegeven periode bekleden’ (1993: 2). Vereenvoudigd kan worden gesteld dat men enerzijds de tot dan toe hermeneutische poëticastudie een meer wetenschappelijke grondslag wilde geven en anderzijds de institutionele benadering een instrument wilde aanreiken om met normatieve uitspraken aan de slag te gaan. In ieder geval hoopte men via deze geïntegreerde aanpak in het bijzonder de processen in kaart te kunnen brengen die een rol spelen bij de ‘symbolische productie’ (de toekenning van eigenschappen en waarde aan literair werk). In het voorbije decennium gaf deze benadering in het uitgeverijonderzoek de maat aan.

Zonder twijfel het meest representatief voor wat ik gemakshalve het geïntegreerde paradigma noem, is het in 2006 door Dorleijn en Van Rees samengestelde *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*, een bundeling van artikelen die wordt gepresenteerd als ‘een synthese van recent literatuursociologisch onderzoek’ en zo’n beetje kan worden beschouwd als het eindresultaat van het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek gefinancierde project ‘aandachtsgebied literatuuropvattingen’ (Dorleijn 2006a). In elf hoofdstukken wil dit boek ‘een indruk geven van de instituties die in de negentiende en twintigste eeuw een centrale plaats in het literaire veld innemen, in het bijzonder de kritiek, het onderwijs en de uitgeverijen.’ (2006b: 15) In totaal werkten tien onderzoekers mee aan deze publicatie, naast Dorleijn en Van Rees: Gert-Jan Johannes, José de Kruif, Wiljan van den Akker, Laurens

van Krevelen, Marc Verboord en de inmiddels van Tilburg naar de Erasmus Universiteit van Rotterdam verhuisde Nel van Dijk, Wouter de Nooy en Susanne Janssen. De uiteindelijke inzet van *De productie van literatuur* is 'een integrale visie op het literaire veld te ontwikkelen' (2006b: 37). De hoge verwachtingen die zo worden gewekt, worden door de samenstellers om begrijpelijke redenen meteen wat getemperd: 'We hebben niet de pretentie dat de hoofdstukken uit dit boek een afdoend antwoord geven op deze vragen over het Nederlandse literaire veld over zo'n lange tijdperiode (en zeker niet waar het actuele ontwikkelingen aangaat). Daarvoor is het onderzoeksterrein nog te weinig ontgonnen, zijn de vragen te veelomvattend en is aanzienlijk meer onderzoekstijd nodig' (2006b: 37). Het is hier niet de plek om op alle implicaties van dit onderzoeksvoorstel in te gaan. Ik beperk me tot de vraag wat deze nieuwe invalshoek heeft betekend en nog kan betekenen voor het uitgeverijonderzoek.

Slechts een hoofdstuk van *De productie van literatuur* is specifiek gewijd aan uitgeverijonderzoek, met name 'Een huis tussen markt en moed' van Laurens van Krevelen. Het is ongetwijfeld een waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse uitgeverijwezen in de twintigste eeuw en in het bijzonder tot de geschiedenis van uitgeverij J.M. Meulenhoff, maar het is tevens ook de minst theoretische tekst van de hele bundel. Om misverstanden te vermijden: Van Krevelen heeft bij het schrijven ook geen theoretische ambitie gehad. Zoals hij in de ondertitel aangeeft, heeft hij een 'biografische schets' beoogd. De auteur was lange tijd uitgeefdirecteur bij de firma Meulenhoff. Zijn persoonlijke betrokkenheid heeft hij niet verdoezeld, maar juist uitgespeeld, wat de leesbaarheid en de aantrekkelijkheid van de tekst alleen maar vergroot. Omdat Van Krevelens bijdrage bovendien om hier buiten beschouwing te laten redenen enige deining heeft veroorzaakt, hebben de overige bijdragen, die een meer theoretisch opzet hebben en daardoor haast onvermijdelijk een droger karakter, wellicht nog niet de waardering gehad die ze verdienen. Dat valt te betreuren, want de artikelen bevatten indien al niet veelbelovende resultaten dan toch tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek van literatuurwetenschappelijke en cultuursociologische aard. Hoewel de uitgeverij als actor in het veld er slechts zijdelings in wordt betrokken – de meeste aandacht gaat naar de rol van het onderwijs en de literaire kritiek –, tonen ze aan dat de 'geïntegreerde aanpak' voor het uitgeverijonderzoek een belangrijke stap vooruit kan betekenen. Alleszins opvallend is dat empirische *hardliners* van weleer zoals Susanne Janssen, Nel van Dijk en Wouter de Nooy in hun bijdrage aan dit boek 'kwantitatief' onderzoek trachten te verzoenen met cultuurhistorische analyse. Cijfermateriaal wordt uitvoeriger dan vroeger met sociologische en historische evoluties in verband gebracht. Op het gebied van theorie worden oude begrippen verfijnd en nieuwe concepten geïntroduceerd.¹⁴

14. Interessant is bijvoorbeeld de wijze waarop Dorleijn en Van den Akker literatuuropvattingen interpreteren als vormen van een collectieve 'denkstijl' (Dorleijn 2006c).

In de periode tussen 1993 en 2006, de looptijd van het overkoepelende onderzoeksproject ‘aandachtsgebied literatuuropvattingen’, verschenen in Nederland en Vlaanderen vier dissertaties over twintigste-eeuwse uitgeverijen, waarvan het mogelijk noch wenselijk is om ze tot een bepaald paradigma te rekenen. In alle vier wordt in mindere of meerdere mate rekenschap gegeven van inzichten uit de literatuursociologie, de boekgeschiedenis en het moderne poëticaonderzoek. In 1995 publiceerde Gert Jan de Vries een dissertatie over de uitgeverij van Geert van Oorschot. Nog voor Dorleijn en Van Rees hun voorstel voor een geïntegreerde aanpak goed en wel hadden geformuleerd, werden in deze studie al inzichten van de empirische literatuursociologie gecombineerd met modern poëticaonderzoek (De Vries 1995). Twee jaar later verscheen *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen* van Sandra van Voorst. Haar analyse van de vertaalde boeken in het fonds van de Nederlandse uitgeverijen Het Spectrum, J.M. Meulenhoff, Contact en L.J. Veen steunt op uitvoerig telwerk en sluit in de inleiding en verantwoording in de eerste plaats aan bij het onderzoek van Frank de Glas. Toch heeft haar dissertatie een beetje een aparte status, omdat ze deel uitmaakt van het door het NWO gefinancierde Prioriteitsprogramma ‘Nederlandse Cultuur in Europese Context’ rond de periode 1945-1970. Dit overkoepelende project resulteerde in de overzichtspublicatie *1950. Welvaart in zwart-wit* (2000) van Kees Schuyt en Ed Taverne. Van Voorsts resultaten werden gedeeltelijk verwerkt in dit naslagwerk en raakten ingebed in de cultuurgeschiedenis van de naoorlogse modernisering van Nederland. Een aantal van haar bevindingen over de opkomst van pockets en paperbacks in Nederland en de ‘veramerikanisering’ van het (vertaalde) boekenaanbod, kwamen zo in hun zinvolle reliëf te staan (Schuyt 2000: 455-460). In 2001 publiceerde Nanske Wilholt een dissertatie over Alexander Stols, waarin vooral het netwerk van raadgevers en contactpersonen rond deze beroemde Nederlandse uitgever wordt bestudeerd (Wilholt 2001).

Over de theoretische ambities van deze drie proefschriften merkte Susanne Janssen op: ‘De voornaamste tekortkoming is wel dat het vaak gaat om individuele casestudies, die nauwelijks een bijdrage leveren aan de theorievorming over het functioneren van literaire uitgeverijen. De uitkomsten van deze studies leveren wel degelijk bouwstenen daartoe, maar de onderzoekers voelen zich niet geroepen om te expliciteren welke conclusies in theoretisch opzicht aan hun resultaten te verbinden zijn’ (2000: 77). Hetzelfde gaat op voor de vierde dissertatie: *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)* van Ernst Bruinsma. In de inleiding spreekt Bruinsma de ambitie uit ‘een brug’ te willen slaan ‘tussen uitgeverijonderzoek en poëticaal onderzoek’ (2005: 19), daarbij nadrukkelijk verwijzend naar de onderzoeksvoorstellen die door Dorleijn en Van Rees werden geformuleerd. Net als het werk van De Vries en Wilholt is zijn dissertatie in de eerste plaats een individuele casestudy.

Interessanter voor de recente theorievorming over moderne uitgeverijen is de net geciteerde bijdrage van Susanne Janssen in het *Jaarboek voor Nederlandse boek-*

geschiedenis. Daarin bespreekt ze namelijk niet alleen de studies van De Vries, Van Voorst en Wilholt, maar formuleert ze aanbevelingen en nieuwe uitdagingen voor het onderzoek naar moderne uitgeverijen. In de eerste plaats vraagt ze meer aandacht voor de rol van de literaire uitgeverij in het proces van ‘symbolische productie’: ‘Als het dan vervolgens gaat om de vraag welke aspecten prioriteit verdienen op de onderzoeksagenda, moet allereerst gedacht worden aan het externe functioneren van literaire uitgeverijen, in het bijzonder de rol van de uitgeverij in beeldvormingsprocessen rondom auteurs en teksten. Het is vreemd dat deze rol nog nauwelijks empirisch is onderzocht, omdat vanuit een theoretisch perspectief juist dit aspect de literaire uitgeverij tot een belangwekkend studieobject maakt voor onder anderen literatuurwetenschappers en cultuursociologen’ (2000:78).

Eveneens in een bijdrage voor het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* bestudeerde Frank de Glas de reputatievorming van de Nederlandse schrijfster Hella Haasse en in het bijzonder het aandeel dat uitgeverij Querido hierin heeft gehad (De Glas 2003).¹⁵ Ook deze bijdrage mondt uit in tal van boeiende onderzoeksvragen. Terwijl Janssen in het hoger vermelde artikel de uitgeverij voornamelijk benadert vanuit de literatuursociologie, kiest De Glas hier voor een overwegend boekhistorische invalshoek:

De boekwetenschap heeft wel studie verricht naar de opkomst van uiteenlopende bind- en versieringstechnieken, maar een omvattend overzicht van de materiële boekverzorging in samenhang met de exploitatiegeschiedenis van uitgeverijen hebben we niet [...] Welke factoren bewerkten de verdwijning van het boek-in-afleveringen als exploitatievorm van literatuur? Wanneer werd het ingenaaide boek salonfähig als drager van literaire inhoud? We weten dat in diverse landen rond 1890 selecte auteursgroepen tegelijk met hun eis van “autonomie” voor de literatuur ook hogere eisen gingen stellen aan de boekexploitatie. Dit beïnvloedde vervolgens de uitgeversbemoeiing met de symbolische productie, maar ook hier blijven vragen open. Vanaf welk moment verdween de handelsreclame voor derden uit het literaire boek? Wanneer gingen uitgevers citaten van kritieken op hun boekomslagen zetten? Wanneer ontstond de conventie dat literaire teksten voor zichzelf moesten spreken en dus inleidingen en voetnoten niet pasten? Vanaf wanneer kwamen er auteursportretten op boeken? Welke nieuwe technische procedés maakten methoden van verfraaiing van goedkope boeken mogelijk die tot dusver alleen voor dure uitgaven werden toegepast? Hoe passen verschuivingen in de vormgeving van boeken in veranderende exploitatie-strategieën? Studie naar dergelijke vragen zou boekwetenschap en literatuurwetenschap dichter bij elkaar kunnen brengen. (De Glas 2003: 119-120)

Tot slot kunnen nog twee bijdragen worden vermeld. Eind 2005 stelde José De Kruif op het congres ‘Boekgeschiedenis in het kwadraat’ de wetenschappelijke grondslagen van de boekgeschiedenis ter discussie. Om een overzicht te krijgen

15. Het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* was in 2003 integraal gewijd aan het thema ‘boeken in Nederland 1950-2000.’ Voor het uitgeverijonderzoek zijn naast het artikel van De Glas ook de artikelen van Sandra van Voorst (2003) en Laurens van Krevelen (2003) van belang.

van de theorievorming en methodologie in de contemporaine Nederlandse boekgeschiedenis analyseerde ze alle edities van het *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*. Niet alleen moest ze constateren dat het overgrote deel van de bijdragen beschrijvend van opzet was, volgens haar leed de gepresenteerde informatie aan ‘onderinterpretatie’ (2006: 14). Verder wees De Kruif op een algemeen gebrek aan toetsbaarheid. Volgens haar is de boekgeschiedenis gewoon ‘te boekhistorisch’ en ze schiet met scherp: ‘Niet alleen hebben we geen telescoop, we hebben ook geen notie van de manier waarop de sterrenhemel samenhangt. Er is geen richting [...] (W)e maken niet alleen vrijwel geen gebruik van methoden maar ook nauwelijks gebruik van theorieën uit aanpalende disciplines anders dan literatuurwetenschap en geschiedenis. En zo komen we evenmin tot veel eigen theorievorming waarin rekening gehouden wordt met de bijzonderheden van de boekenmarkt’ (2006: 14). De Kruifs analyse is boeiend en haar methode van probleemontleding origineel. Alleen slaagt ze er niet werkelijk in om de boekgeschiedenis een fris program aan te reiken. Ze komt weinig verder dan een pleidooi voor meer aansluiting bij het systematischere en met meer kwantitatieve ambities verrichte onderzoek in de sociologie en de empirische literatuurwetenschap. Opmerkelijk is dat ze ook aansluiting zoekt bij de bedrijfsgeschiedenis (2006: 16). Dat is namelijk wat Frank de Glas ook betracht in zijn bijdrage in *New Perspectives in Book History*: ‘Business History and the Study of Publishing Houses’ (De Glas 2006). Daarin worden alweer nieuwe onderzoeksvragen geformuleerd en werkwijzen gepresenteerd.

Wat valt er uit dit alles voorlopig te concluderen? Aangezien het gaat om een specialistische subdiscipline in een vergeleken met de ons omringende landen klein (taal)gebied, lijkt het niet te zelfgenoegzaam om te stellen dat het uitgeverijonderzoek in de Lage Landen volop in beweging is. Er verschijnen regelmatig proefschriften, er worden bijdragen gepresenteerd in diverse tijdschriften en op congressen. Bovendien houden diverse onderzoekers het debat over theorievorming en methodologische vernieuwing aan de gang. De balans is dus positief, maar dat neemt niet weg dat er ook bedenkingen mogelijk zijn. Neem bijvoorbeeld De Glas’ artikel over bedrijfsgeschiedenis. Dat is verdienstelijk alleen al om de heldere manier waarop hij tot dusver in de Lage Landen onderbelicht gebleven studies in het blikveld brengt. Maar anderzijds doet het onderzoeksprogramma nogal voor de hand liggend aan. Veelbetekenend in dit verband is dat De Glas in zijn artikel de al wat oudere Vlaamse studie aanhaalt over de Turnhoutse drukkerij-uitgeverij Brepols (Baetens 1996). Daarin wordt flink wat aandacht besteed aan de expansie van de papierindustrie en aan de economische ontwikkeling van de regio waarin Brepols was gevestigd. Alleen, in deze studie wordt de ‘bedrijfsgeschiedenis’ niet ingehaald als een belangrijke *nieuwe* invalshoek voor het uitgeverijonderzoek. Het wordt evident gevonden dat de studie van bedrijfseconomische aspecten een verrijking kan betekenen voor onze kennis van de werking van uitgeverijen. De Glas’ artikel is een interessante bijdrage, maar een ‘nieuw perspectief’ biedt het dus niet echt.

Het uitgeverijonderzoek in de Lage Landen heeft wellicht in de eerste plaats behoefte aan een nog betere integratie van boekhistorische en institutionele werkwijzen en ambities. In ieder geval lijkt het zinvol om deze integratie voorlopig voorrang te geven op een al te vrijblijvende interdisciplinariteit.

De structuur én de wording van het literaire veld

Hoewel het onderzoek naar moderne uitgeverijen is gebaat geweest bij de benadering die door Gillis Dorleijn en Kees van Rees werd uitgetekend, blijft het een leemte vertonen waar de meest doorgedreven wisselwerking tussen een sociologische en een historische benadering noodzakelijk is. Er zijn in Nederland en Vlaanderen nog maar weinig pogingen ondernomen om verschijnselen in het literaire veld te analyseren in een diachroon perspectief. Dorleijn en Van Rees zijn zich daar goed van bewust. Nadat ze in de inleiding van *De productie van literatuur* een bibliografisch overzicht hebben geboden van het institutionele onderzoek, stellen ze: ‘Dit overzicht van recente publicaties over het contemporaine literaire veld mag niet de indruk wekken dat de theorie van het literaire veld ahistorisch is. Integendeel, men onderschrijft het idee: “geen sociologie zonder geschiedenis, geen geschiedenis zonder sociologie.” Het dynamische veldidee en de sleutelrol die in de analyse is weggelegd voor kernbegrippen als “traject”, “loopbaan” en “positionering” (*prise de position*) – die elk een geschiedenis vooronderstellen – geven blijk van historisch besef. Maar institutionele studies die zijn opgezet vanuit een historisch perspectief zijn nog schaars, zij het niet geheel afwezig’ (Dorleijn 2006b: 21). Het overzicht dat hierna volgt, bevat verwijzingen naar Duitse en Franse studies, maar Nederlands of Vlaams onderzoek op dit vlak blijkt niet schaars, maar onbestaande. In het licht van de grote belangstelling die Pierre Bourdieu’s geschriften in Nederland en Vlaanderen heeft gekend, is dat merkwaardig. De Franse socioloog heeft immers altijd benadrukt dat een louter synchrone analyse van het literaire veld niet tot volledig betrouwbare inzichten kan leiden. Hij spreekt in dit verband van de ‘misère van het a-historicisme’ (Bourdieu 1992: 421). Om de sleutelbegrippen uit de ondertitel van *De regels van de kunst* te gebruiken: naast de *structuur* moet volgens Bourdieu ook steeds de *wording* van het literaire veld worden geanalyseerd in om het even welke fase van zijn ontwikkeling. Dit veronderstelt een tegelijk synchrone en diachrone aanpak. Bourdieu roept in zijn geschriften voortdurend op tot waakzaamheid en sceptis ten aanzien van schijnbaar boven tijd en plaats verheven verklaringsmodellen en voorstellingswijzen:

Sous peine de laisser s’introduire en contrebande, à la faveur de l’effusion et de l’illusion de la compréhension immédiate, le fonds le plus obscur de croyances que recèle toujours l’arbitraire culturel d’une tradition, il faut en effet opérer une double historicisation, et de la tradition, et de l’“application” de la tradition; seule l’analyse des schèmes de pensée héri-

tés et des évidences illusoire qu'ils produisent peut assurer la maîtrise théorique (condition elle-même d'une véritable maîtrise pratique) du processus de communication. Il s'agit pour cela de reconstituer à la fois l'espace des positions possibles (appréhendé à travers les dispositions associées à une certaine position) par rapport auquel s'est élaboré le donné historique (texte, document, image, etc.) qu'il s'agit d'interpréter, et l'espace des possibles par rapport auquel il est interprété. Ignorer cette double détermination, c'est se condamner à une "compréhension" anachronique et ethnocentrique qui a toutes les chances d'être fictive et qui, dans le meilleur des cas, reste inconsciente de ses propres principes (l'apparence d'évidence normative et de nécessité intemporelle qu'elle procure pouvant être l'effet de l'homologie entre les deux situations historiques ou le résultat d'un travail de réinterprétation inconscient fondé sur l'application induite des catégories de pensée de l'interprète). Cette "compréhension" aliénée, ignorante de ses propres conditions sociales de possibilité, définit le rapport traditionnel à la tradition, rapport d'immersion et d'adhésion sans distance dont l'apparition de la conscience historique, comme conscience de l'écart entre le temps de la production et le temps de l'"application", marque la rupture. (Bourdieu 1992: 426-427)

Dit programma dreigt natuurlijk op oude kentheoretische bezwaren te stuiten, maar hier is niet de plek om daar uitgebreid op in te gaan. De historiografie kan nooit helemaal ontsnappen aan de interferentie van contemporaine denkbeelden en opvattingen. Dit beseft Bourdieu natuurlijk wel. Kort door de bocht zou men kunnen stellen dat hij deze epistemologische kwestie tracht op te vangen met een voortdurend pleidooi voor reflexiviteit. De onderzoeker moet een verhoogde waakzaamheid aan de dag leggen en zijn eigen inhibities en preconcepties op het spoor trachten te komen. Het historiografische discours blijft vatbaar voor anachronismen, maar de dreiging neemt af als 'geërfde denkschema's' aan kritisch vooronderzoek worden onderworpen of in een probleemstelling worden gethematiseerd.

Ook een tweede kritische bedenking formuleer ik slechts vluchtig. Ondanks Bourdieus aansporingen tot historiserend denken, zijn zijn geschriften betrekkelijk a-historisch. De autonomisering van het literaire veld in Frankrijk, die in *Les règles de l'art* wordt beschreven, situeert Bourdieu bijvoorbeeld in de loop van de negentiende eeuw, maar het cultuurhistorische bewijsmateriaal dat zijn analyse moet schragen, heeft weinig om het lijf. Bovendien is de status van de wetmatigheden die hij meent te ontdekken onduidelijk. Zijn ze particulier, dus slechts van toepassing op het literaire veld in het Frankrijk van de negentiende eeuw, of hebben ze een meer universele status? Minstens zo problematisch is dat Bourdieus analyse van de wording van het literaire veld in het negentiende-eeuwse Frankrijk deels onder zijn eigen maatstaven blijft. Zijn analyse van Flauberts *L'éducation sentimentale*, die op heuristische vooronderstellingen steunt, is hem in Nederland en Vlaanderen trouwens op flink wat kritiek komen te staan (Dorleijn 2006b: 21; Laermans 1994).

Dit alles neemt niet weg dat de ‘geërfde denkschema’s’ die Bourdieu in zijn onderzoek op het spoor tracht te komen, de weg kunnen vrijmaken voor een zorgvuldige historisering van het literaire veld. Wat het onderzoek naar het ontstaan en de evolutie van het moderne uitgeverswezen betreft, lijkt het in de eerste plaats belangrijk om de basisprincipes te onderkennen van wat Bourdieu de ‘charismatische ideologie’ heeft genoemd.

Van belangrijke literaire uitgeverijen wordt vaak gezegd dat ze door hun feilloze smaak ware kunst van huisvlucht kunnen onderscheiden. Even vaak wordt deze gave gevat in zintuiglijke metaforen zoals een ‘neus’ voor kwaliteit hebben, over veel ‘Fingerspitzengefühl’ beschikken, de literaire productie met een ‘kennersoog’ beschouwen, etc. Het zijn uitdrukkingen die de indruk wekken dat sommige uitgeverijen als het ware voor hun beroep in de wieg zijn gelegd. In 1977 noemde de Duitse boekhistoricus Herbert Göpfert een ‘aangeboren en spontaan reagerend kwaliteitsgevoel en kritisch vermogen’ een vereiste voor elke goede literaire uitgever (in De Glas 1989: 31). In 2006 stelde Ernst Bruinsma in de dat jaar door hem gehouden D.A. Thiemelezing: ‘Er lijkt [...] een einde te zijn gekomen aan de persoonlijke wijze van uitgeven zoals we die kennen van bijvoorbeeld Gaston Gallimard, Max Perkins, Allen Lane en misschien ook wel van Geert Lubberhuizen, Geert van Oorschoot en Angèle Manteau. Zij waren uitgeverijen die op improviserende en persoonlijke wijze hun weg hebben gevonden. Ze combineerden een scherp zakelijk instinct met een aangeboren gevoel voor goede smaak en de hele goeie waren perfect in staat de geest van de tijd te lezen’ (Bruinsma 2006: 21). Dat de werkwijze van de hier opgesomde uitgeverijen de laatste decennia onder druk is komen te staan, zullen weinigen betwisten. Maar de suggestie dat de kunde van Lubberhuizen, Van Oorschoot of Manteau terug te voeren valt op een aangeboren gevoel voor goede smaak, is problematisch. Het feit dat het eigenlijk om een ‘staande uitdrukking’ gaat, doet daar weinig van af.

De idee dat smaak en artistiek inzicht met de geboorte worden meegegeven, haalt Bourdieu al op de eerste bladzijde van de Engelse uitgave van *La Distinction* onderuit: ‘Whereas the ideology of charisma regards taste in legitimate culture as a gift of nature, scientific observation shows that cultural needs are the product of upbringing and education’ (Bourdieu 1986: 1). Uitdrukkingen als ‘Fingerspitzengefühl’, ‘kennersoog’ en ‘aangeboren gevoel voor smaak’ dragen bij aan het charisma van de uitgever, maar onderzoekers mogen zich er niet door laten leiden. Niet alleen houden ze de illusie in stand dat sommige teksten inherente literaire kwaliteiten zouden bezitten. Minstens zo belangrijk is dat ze ook het *historische* besef vertroebelen. Ze benemen het zicht op de ontstaansgeschiedenis van de denkschema’s die dit charismatische discours mogelijk maken:

The “eye” is a product of history reproduced by education. This is true of the mode of artistic perception now accepted as legitimate, that is, the aesthetic disposition, the capacity to consider in and for themselves, as form rather than function, not only the works designated for such apprehension, i.e., legitimate works of art, but everything in the world, including cul-

tural objects which are not yet consecrated [...] and natural objects. The “pure” gaze is a historical invention linked to the emergence of an autonomous field of artistic production, that is, a field capable of imposing its own norms on both the production and the consumption of its products. (Bourdieu 1986: 3)

De centrale hypothese in Bourdieus *Les règles de l'art* is dat er zich in Frankrijk tussen 1850 en 1880 een literair (sub)veld heeft gevormd dat betrekkelijk autonoom kon functioneren, los van politieke, religieuze en economische restricties. Het ontstaan van de ‘zuivere blik’ en de ‘esthetische dispositie’ zou samenhangen met de verzelfstandiging van het literaire veld tot een meer op zichzelf staande, ogenschijnlijk slechts aan haar eigen wetten onderworpen wereld. De bruikbaarheid van deze hypothese als structurerend en hiërarchiserend principe is onder anderen door de Franse onderzoeksters Gisèle Saprio en Pascale Casanova beter zichtbaar gemaakt (Sapiro 2003a en 2003b; Casanova 1999).

Het lijkt niet te gewaagd om te stellen dat ook in Nederland en in Vlaanderen het literaire veld in de negentiende en de twintigste eeuw een soort verzelfstandiging heeft ondergaan (Dorleijn 2006: 22). En dus zou een concept als autonomisering of verzelfstandiging geschikt kunnen zijn om een diachrone dimensie toe te voegen aan het vooralsnog te weinig historiserende institutionele onderzoek. Met het begrip autonomisering kunnen een aantal aanverwante processen onder een noemer worden gevat, zoals verwetenschappelijking (de opkomst van de literatuurwetenschap als aparte academische discipline), professionalisering (het ontstaan van gespecialiseerde uitgeverijen, de invoering van copyrightwetgeving, de opkomst van het *métier* van literatuurcriticus, de oprichting van aparte overheidsdiensten voor de ‘materie’ cultuur, etc.), depolitisering (de geleidelijke afschaffing van staatscontrole op de verspreiding van drukwerk) en esthetisering (de aandachtverschuiving in het poëtische debat van ‘functie’ naar ‘vorm’). De geschiedenis van de genese van het literaire veld zou dan kunnen bestaan uit een systematische beschrijving en analyse van de factoren die deze verzelfstandiging hebben gestimuleerd of afgeremd.

Hierbij moeten nog enkele kanttekeningen worden gemaakt. Vanzelfsprekend zijn teksten vol sociologisch jargon niet per definitie belangrijker dan een op bronnenonderzoek drijvende studie. Maar de abstraherende kracht van gespecialiseerde terminologie mag niet worden onderschat. In een pleidooi voor meer toenadering tussen de geschiedeniswetenschap en de sociologie noteerde de eminente historicus Peter Burke:

Assuming that every divergence from ordinary language has its price, because it makes communication with the general reader more difficult; assuming that every divergence from ordinary language is in need of justification, there remains a minimum of technical terms from sociology which historians, especially social historians, would be well advised to admit into their vocabulary. Some of these terms have no equivalent in ordinary language – and if we have no word for something, it is all too easy not to notice it at all. Others are defined more precisely than their equivalents in ordinary language and so enable one

to make finer distinctions and so a more rigorous analysis than ordinary language allows.
(Burke 1980: 31-32)

Dat Pierre Bourdieu in dit artikel centraal staat, heeft voornamelijk te maken met zijn dominante aanwezigheid in het Nederlandse en Vlaamse uitgeverijonderzoek (waarvan de oorzaak moet worden gezocht in het feit dat Bourdieu zelf uitvoerig heeft stil gestaan bij de functie van de uitgever in het literaire veld). Ook het werk van andere sociologen, met name hetgene waarin de oorzaken van de (culturele) ‘modernisering’ worden geanalyseerd, kan beslist interessante aanknopingspunten bieden.¹⁶ Daarbij blijft het wel steeds uitkijken voor de voorstelling van een onafwendbare modernisering als quasi-teleologische evolutie of beschavingsmythe. (In dit opzicht is het postscriptum bij *Les règles de l'art*, waarin Bourdieu op de hem kenmerkende zelfbewuste manier de absolute onafhankelijkheid van kunst en literatuur verheerlijkt, betrekkelijk problematisch.)

Duidelijk is tot slot dat de inzichten van Bourdieu, noch die van enkele van zijn leerlingen, zonder modificaties extrapoleerbaar zijn. Zoals Rudi Laermans heeft opgemerkt, is het noodzakelijk om ‘meer oog te hebben voor de nationale en zelfs regionale verschillen in de ontwikkelingstempels van het proces van automatisering van de literatuur enerzijds en voor de (machts)relaties tussen het literaire veld en de bredere maatschappelijke omgeving anderzijds’ (Laermans 1990: 123). Wat Vlaanderen betreft ligt het voor de hand dat in het uitgeverijonderzoek aandacht moet worden besteed aan de rol van flamingantisme en aan een fenomeen als de ideologische verzuiling.

Hier past slechts een voorlopig besluit: als we meer inzicht willen verwerven in de wijze waarop moderne uitgeverijen functioneren, dan moet worden gestreefd naar een optimale integratie van synchrone en diachrone onderzoeksperspectieven. Moet de boekgeschiedenis meer rekening houden met sociologische premissen of moet de literatuursociologie meer historische ambities ontwikkelen? Die kwestie is van ondergeschikt belang. Als het goed is, leiden beide wegen naar dezelfde bestemming.

16. Het lijkt bijvoorbeeld voor de hand te liggen om het concept automatisering in verband te brengen met de maatschappijtheorie van de Duitse socioloog Niklas Luhmann. De automatisering van het literaire veld lijkt in het licht van diens inzichten een deelproces van de ‘functionele differentiatie’, de evolutie die volgens Luhmann het moderniseringsproces definieert. De zonet al even genoemde Siegfried Schmidt heeft inzichten van Luhmann geïntegreerd in zijn systeemtheoretische onderzoek *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. ‘Selbstorganisation’ lijkt een variant van ‘verzelfstandiging’ en Schmidt zelf zag alvast een verband tussen ‘systeem’ en ‘veld.’ Bourdieu heeft echter altijd staande gehouden dat zijn veldtheorie onverzoenbaar is met de systeemtheorie die volgens hem (onder meer) te weinig empirisch zou zijn (Dorleijn 2006b:23; Bourdieu 1993: 32-33). Misschien kan de automatisering van het literaire veld/systeem eenvoudigweg worden gelezen als een hoofdstuk uit het verhaal dat de geschiedenis van de modernisering zou kunnen heten. In *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* hebben de Utrechtse neerlandici Frank Ruiters en Wilbert Smulders, zonder een institutioneel of systeemtheoretisch kader te ontwerpen, aangetoond dat de moderniteit een handzame leeswijzer kan zijn bij de Nederlandse literatuur van de negentiende en de twintigste eeuw. De ‘moderniteit’ zou een vergelijkbare functie kunnen hebben in een diachrone studie van de werking van Nederlandse en Vlaamse uitgeverijen.

Bibliografie

- Anoniem. 'Oprichting Nederlandse Boekhistorische Vereniging', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*. 12 (10), 1994. Zie ook: <http://www.dbnl.org/tekst/_nie012199401_01/_nie012199401_01_0006.htm>
- Absillis, K. *Een kleine uitgeverij van stand. Fondslijst A. Manteau – Les Editions Lumière 1955-1970*. Antwerpen: Demian / L.P. Boon-documentatiecentrum, 2005.
- Absillis, K. & Jacobs, K. (reds.) *Van Hugo Claus tot hoelahoep. Vlaanderen in beweging, 1950-1960*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2007.
- Baetens, R. *Brepols drukkers en uitgevers 1796-1996*. Turnhout: Brepols, 1996.
- Boon, L.P. *Wanneer van u nog eens een minne-briefje? De brieven van Louis Paul Boon aan Richard Minne*. Samengesteld door Musschoot, A.-M. e.a. Antwerpen: Demian & L.P. Boon-documentatiecentrum, 2003.
- Boon, L.P. *De bende van Jan de Lichte / De zoon van Jan de Lichte*. Samengesteld door Humbeeck, K. e.a. Antwerpen / Amsterdam: De Arbeiderspers, 2007.
- Bourdieu, P. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge: Londen, 1986.
- Bourdieu, P. *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Editions du Seuil, 1992.
- Bourdieu, P. *The Field of Cultural Production*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Brems, H. *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Brouwer, H. 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*. 1, 1994, 7-24.
- Bruinsma, E. 'Uitgeverij Manteau en het jongerentijdschrift Werk', in: *ZL*. 1 (0), 2001, 12-27.
- Bruinsma, E. *Kwaliteit als credo. Een geschiedenis van uitgeverij Manteau (1938-1953)*. Antwerpen / Amsterdam: Meulenhoff/Manteau, 2005.
- Bruinsma, E. 'Boekenvak moet inzetten op kwaliteit. Boekhandel dreigt de veelkoper aan internet te verliezen', in: *Boekblad*. 173 (26), 2006, 18-21.
- Buelens, G., e.a. (reds.) *De Trust der Vaderlandsliefde. Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 2005.
- Burke, P. *Sociology and History*. Londen: Allen & Unwin, 1980.
- Casanova, P. *La république mondiale des letters*. Paris: Editions du Seuil, 1999.
- Claus, H. *Kleine reeks. Gedichten. Facsimile varianteneditie*. Verzorgd door Vanhoutte, E. Gent: KANTL, 2005.
- Daisne, J.. *De trein der traagheid*. Samengesteld door Roelens, X. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, 2004.
- Dane, J. e.a. 'For Religion, Education and Literature: a Comparative Study of Changes in the Strategy and Profile of Traditionally Religious Publishing Houses in Belgium and the Netherlands in the Twentieth Century', in: *Paedagogica Historica*. 42 (6), 2006, 707-726.
- Darnton, R. *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis*. Amsterdam: Bert Bakker, 1990.
- Darnton, R. 'What is the History of Books?', in: Finkelstein, D. & McCleery, A. (reds) *The Book History Reader*. Londen: Routledge, 2006, 9-26.

- Debusschere, J. 'Streuvelds blijft thuis. Stijn Streuvels in briefwisseling met zijn Duitse uitgevers', in: *Zuurvrij*. (4), 2003, 30-33.
- De Geest, D., e.a. (reds.) *Hun kleine oorlog. De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*. Leuven: Peeters, 1998.
- De Glas, F. *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers voor 1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1989.
- De Glas, F. 'Hebben uitgeverijen invloed op de canonvorming?', in: *Spiegel der Letteren*. 34, 1992, 289-304.
- De Glas, F. 'Investerings van literaire uitgeverijen in jong talent en de opbrengst daarvan. Een onderzoek naar de generatie literaire prozadebutanten uit de jaren 1961-1965', in: *Nederlandse letterkunde*. 3 (2), 1998a, 127-150.
- De Glas, F. 'Authors' Oeuvres as the Backbone of Publishers' Lists. Studying the literary publishing house after Bourdieu', in: *Poetics*. 25, 1998b, 379-397.
- De Glas, F. 'De materiële en symbolische productie van het werk van moderne literaire auteurs. Bouwstenen voor de jonge reputatie van de jonge Hella Haasse', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. 10, 2003, 103-120.
- De Glas, F. 'Business History and the Study of Publishing Houses', in: Van Delft, M. e.a. (reds.) *New Perspectives in Book history. Contributions from the Low Countries*. Zutphen: Walburg Pers, 2006, 83-99.
- De Kruif, J. 'Boekhistorici en hun theorieën: kennis of inzicht? Waarom boekgeschiedenis te boekhistorisch is', in: Van Rossem, S. & De Wilde, M. (reds.) *Boekgeschiedenis in het kwadraat. Context & casus*. Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2006, 9-19.
- Delsaerdt, P. & De Schepper, M. (reds.) *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons*. Kapellen: Pelckmans, 2004.
- Delsaerdt, P. 'De Kroniek van het gedrukte boek in de Nederlanden en de beoefening van de boekgeschiedenis in Vlaanderen', in: De Schepper, M. & Pauwels, J. (reds.) *Kroniek van het gedrukte boek in de Nederlanden (1971-2003)*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek, 11-18.
- De Maesschalck, E. & Vints, L. *Davidfonds 1875-2000*. Leuven: Davidfonds, 2002.
- De Nooy, W. 'Literary Prizes. Their Role in the Making of Children's Literature', in: *Poetics*. 18, 1989, 199-213.
- De Schryver, R. e.a. (reds.) *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1998.
- De Vries, G.J. *Ik heb geen verstand van poëzie. G.A. van Oorschot als uitgever van poëzie*. Amsterdam: Van Oorschot, 1995.
- Dorleijn, G. & Van Rees, K. *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld*. 's Gravenhage: Stichting Literatuurwetenschap, 1993.
- Dorleijn, G. & Van Rees, K. (reds.) *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 2006a.
- Dorleijn, G. & Van Rees, K. 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000', in: *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 2006b, 15-37.
- Dorleijn, G. & Van den Akker, W. 'Literatuuropvattingen als denkstijl. Over de verbreding van normen in het literaire veld rond 1900', in: *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 2006c, 91-122.

- Finkelstein, D & McCleery, A. (reds.) *The Book History Reader*. Londen/New York: Routledge, 2002.
- Finkelstein, D & McCleery, A. *An Introduction to Book History*. Londen/New York: Routledge, 2005.
- Ghesquière, R., e.a. (reds.) *Averbode. Een uitgever apart, 1877-2002*. Averbode: Kadoc, 2002.
- Ghesquière, R. e.a. *Lichtend, dichtend, richtend. Het jeugdfonds van Averbode en Davidsfonds in historisch perspectief: 1920-2000*. Leuven: KULeuven, 2003.
- Goedegebuure, J. & Heynders, O. *Literatuurwetenschap in Nederland. Een vakgeschiedenis*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Jacobs, K. e.a. *Hugo Claus. Voor twaalf lezers en een snurkende recensent*. Rijswijk: Elmar, 2004.
- Janssens, J. & Kuipers, A. 'Van kleinschalige netwerken en institutionele verstrengeling. Vlaamse dichters in Nederland tussen 1910 en 1940', in: *Nederlandse Letterkunde*. 4 (2), 1999, 138-161.
- Janssens, J. *De weifelende ezel. Over Vlaamse identiteit en Nederlandse poëzie 1893-1925*. Nijmegen: Vantilt, 2006.
- Janssen, S. 'Side-Roads to Success. The effect of sideline activities on the status of writers', in: *Poetics*. 25, 1998, 265-280.
- Janssen, S. 'Onderzoek naar twintigste-eeuwse literaire uitgeverijen. Een stand van zaken', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. 7, 2007, 65-79.
- Kuiter, L. 'Recensie. Frank de Glas. *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en Ontwikkeling/De Arbeiderspers voor 1940*', in: *Spektator*. 19 (4), 1990, 453-455.
- Kuiter, L. 'Een vis op het droge. Literatuur volgens de empirische literatuursociologie', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*. 2, 1995, 191-210.
- Kuiter, L. *De waarde van woorden. Overschrijverschap. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam op vrijdag 22 maart 2002*. Amsterdam: Vossiuspers, 2002.
- Laermans, R. 'Katholieke literatuur als katholiek probleem. Sociologische kanttekeningen bij de verhouding tussen katholieke zuil en literatuur in het naoorlogse Vlaanderen, 1945-1960', in: Joostens, F. (red.) *Het Esthetisch Belang. Nieuwe ontwikkelingen in de literatuursociologie*. Tilburg: Tilburg University Press, 1990: 109-128.
- Laermans, R. 'Een té grove sociologische borstel? Kanttekeningen bij Pierre Bourdieus *Les règles de l'art*', in: *Boekmancahier*. 19, 1994, 6-25.
- Pauwels, J. (red.) *Gheprint tAntwerpen. Het boek in Antwerpen van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Kapellen: Pelckmans, 2004.
- Pauwels, J. *Méer dan een modekoorts.* Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen, 1901-1919. Leuven: Peeters, 2005.
- Renders, H., Kuitert, L. & Bruinsma, E. (reds.) *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006, 7-8.
- Roegholt, R. *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1972.
- Sapiro, G. 'The Literary Field between the State and the Market', in: *Poetics*. 31, 2003a, 441-464.

- Sapiro, G. 'Forms of Politicization in the French Literary Field', in: *Theory and Society*. 32, 2003b: 633-652.
- Simons, L. *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen I. De negentiende eeuw*. Tiel: Lan-
noo, 1984.
- Simons, L. *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen II. De twintigste eeuw*. Tiel: Lan-
noo, 1987.
- Sötemann, A.L. 'Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen', in: *Ons Erfdeel*. Maart-
april, 1988, 307-311.
- Sötemann, A.L. *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam: Querido, 1990.
- Stuyck, J. 'Een Sirene tijdens de bezetting. Over Hubert Lampo's debuut bij uitgeverij
Manteau', in: *ZL*. 1 (2), 2002, 2-23.
- Stuyck, J. 'Commercieel gezien. Het literaire fonds van de Standaard Uitgeverij', in:
Zuurvrij. (6), 2004, 57-62.
- T'Sjoen, Y. & Van Melle, L. (reds.) *Verslagen & mededelingen van de Koninklijke Academie
voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (themanummer, 116 (1), 2006).
- Van de Woestijne, K. *Altijd maar bijeenblijven. Brieven aan C.A.J. van Dishoeck, 1903-
1929*. Verzorgd door Jansen, L. & Robert, J. Den Haag: Letterkundig Museum/Bas
Lubberhuizen, 1997.
- Van Dijk, C. *Alexandre A.M. Stols 1900-1973. Uitgeverijtypograaf. Een documentatie*. Zut-
phen: Walburg Pers, 1992.
- Van Dijk, N. 'Neither the Top nor the Literary Fringe. The careers and reputations of
middle group authors', in: *Poetics*. 26, 1999, 405-421.
- Van Krevelen, L. 'Van liefhebberij tot cultureel ondernemerschap. Over de ontwikkeling
van de literaire uitgeverij in Nederland', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*.
10, 2003, 13-50.
- Van Rees, K. 'Een reeks misverstanden. Reactie op de recensie van Lisa Kuitert', in: *Jaar-
boek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*. 2, 1995, 211-212.
- Van Rees, K. 'Event History Analysis of Authors' Reputation. Effects of critics' attention
on debutants' careers', in: *Poetics*. 23, 1996, 317-333.
- Van Voorst, S. 'Van censuur naar gedeelde verantwoordelijkheid. Uitgeverij Het Spec-
trum en de katholieke boekenwet', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. 10,
2003, 193-207.
- Verdaasdonk, H. 'De vrome illusie van de literaire Boekwetenschap', in: *Boekman. Tijd-
schrift voor kunst, cultuur en beleid*. 55 (15), 2003. 105-106.
- Wilholt, N. *Voor alles artiste. Uitgevers Stols en het literaire leven in het Interbellum*. Zut-
phen: Walburg Pers, 2001.

OMWEGEN EN ALLEGORIEËN: INTERDISCIPLINARITEIT EN *CULTURAL ANALYSIS*

Joost de Bloois
Universiteit van Amsterdam

The usefulness of disciplines is not that they stultify but that they help us to see borders, so that their other sides can be seen as well. In my restless negotiations of these boundaries, I tend to look for the exits. (Bal 2006: 454)

It is only by maintaining the degree of uncertainty that interdisciplinary work bears – while simultaneously producing critiques of earlier sites of interdisciplinary practice – that new sites can be progressively opened up. (Coles & Defert 1998: iii)

De vraag omtrent ‘interdisciplinariteit’ is altijd prominent aanwezig geweest in de literatuurwetenschap. De oude benaming ‘algemene en vergelijkende literatuurwetenschap’ zette de deuren al open: ‘vergelijking’ is nooit een uitsluitend intraliteraire kwestie geweest (denk bijvoorbeeld aan Auerbachs standaardwerk *Mimesis* dat de tumultueuze verhouding tussen narratieve en picturale representatie centraal stelt). Zo is de moderne literatuurwetenschap simpelweg geworteld in een veelheid aan disciplines: van structuralistische linguïstiek tot psychoanalyse, van de analyse van machtsvertoegen tot recente pogingen om Darwinistische en zelfs genetische biologie te betrekken op het lezen van literaire teksten. Dit is echter een andere, zij het niet minder relevante, interdisciplinaire praktijk dan verondersteld wordt in het citaat van de Nederlandse cultuurtheoretica Mieke Bal waarmee deze bijdrage aanvangt. In wat volgt wil ik de opvatting over interdisciplinariteit die achter dit eerste citaat schuilgaat, uiteenzetten en, aan de hand van het tweede citaat, deze opvatting van een aantal kritische kanttekeningen voorzien.

Het gaat hier dus om de premissen en mogelijkheden van Bals interdisciplinaire praktijk, die zich onderscheidt van eerder genoemde vormen van interdisciplinariteit doordat zij de literatuurwetenschap plaatst in een breder interdisciplinair veld. Scherper gesteld: literatuurwetenschap is hierin onderdeel van de geestes- of menswetenschappen (de ‘*humanities*’) als interdisciplinair veld – van een algemene interdisciplinaire praktijk die de gehele *humanities* aangaat. Die praktijk noemt Bal *cultural analysis*. Ik denk dat Bals project uiterst relevant is voor de contemporaine literatuurwetenschap, omdat het vertrekt van een paradigma dat de *humanities* anno nu bepaalt en dat literatuurwetenschap mede vorm heeft gegeven: dat van het veralgemeniseerde cultuurbegrip. *Cultural analysis* is een heel grondige poging om een dergelijk cultuurbegrip en – misschien nog wel belangrijker – de daarbijbehorende methodologie door te denken. Hoewel ik mij dus achter de intentie ervan wil scharen, denk ik dat dit project ook een aantal

intrinsieke beperkingen kent, die vooral betrekking hebben op dat cruciale begrip ‘interdisciplinariteit’. Bals notie van interdisciplinariteit wordt uiteindelijk sterk bepaald door de literatuurwetenschap in engere zin en daardoor belandt de hedendaagse literatuurwetenschap in een spagaat waar het haar plek in het interdisciplinaire veld betreft, die noch voor haarzelf, noch voor ons begrip van interdisciplinariteit productief is.

Oerscènes

Zoals Bal schrijft in *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* (2002) ligt aan de praktijk van *cultural analysis* een oerscène ten grondslag: de *imaginary classroom*, ofwel de seminariediscussie tussen geesteswetenschappers uit verschillende disciplines die een vorm van ‘critical intimacy’ oplevert, waarbij beide onderdelen van deze antagonistische term even zwaar wegen (Bal 2002: 5, 286). Dat wil zeggen: zowel de nabijheid van de ander of andere discipline en de bereidheid te luisteren en te leren, als de kritische verwerking van de kennis van de ander (desnoods en wellicht onvermijdelijk door *misreadings*) die noch de eigen kennis noch die van de ander onaangedaan laat, zijn hier cruciaal. Die oerscène – die in feite die van de moderne academie is – leidt in diezelfde praktijk ook tot de kritische omgang met het project *cultural analysis* zelf. De kanttekeningen die ik hierbij wil plaatsen, zijn ontstaan juist omdat *cultural analysis* als praktijk serieus genomen wil worden (en naast ‘intimacy’ ook een flink pak ‘anxiety’ genereert: de kunst is deze productief te gebruiken).

Waarin zijn de intenties van *cultural analysis* geworteld? Sinds een kwart eeuw of daaromtrent verhoudt het van oorsprong narratologische werk van Mieke Bal zich nadrukkelijk tot ontwikkelingen in de *humanities* in brede zin. Weinig literatuurwetenschappers in de Lage Landen gaan haar daarin voor. De belangrijkste aanzetten voor de ontwikkeling en conceptualisering van *cultural analysis* zijn de opgang van ‘Theory’ met een hoofdletter T sinds de jaren 1970 en de evenzo succesvolle, min of meer gelijktijdige, opgang van de Angelsaksische *cultural studies* en het bijbehorende debat omtrent interdisciplinariteit. *Cultural analysis* incorporeert en problematiseert beide erfenissen: die van het amalgaam van structuralistische en poststructuralistische begrippen en denkfiguren dat we ‘Theory’ noemen, en die van de uitbreiding van het cultuurbegrip in *cultural studies*.

Om met dat laatste te beginnen: in haar programmatische boek *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* laat Bal geen misverstand bestaan over de mate waarin *cultural analysis* schatplichtig is aan *cultural studies*:

cultural studies has in my view been responsible for the absolutely indispensable opening up of the disciplinary structure of the humanities. By challenging methodological dogma, and elitist prejudice and value judgement, cultural studies has been uniquely instrumental in at least making the academic community aware of the conservative nature of its endeavors, if not everywhere forcing it to change. (Bal 2002: 6)

Vanwege haar ideologiekritische gevoeligheid voor machtswerking heeft *cultural studies* de onhoudbaarheid van een enge definitie van ‘cultuur’ laten zien, evenals de bepaaldheid en beperktheid van de methodologieën die een dergelijk cultuurbegrip veronderstelden. Echter, daar waar Bal het eerstgenoemde erfdeel van *cultural studies* van harte aanvaardt, is zij veel kritischer waar het de veronderstelde methodologische omwenteling betreft. Wederom in *Travelling Concepts* stelt Bal:

while one of cultural studies' major innovations has been to pay attention to a different kind of object, as a new field averse to traditional approaches it has not been successful (enough) in developing a methodology to counter the exclusionary methods of the separate disciplines. More often than not, the methods have not changed. While the object of study – what you study – has changed, the method – how you do it – has not. (Bal 2002: 6-7)

‘Cultuur’ als object en ‘cultuur’ als oneindige verzameling heterogene objecten vraagt om een methodologie die tegen de titanische taak van de cultuurstudie is opgewassen en vraagt om een methodologie die even radicaal onbegrensd is als het object van onderzoek. *Cultural analysis* neemt de handschoen die *cultural studies* heeft laten liggen op, aldus Bal. *Cultural analysis* incorporeert de heterogeniteit van het cultuurbegrip dat zij ontleent aan *cultural studies* en zoekt naar een methodologie die radicaal openstaat voor die heterogeniteit en daarom noch ter herleiden is tot een *bepaalde* methodologie, noch een ‘super’-methodologie pretendeert te zijn (of *cultural analysis* hierin slaagt, zullen we ons verderop afvragen).

Bal vindt een aanzet hiervoor in Isabelle Stengers’ notie van de ‘concepts nomades’. Stengers parafraserend schrijft Bal in ‘Scared to Death’:

concepts [...] serve the purpose of organizing a set of phenomena, determine relevant questions to be asked about them, and determine the meaning of the possible observations concerning them. (Bal & Boer 1994: 41).

‘Methode’ en zelfs ‘theorie’ zijn begrippen die volgens Bal te particulier zijn om de epistemologie waar een nieuw, grenzeloos cultuurbegrip om vraagt, te kunnen omvatten. Concepten daarentegen zijn flexibel, mobiel. Wellicht afkomstig uit een particuliere methodologie kunnen zij ver daarbuiten ‘reizen’ en ingezet worden. Het ‘concept’ zal dan ook de kern uitmaken van Bals notie en praktijk van *cultural analysis*.

Omwegen

Het concept, zo stelt Bal, vormt een ‘minatuur-theorie’ of ‘steno-theorie’ (Bal 1994: 39). In tegenstelling tot klassieke methoden, heeft het concept geen totaliserende of generaliserende pretenties maar eerder een organiserende of constructieve functie. Dat wil zeggen, het concept – als een zoeklicht – belicht objecten binnen een bepaalde problematiek (Bal 1994: 40).

Opnieuw pretendeert *cultural analysis* geen paraplu-wetenschap te zijn, zij definieert interdisciplinariteit als een ‘intersubjectieve’ wetenschapsbeoefening. In Bals ‘imaginary classroom’ is er geen gedeelde matrix, maar slechts terugkerende – maar daarom zeker niet onveranderlijke – concepten. Bijvoorbeeld: ‘subject’, ‘tekst’, ‘beeld’, ‘performance’ of ‘intentie’ zijn begrippen die tot het vocabularium van zowel literatuurwetenschappers, kunsthistorici, psychoanalytici als antropologen behoren, maar die geenszins dezelfde invulling hebben.

Bals omschrijving van *cultural analysis* neemt de mobiliteit van dergelijke concepten als uitgangspunt, vanuit de idee dat een veronderstelde methodologische zuiverheid onhoudbaar is geworden in een interdisciplinaire praktijk. Een dergelijke mobiliteit impliceert dus een voortdurende reflectie *op* en aanpassing *van* diezelfde concepten. Let wel: het is Bal niet te doen om een ‘vervolmaking’ van concepten, maar in tegendeel om onvermijdelijke ‘misreadings’ als intrinsiek onderdeel van interdisciplinair gebruik van concepten ten volle te benutten. Het is tot op zekere hoogte onvermijdelijk dat Bal als narratologe en literatuurwetenschapster ‘beeld’ of ‘performance’ ‘verkeerd’ leest omdat deze concepten nu eenmaal ontwikkeld zijn in andere disciplines, maar dit zorgt er juist voor dat ze vastgeroeste denkwijzen in de ‘eigen’ discipline weer in beweging kunnen brengen. ‘Reizende concepten’, zegt Bal, zijn als metaforen:

metaphors displace meanings, redirect them to something else, for example, from the events to the subject that gives them meaning in an implicit narrative. This directing makes metaphor a powerful heuristic tool. (Bal & Boer 1994: 40)

Dat wil zeggen dat concepten, in zoverre zij functioneren als metaforen, niet alleen, in hun omwegen van het ene discours naar het andere, een excès aan betekenis genereren, maar ook dat zij twee discoursen en theoretische kaders met elkaar in aanraking zoniet aanvaring laat komen. Of zoals Bal schrijft:

metaphor brings two discourses and two frames of reference into collision. This aspect is best called *framing*. For concepts, especially those nomadic concepts that constitute the fragile foundation of interdisciplinary scholarship, this framing might well be crucial. (Bal & Boer 1994: 40)

Deze ‘*framing*’ is cruciaal in Bal’s opvatting van *cultural analysis*. *Framing* zorgt ervoor dat de cultuurcritica haar kaarten op tafel moet leggen: de confrontatie tussen discoursen en conceptuele genealogieën, en bijgevolg de blootlegging van hun beperktheid, doorprijkt de mythe van de theorie als matrix die de waarheid van het object doet verschijnen. *Framing* toont het concept als onlosmakelijk en onvermijdelijk supplement; *framing* toont de analytische praktijk niet als ‘verklaring’, maar als ‘constructie’ van het object. Een interdisciplinaire praktijk als *cultural analysis* denkt in reeksen problemen, brengt objecten samen binnen een kader dankzij concepten en participeert zo in de creatie of herontdekking van haar objecten (die, zo benadrukt Bal, even voorlopig zijn als haar concepten; Bal 2002: 55).

Wellicht is een bescheiden kanttekening bij de central rol van het concept hier alvast op zijn plaats. Het is precies deze rol die ervoor zorgt dat Bals project een andere vorm van *interdisciplinariteit* op het oog heeft dan de inmiddels 'klasieke' *cultural studies*. In bijvoorbeeld Stuart Halls begrip 'conjunctural knowledge' gaat het er op het eerste gezicht ook om begrippen en theorieën te laten samenlinken in domeinen waaruit deze niet per se voortkomen (denk aan de manier waarop Hall zelf bijvoorbeeld Gramsci's onorthodoxe Marxisme articuleert met semiotiek of discoursanalyse) en aan deze begrippen en theorieën zodoende een nieuwe betekenis toe te voegen. Echter – en wellicht paradoxaal genoeg, gegeven Bals nadruk op de eveneens cruciale rol die het object speelt – in Halls werk blijft uitsluitend het object de spil vormen van deze samenvloeiing. Het gaat Hall er steeds om nieuwe invalshoeken op het object te vinden, juist omdat *cultural studies* objecten introduceert die buiten bestaande disciplines vallen zoals populaire cultuur, of omdat *cultural studies* in de eerste plaats maatschappelijk urgente objecten onderzoekt. De methodologische of zelfs epistemologische vragen die Hall stelt hebben dus steeds betrekking op *cultural studies* zelf en op de vragen die de omgang met haar objecten oproept. Daarentegen zien we in het werk van Bal ook steeds een terugkoppeling (of 'terugreis') naar de disciplines of theoretische domeinen waaruit de gebruikte begrippen en gedachten afkomstig zijn. Interdisciplinaire cultuuranalyse laat haar disciplinaire bronnen niet onaangetast. Het gebruik van bijvoorbeeld psychoanalytische begrippen in de filmtheorie betekent dat er niet langer sprake meer kan zijn van uitsluitend 'strikt' psychoanalytisch gebruik van dergelijke begrippen. De psychoanalyse zal zich hiervan rekenschap moeten geven en op zichzelf en haar (kern)begrippen moeten reflecteren. Hiermee heeft Bals interdisciplinariteit dus niet alleen betrekking op de methodologie van cultuuranalyse zelf, maar betreft het de gehele *humanities*, die zich, als het ware, voortdurend bevinden in een grote seminariediscussie.

We zouden kunnen zeggen dat die discussie – of dit voortdurende wederzijdse bevragen – gebaseerd is op een zekere epistemologische naïviteit. Ze gaat immers uit van de herleidbaarheid en gesitueerdheid van concepten.¹ Afgezien van de vraag naar de houdbaarheid ervan, is het juist die herleidbaarheid (en bespreekbaarheid) die Bals alomvattende interdisciplinariteit mogelijk maakt. Ze is er de minimale wetenschappelijke *common ground* ervan.² Zoals we later zullen zien, is het precies die veronderstelde openheid die de gesitueerdheid van Bals gehele pro-

-
1. Deze naïviteit heeft wellicht ook een institutionele lading: *cultural analysis* als onderwijspraktijk is expliciet gereserveerd voor onderzoekers (op Master en PhD-niveau) die afkomstig zijn uit verschillende disciplines die zij al beheersen. De veronderstelde transparantie van concepten zou deze onderwijspraktijk in staat moeten stellen om de verschillende disciplinaire eindjes aan elkaar te knopen, hetgeen *cultural analysis* een *metapositie* verschafft ten opzichte van bestaande disciplines.
  2. Hiermee gaat Bals opvatting omtrent *cultural analysis* in tegen hedendaagse (her)definities van *cultural studies* als expliciet anti- of zelf *nondisciplinaire* praktijk. Uiteindelijk is Bals nadruk op methodologische (zelf)reflectie nog steeds geworteld in klassieke academische premissen omtrent verifieerbaarheid, die verkleefd zijn met gangbare disciplinaire praktijken. Zie bijvoorbeeld het werk van Lawrence Grossberg (1997) of Rey Chow (2006) voor een kritiek op dergelijke aannames.

ject maskeert. De alomvattende interdisciplinariteit (waarin de gehele *humanities* betrokken zijn) kent uiteindelijk wel degelijk heel specifieke, literatuurwetenschappelijke grondslagen die diezelfde interdisciplinariteit problematiseren.

Tegenstemmen

De bovengenoemde nadruk op *framing* betekent echter niet dat de almacht van de methode nu gedelegeerd is aan de critica. Cruciaal in Bal's opvatting van *cultural analysis* is de status van het object van onderzoek: dit object is zeker niet willoos en wordt zelf een 'subject'. Het object, zo stelt Bal onomwonden, 'spreekt terug': objecten zijn participanten in analyses in zoverre zij projecties en vooringenomenheid verstoren of onze interpretaties omleiden en op productieve wijze bemoeilijken (Bal 2006: 24). De kern van *cultural analysis* wordt misschien wel gevormd door deze gelijke krachtenverdeling tussen analyserend subject en object.

Interdisciplinariteit betekent werken *met* en *vanuit* discrepantie, zowel de discrepantie tussen de methoden en discoursen waartussen concepten zich bewegen, als de discrepantie tussen het object dat wordt gecreëerd en het excès aan betekenis dat hiermee gepaard gaat. Het object 'spreekt terug': dat wil zeggen, het stelt niet zozeer zijn waarheid tegenover die van de critica, maar legt de blinde vlekken in die van het concept bloot, en vormt zodoende evenzeer een antwoord op de gestelde problematiek.

Daarom spreekt Bal van 'theoretical objects' (Bal 1999: 22). De relatie tussen theorie – of beter: concept – en object is absoluut wederkerig. In 'Meanwhile: Literature in an Expanded Field' haalt zij het voorbeeld van de literaire tekst als 'theoretisch object' aan:

the literary text can be conceived of as a cultural agent offering treasures of insight we would not easily glean from other sources such as philosophy and political documents. Thanks to its unique integration of imagination and analysis, of rendering thinkable what a society *can* think, but doesn't because the complexities of its needs release from day-to-day urgencies to be effectively absorbed and integrated, literature can be culturally effective through what it is, not through its uses and abuses for other goals. (Bal 2006: 451)

Het theoretisch object laat zich niet in deze of gene theoretische matrix passen, maar 'denkt mee' (of tegen) – weliswaar op een andere wijze dan beschikbare theoretische modellen ('on its own terms'), maar is er zeker niet ondergeschikt aan. Het theoretisch object (en je zou kunnen stellen dat *cultural analysis* geen andere objecten kent – het is zeker geen geprivilegieerde categorie) is geen *gegeven* object, het bestaat omwille van de praktijk van *close reading*. Omdat zij vertrekt vanuit het concept als heuristisch middel, behelst *cultural analysis* een samengaan tussen metareflectie en *close reading*. Enerzijds dwingt het opgeven van een een-

duidelijke methode en de mobiliteit van concepten tot reflectie op het gebruik van discoursen en theorieën (en hun genealogieën). Anderzijds krijgt hierdoor het object een quasi-subjectsstatus die tot stand moet komen in close reading. Het is precies dit deel uit de erfenis van *Theory*, het aandachtig lezen zodat het object tegenspraak gegund is, dat volgens Bal onterecht verloren is gegaan met de opgave van het disciplinaire object in *cultural studies* (dit is dan ook de reden dat Bal haar project 'cultural analysis' heeft gedoopt). Overigens gaat Bal, in haar nadruk op de literatuurwetenschappelijke erfenis van *close reading*, enigszins voorbij aan het belang van de *case study* in *cultural studies*. Zoals bijvoorbeeld inmiddels klassieke studies als Paul Willis *Learning to Labour* (1976) en Dick Hebdige *Subculture: the Meaning of Style* (1979) laten zien, hecht *cultural studies*, vanuit haar wortels in de culturele antropologie en sociologie, groot belang aan de eigen stem van het betekenis producerende object van onderzoek, dat zich al dan niet verzet tegen het dominante sociaal-culturele kader. De nadruk die *cultural analysis* legt op het semiotisch-tekstuele karakter van het object (en niet zozeer op haar materiele inbedding) leidt er in veel gevallen toe dat deze tegenstem samenvalt met de intrinsieke semiotische meerduideligheid van het tekstuele object zoals die door Roland Barthes of Jacques Derrida wordt gedacht. Hierdoor worden tegenstemmen al snel geabstraheerd en in niet onbelangrijke mate geësthetiseerd en gedepolitiseerd. Of om het nog iets scherper te stellen: het object dreigt al snel een fetisj te worden. *Cultural studies* – althans in bijvoorbeeld het werk van bijvoorbeeld Hall en bovengenoemde Willis en Hebdige – ziet het culturele object als 'a site of struggle'; dat wil zeggen, als de inzet van een belangenstrijd die (handelende) subjecten veronderstelt, zoals de working class schooljongens uit *Learning to Labour* of de skinheads en punks uit Hebdige's boek. In Bal's opvatting van cultural analysis lijkt 'struggle' veeleer vervangen te zijn door 'conflict', en wel, zoals gezegd, een in hoge mate abstracte, semiotische opvatting van 'conflict'. Het object zelf bevat intrinsieke frictie – het object zelf verzet zich eerder – door 'terug te spreken' – dan dat het de inzet wordt van een socio-cultureel verzet. Kritiek en verzet worden zodoende gedelegeerd naar de analyse, hierin wordt de frictie in het object wordt blootgelegd. De kritische rol van socio-culturele subjecten – die cruciaal is in *cultural studies* – wordt in feite overgenomen door de analytica, die het object in haar analyse terug laat spreken. Door van het object een fetisj te maken – en die schijnbaar voor zichzelf te laten spreken – kan het des te gemakkelijker toegeëigend worden door een bepaald socio-cultureel subject: de academische analytica of theoretica. Hierdoor kan het bijgevolg ingepast worden in een duidelijk academisch pedagogisch project en niet, zoals in – 'vroeger' – *cultural studies* in een breder maatschappelijk pedagogisch project dat, bijvoorbeeld via de Open University, een niet-academisch geschoold publiek probeerde te bereiken, dat deels bestond uit dezelfde subjecten die onderwerp van studie waren.

Praktijken

Cultural analysis is dus met nadruk een praktijk, een vorm van ‘bricolage’: concepten – en met hen het speelveld van *cultural analysis* – breiden zich van analyse tot analyse voortdurend uit. Als praktijk is *cultural analysis* altijd gesitueerd. Het door middel van analyse uitlichten, bijeenbrengen, problematiseren en bovenal ‘creëren’ van het object vindt plaats vanuit een hedendaagse betrokkenheid van zowel het analyserend subject als het object. In *Double Exposures* (1996) lezen we:

[Subject and object] also share a contemporaneity. This is not an indifference to history but a foregrounding of the active presence of the object, or text, in the same historical space as inhabited by the subject, ‘me’. [...] Interested in detailed readings of the object, the analysis is not geared toward an archaeology of meaning but toward the interaction with and through meaning that constitutes cultural practice, *now*. (Bal 1996: 11)

Cultural analysis wist een dergelijke betrokkenheid niet uit: sterker nog, ook het discours van de critica waarbinnen het object zijn betekenis krijgt is onderwerp van *framing*; als theoretisch object biedt dit juist mogelijkheden tot verzet tegen of op zijn minst het afstoffen van dit kader. ‘The object speaking back’ – de tegenstem van het object – is niet alleen een epistemologische aangelegenheid (de herdefinitie van de categorie ‘object’), maar tevens een ethische en politieke. Interdisciplinariteit heeft zodoende, volgens Bal, een intrinsiek politiek-ethische relevantie (zo is de verschuiving van de traditionele verhouding subject-object al direct een deconstructie van de autoriteit van traditionele culturele discourses). Zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, vallen er bij deze claim wel enige kanttekeningen te plaatsen.

In plaats van een metatheorie wil *cultural analysis* veeleer een dynamische heuristiek zijn die zich laat leiden door een praktijk. Haar concepten zijn niet gelimiteerd en behoren niet een enkele discipline toe. Echter, in haar *imaginary classroom* neemt Bal niet zomaar een plek in: zij is de docente. Zij bepaalt de theoretische en discursieve *framing* en is op haar beurt ingekaderd als literatuurwetenschapster. Het is dan ook de vraag, indien er maar voldoende cultuurtheoretici van ander pluimage meedoen in de les (musicologen, kunsthistorici, antropologen, sociaal geografen), of die intersubjectieve participatie het speelveld daadwerkelijk vergroot. Ik denk dat de literatuurwetenschap in engere zin steeds weer Bals notie van interdisciplinariteit en de uitwerking daarvan in *cultural analysis* binnendringt. De grenzeloze verbreding van het onderzoeksobject wordt uiteindelijk begrensd door de versmalling van het onderzoeksinstrument: het concept.

Die uiteindelijke begrenzing is heel paradoxaal: de concepten van *cultural analysis* worden beperkt door paradigma’s ontleend aan poststructuralistische *Theory* waarin in zekere mate synonieme begrippen als ‘transgressie’, ‘openheid’, ‘verschil’ etc. met elkaar om voorrang strijden. Wat *cultural analysis* als inter-

disciplinaire praktijk in de weg zit, is precies de verwarring tussen praktijk en paradigma, waardoor zij ten slotte in een cirkelgang terecht komt.

Laten we dit verduidelijken. Tot op zekere hoogte is het verwijt aan het adres van Bal dat zij nog te zeer narratologe is, onterecht. Zij verbergt haar narratologische *roots* niet, en bovendien: interdisciplinariteit houdt voor Bal altijd de overschrijding van *bestaande* disciplinaire grenzen in, om vervolgens weer terug te keren binnen die grenzen die al doende opgerekt worden. Tegelijkertijd is het wel degelijk vanuit deze particuliere positie dat Bal het algemene – zij het niet overkoepelende – project *cultural analysis* ontwikkelt. En dat draagt de sporen van Bals levenslange verhouding met *Theory*: een amalgaam van structuralistische narratologie, semiotiek, deconstructie en *French feminism* dat ondanks die diversiteit een aantal duidelijke premissen kent, waarvan wellicht de voornaamste stelt dat de tekst altijd inherent verzet tegen de onmiddellijke tegenwoordigheid van betekenis en identiteit inhoudt, omwille van het *verschil*. Achter de interdisciplinaire praktijk van *cultural analysis* verschuilt zich de eerdere conceptie van interdisciplinariteit die *Theory* heet, en die deze praktijk wellicht minder flexibel maakt dan zij zegt te zijn. Het loslaten van het disciplinaire object in het verbrede cultuurbegrip dat Bal van *cultural studies* overneemt, wordt betrekkelijk stilzwijgend gecompenseerd door vast te houden aan de paradigma's uit de (post)structuralistische erfenis.

Dit valt wellicht te verklaren door het feit dat *cultural analysis* een relatieve laatkomer is in het veld van interdisciplinaire studie in de *humanities*. 'Interdisciplinariteit' is inmiddels een onvermijdelijke term en praktijk in zowat alle takken van de menswetenschappen. Dit succes is niet in de laatste plaats aangezwengeld door bijvoorbeeld de opkomst van mediastudies, die van begin af interdisciplinair te werk gaan en hun methoden ontleen aan bijvoorbeeld de semiotiek en psychoanalyse, en voor wie de vroege *cultural studies* een belangrijke inspiratiebron zijn geweest. Als erfgenaam van *Theory* en *cultural studies* lijkt *cultural analysis* in dit brede interdisciplinaire veld zichzelf als verkapte metadiscipline te willen positioneren, dat wil zeggen: als expliciet zelfreflexieve interdisciplinaire praktijk, als het ware het wakende superego van de *humanities*. Dit leidt ertoe dat deze praktijk (al te) gemakkelijk vervalt in het beheer en de toepassing van een reeds bestaand theoretisch corpus.

Allegorieën

De hierboven genoemde compensatie is zichtbaar in het cultuurbegrip dat *cultural analysis* in laatste instantie toch blijkt te hanteren: cultuur is frictie, cultuur is verschil. Het culturele object wordt verondersteld te 'verschillen', verzet te bieden, terug te spreken. Hierdoor begeeft *cultural analysis* zich in een cirkelgang (die overigens geen enkele theorie vreemd is): de interdisciplinaire '*framing*' van het object als grensoverschrijdend 'dwingt' de *cultural analyst* disciplinaire grenzen te

overschrijden, waarbij het object uiteindelijk toch geïnstrumentaliseerd wordt, zij het in naam van interdisciplinaire openheid. Uiteindelijk slaagt Bal er niet in de emancipatie van het object daadwerkelijk tot stand te brengen. Als ‘theoretisch object’ blijkt dit in laatste instantie toch weer een allegorie van bekende theoretische paradigma’s, het mengt zich niet daadwerkelijk in het theoretisch debat ‘op zijn eigen voorwaarden’. Of zoals Bal letterlijk schrijft in ‘Meanwhile. Literature in an Expanded Field’ over Chicaya U Tamsi’s Congolese roman *Ces fruits si doux de l’arbre à pain*: ‘[...] I read it as a theoretical object, an allegory of where to go with the (inter)discipline of literary and/as cultural studies’ (Bal 2006: 450). Hier is de verwarring tussen object en methode compleet, een verwarring die in geen enkele discipline ten gunste van het object uitvalt. Het object komt model te staan voor de methode die er reeds eerst zichzelf in herkend heeft. In de woorden van Bal:

In other words, thinking ‘literarily’ [...] can be seen as an allegory for boundary-crossing practice of research in the humanities. The replicable protocol that emerges from this is fundamentally interdisciplinary. And it takes literature and other cultural artefacts seriously as domains of knowledge production. (Bal 2006: 452)

Het model voor interdisciplinariteit blijkt dus de literaire tekst die altijd al de kenmerken van interdisciplinariteit had: openheid, verzet, verschil (en die wij herkennen als de axioma’s van *Theory*).

Bals gedachte dat een interdisciplinaire praktijk ons in staat stelt om nieuwe vragen te stellen – of een nieuwe context te bieden waarin oude vragen opnieuw gesteld worden – eist ook de (h)erkenning van de eigen paradigma’s. Ook ‘verzet’, ‘crisis’, ‘hybriditeit’ of ‘verschil’ zijn paradigma’s die een analyse danig in de weg kunnen zitten. Bals begrip van cultuuranalyse is symptomatisch voor een bepaalde gangbare opvatting van interdisciplinariteit die impliceert dat kernbegrippen als ‘differentie’, ‘hybriditeit’, etc. voldoende waarborg zijn om openheid naar andere disciplines en objecten te waarborgen en mogelijk te maken. Ik denk dan ook dat de uitdrukkelijk talige of tekstuele erfenis van de anderszins heterogene *Theory cultural analysis* afsluit voor (conceptuele) *Fremdkörper* uit andere disciplines. Juist nu de *humanities* worden uitgedaagd door een actualiteit die wordt bepaald door vragen omtrent technologie, biomedische wetenschap, en een welhaast soeverein economisch denken, is het nodig dat een interdisciplinaire wetenschapspraktijk dergelijke *Fremdkörper* weet toe te laten.

Dat wat Bal, in een polemisch artikel in the *Journal of Visual Culture*, het sterk opkomende interdisciplinaire veld van *Visual Studies* voor de voeten werpt, namelijk zijn interdisciplinaire roeping te missen door een onuitgesproken ‘visueel essentialism’ (Bal 2003: 5), kan mutatis mutandis ook Bal zelf verweten worden. Evenals *visual studies* is *cultural analysis* niet bereid haar eigen (disciplinaire) ‘waarheidsregime’ te erkennen – niet in de laatste plaats omdat de terminologie waarop dit regime berust die van ‘openheid’ en ‘verschil’ is (Bal 2003: 12). Deze

selectieve bijziendheid leidt ertoe dat *cultural analysis* nog steeds, ondanks haar interdisciplinaire premissen, moeite heeft andere media dan tekstuele toe te laten, anders dan deze in tekstuele termen te ‘lezen’ en ‘terug te laten spreken’. Bijgevolg heeft *cultural analysis* weinig andere ethische en politieke figuren te bieden dan een object dat met nadruk terugspreekt (de vraag is of dat in een context van absolute controle door absolute zichtbaarheid nog wel zo’n overtuigend weerwoord is). Figuren die bovendien altijd weer de crisis in *présence* blootleggen, terwijl, zoals de New Left Review het bij monde van John Chalcraft stelde: crisis, complexiteit en hybriditeit opereren tegenwoordig ten faveure van hiërarchie en disciplineren (Chalcraft 2007: 27). Op enkele zeer sporadische terzijdes na, ontbreekt in het werk van Bal een doordenking van de directe politieke en sociaal-economische context ervan. Dit terwijl juist nu, zoals Scott Lash en Celia Lury het stellen, ‘[the] cosmology of difference and invention is at the same time the source of a reassembled system of domination’ (Lash & Lury 2007: 7).

Bals narratologisch-semiotisch-deconstructieve-feministische analyses van beeldende kunst zijn exemplarisch (haar analyse van Rembrandts Bathseba in *Reading Rembrandt* uit 1991 is een *landmark* in het genre) maar uiteindelijk *tekstanalyses*. Bals werk en het project *cultural analysis* dat erdoor wordt vormgegeven, is een zeer overtuigende doordenking en toepassing van de mogelijkheden van *Theory* maar daarin schuilt ook de beperking ervan. Wat ik in deze – ongetwijfeld veel te beperkte – kritiek aan de orde heb wil stellen, is wat mij betreft zeker geen afwijzing van *cultural analysis*, laat staan een afwijzing van interdisciplinariteit. Sterker nog: een ‘terugkeer’ naar disciplinariteit is (zeker in het geval van literatuurwetenschap) onzinnig, onproductief en onwetenschappelijk.³ Ik ben er echter wel van overtuigd dat interdisciplinariteit zoals die nu bedreven wordt (en *cultural analysis* is daar een heel productieve vorm van), nog steeds bepaald wordt door paradigma’s die diezelfde interdisciplinariteit wellicht in de weg zitten en die de plek en actieradius van de literatuurwetenschap hierin node-loos inperken. Ik besef dat dit een onwaarschijnlijk complexe problematiek is, en heb niet de pretentie deze hierbij op te lossen. Wel denk ik dat het zo stilaan tijd is geworden een aantal vragen te stellen – of in ieder geval weer eens onrustig te worden. Want zoals de auteurs van *The Anxiety of Interdisciplinarity* het stellen:

It is only by maintaining the degree of uncertainty that interdisciplinary work bears – while simultaneously producing critiques of earlier sites of interdisciplinary practice – that new sites can be progressively opened up. (Coles & Defert 1998: iii)

Cultural analysis is zo’n ‘site’ waarmee rekening gehouden moet worden, maar is uiteindelijk ook begrensd. In de erkenning van de beperktheid van *cultural analysis* hebben we evenwel de zegen van Bal zelf, immers:

---

3. In weerwil van bijvoorbeeld Stanley Fish’ *Professional Correctness: Literary Studies and Professional Change* (1999).

The usefulness of disciplines is not that they stultify but that they help us to see borders, so that their other sides can be seen as well. In my restless negotiations of these boundaries, I tend to look for the exits. (Bal 2006: 454)

Literatuur

- Bal, M. *Reading Rembrandt: Beyond the Word-Image Opposition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Bal, M. & Boer, I. *The Point of Theory: Practices of Cultural Analysis*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.
- Bal, M. *Double Exposures: The Practice of Cultural Analysis*. London: Routledge, 1996.
- Bal, M. *Traveling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Bal, M. *Mieke Bal: A Reader*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Chalcraft, J. 'Labour in the Levant', in: *New Left Review*. 45, 2007: 27-47
- Chow, R. *The Age of the World Target: Self-Referentiality in War, Theory and Comparative Work*. Durham: Duke University Press, 2006.
- Coles, A. & Defert, A. *The Anxiety of Interdisciplinarity*. London: Black Dog Publishing, 1998.
- Fish, S. *Professional Correctness: Literary Studies and Professional Change*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1999.
- Grossberg, L. *Bringing it All Back Home: Essays on Cultural Studies*. Durham: Duke University Press, 1997.
- Lash, S. & Lury, C. *Global Culture Industry*. Cambridge: Polity, 2007.

DE BLINDE VLEKKEN VAN DE HISTORISCHE LETTERKUNDE

Jürgen Pieters
Universiteit Gent

Inleiding

Op 6, 13 en 20 november 1987 gaf Frans Kellendonk in de Pieterskerk te Leiden drie openbare colleges over de *Altaergeheimenissen* van Vondel. De teksten daarvan werden nadien gepubliceerd in een dun maar mooi boekje dat de mysterieuze titel *Geschilderd Eten* meekreeg.¹ De voordrachten van Kellendonk, gehouden in het kader van de lezingenreeks die jaarlijks aan het werk van de dichter Albert Verwey wordt gewijd, gingen over een werk waarover Verwey tijdens zijn hoogleraarschap in Leiden ook al college gaf.² Met zijn religieuze leerdicht leverde Vondel in 1645 zijn bijdrage aan de debatten over de transsubstantiatie, die in de zestiende en de zeventiende eeuw in alle hevigheid woedden en katholieken en protestanten in Europa in twee nauwelijks verzoenbare kampen verdeelden. Voor katholieken was de hostie *werkelijk* het lichaam van Christus, dat tijdens de consecratie door de priester reëel aanwezig werd gemaakt. Voor protestanten daarentegen was de hostie slechts een *symbolische* representatie van Christus' lichaam en daarom ook overbodig. Zij hadden geen stuk brood nodig om degene in wie ze geloofden aanwezig te maken. Het ware geloof was voor de protestanten immers een zaak van het innerlijke leven, niet van uiterlijke schijn.

In de maand waarin Kellendonk zijn lezingen over de *Altaergeheimenissen* hield, viel precies de vierhonderdste verjaardag van de geboortedag van de dichter: zoals bekend zag Vondel in Keulen voor het eerst het licht op 17 november 1587. De aanleiding is toepasselijk, maar ze was hoe dan ook niet noodzakelijk. Kellendonk toont zich in zijn lezingen immers op een authentieke manier gefascineerd door het werk en de auteur, met wiens barokke poëtica hij zichzelf duidelijk verwant voelt. Toch wil ik het hier niet zozeer hebben over de stimulerende lectuur die we bij Kellendonk krijgen van deze driehonderd vijftig jaar oude tekst, noch over de poëtische en thematische relevantie van Vondels verzen voor de lectuur van, pakweg, *Mystiek Lichaam* of het 'spookverhaal' *Letter en geest*.³ Wat me hier vooral interesseert, is de manier van lezen die Kellendonk bij zijn analyse van Vondels lange gedicht hanteert. In het woord vooraf dat in *Geschilderd Eten* aan

-
1. De teksten zijn opgenomen in Kellendonk (1992: 871-934). Sommige van de bespiegelingen die hier volgen, zijn in aanzet terug te vinden in Pieters & Vandevoorde (2003: 8-15).
  2. Verwey was hoogleraar in Leiden tussen 1925 en 1935. Hij schreef over Vondel en diens *Altaergeheimenissen* in *Vondels Vers* (1927). Voordien had hij het er ook al over in zijn *Inleiding tot Vondel* (1893).
  3. Zie daarvoor onder meer het begin van Arnold Heumakers' 'Een paar druppeltjes poëtische genade' in De Cloet e.a. (1998: 9-20); Bosboom (1994: 144-157); Boon (1998).

de oorspronkelijke lezingen is toegevoegd, begint hij zijn beknopte uiteenzetting van die leesmethode als volgt:

Deze lezingen over Vondels *Altaergeheimenissen* zijn niet bedoeld als een bijdrage aan de Vondelkunde. Ze zijn geschreven zonder specialistische kennis van Vondels tijd of van de traditie waarin hij werkte. Deskundigen, die onderhand meer weten van Vondel dan Vondel wist van zichzelf, zullen merken dat ik geprobeerd heb om hem als tijdgenoot te lezen. Ze vinden wellicht dat ik het gedicht uit zijn historische verband heb gerukt, bijvoorbeeld door aan de dichter denkbeelden toe te schrijven die niet uit zijn eigen koker komen. 'De arend zou volgens Vondel recht in de zon kunnen kijken,' zeg ik ergens. 'Maar dat beeld vind je al bij Augustinus!' heeft een kenner me tegengeworpen. Die kenner zal wel groot gelijk hebben, maar zijn gelijk interesseert me nauwelijks. Wat mij interesseert is dat je het beeld bij Vondel vindt. Ik heb hem gelezen als een schrijver die mij iets te zeggen heeft, niet als knooppunt van invloeden en tradities. Deze colleges zijn de respons van een twintigste-eeuwse lezer op een moeilijk, monsterlijk en nog altijd aangrijpend gedicht. (Kellendonk: 873)

Kellendonks verantwoording bevat een aantal interessante vooronderstellingen, die ik hier als opstap wil nemen voor een inleidende beschouwing over wat het concreet betekent een literaire tekst 'historisch' te lezen. Dat ik het kernbegrip waarrond deze bijdrage draait al meteen tussen aanhalingstekens plaats, doet vermoeden dat ik geen eenvoudig en eenduidig antwoord zal hebben op mijn centrale vraag. Dat is ook zo, en dat is juist het punt dat ik met deze bijdrage wil maken: dé historische leeswijze bestaat niet, net zomin als hét verleden bestaat, of dé werkelijkheid waarvan hét gedicht een al dan niet gesublimeerde versie wil geven. Velen in mijn vakgebied zijn er voor mij nochtans van uitgegaan dat de historische aanpak van literaire teksten relatief eenvoudig te omschrijven valt. Deze aanpak, zo gaat de redenering, steunt op een aantal onwrikbare principes en concepten waaraan wie teksten historisch leest, niet hoeft te twifelen. In 1956 vatte de grote Hellinga het in een methodologische reflectie over zijn natuurlijke paradigma (de filologie) als volgt samen: 'Wat wordt van ons, philologen, verwacht, wanneer een tekst uit het verleden weer moet spreken? Het antwoord luidt: Er wordt verwacht, dat wij niet denken dat volstaan kan worden met hier en daar enige informatie te geven omtrent het beeld van het verleden; er wordt verwacht, dat wij er principieel naar streven, het taalaanbod en daarom dus *het feitenaanbod door middel van taalvormen in een gegeven context* opnieuw te doen plaats vinden vanuit de geestesstructuur en binnen de cultuur en beschaving waardoor de communicatie in zulk een geval oorspronkelijk werd bepaald' (Hellinga: 119).

Het citaat van Hellinga geeft een goed beeld van de centrale veronderstellingen van wat ik voor het gemak maar de traditionele historische aanpak zal noemen.⁴ Ik werk er hier drie kort uit:

4. Herman Pleij (2008: 291) wijst er in een recente bijdrage over Hellinga terecht op dat diens methodologische pijlen niet zelden gericht waren op contemporaine literatuurhistorici, die zich naar zijn gevoel te weinig concreet met de historische bepaaldheid van de door hen gelezen teksten bezig hielden.

1. De onderzoeker bedt de bestudeerde tekst in een context – die context is blijkens het citaat van Hellinga ‘gegeven’. Daaronder kan worden verstaan: kenbaar, definieerbaar en contemporain met de bestudeerde tekst. De vraag door wie de context wordt gegeven (door de auteur van de tekst?, door de tekst zelf?, door de criticus?, door een wetenschappelijke traditie?) is niet aan de orde. De context *is* er, als onderdeel van het verleden dat er evenzeer *is*. De context wordt niet gecreëerd of geconstrueerd, hij toont zich in de feiten, feiten die tekst en context met elkaar verbinden en die ervoor zorgen dat beide zich op een wederzijds illustratieve of verklarende manier tot elkaar verhouden: de tekst kennen we door de context en de context door de tekst. De context is ook onmiskenbaar, althans: hij is het voor wie lang en hard genoeg kijkt – en vooral: voor wie verder kijkt dan zijn op het heden gerichte neus lang is.
2. De auteur van de tekst biedt een geschikte sleutel tot de kennis van de historische bepaaldheid van die tekst. Wie leven en denkwereld van de schrijver kent, zal probleemloos tot diens tijd kunnen doordringen, want schrijvers zijn representatief voor hun cultuur, zeker als ze al heel lang dood zijn. Hellinga heeft het in dit citaat weliswaar niet concreet over de auteur, maar zijn aandacht als filoloog voor wat hij hier de ‘taalvormen’ noemt, houdt in zich al de veronderstelling in dat de auteur van het grootste belang is voor een goed begrip van de geschreven productie van een cultuur: de auteur, en dan vooral diens specifieke bedoelingen, is van belang om te onderscheiden wat een taalvorm precies betekent op een gegeven moment. De auteur is degene die de taalvormen kneedt, weliswaar in een dialoog met de cultuur en de tradities van zijn tijd, maar niet-temin eigenhandig.
3. De literaire waarde van de tekst zit in zijn historische bepaaldheid. Teksten uit de historische letterkunde danken hun waarde aan wat ze ons leren over de cultuur waarin ze ontstonden en functioneerden. Voor zover historisch letterkundigen het al hebben over de esthetische of artistieke effecten van de teksten die ze bespreken, zullen die meestal verbonden worden met het proces van historische kennisoverdracht dat door de vorm van de tekst in gang wordt gezet. Wanneer een historisch letterkundige opmerkingen maakt over het plezier dat hij zelf beleeft aan de teksten die hij leest, zal hij die bewuste uitspraak niet zien als een onderdeel van zijn historisch programma, maar als een (bij voorkeur korte) op zichzelf betrokken excursus. Filologen houden zich, zo Hellinga, niet bezig met ‘het beeld van het verleden’ (de ervaring die dat verleden bij de beschouwer ervan oproept), maar met het verleden zelf – van dat laatste kan men kennis opdoen, van het eerste enkel impressies.

Wie teksten uit de moderne letterkunde leest, zal veel minder van deze drie beginselen uitgaan. Meer nog, onderzoekers van de moderne letterkunde draaien de

voorgaande redeneringen in sommige gevallen zelfs resoluut om: 1. moderne teksten kunnen probleemloos los worden gelezen van de cultuur waarin ze ontstonden: ze zijn immers in de eerste plaats producten van een autonoom kunstveld; 2. schrijvers van moderne literatuur proberen doorgaans zelf hun teksten 'los te zingen' van hun maatschappelijke ik: kennis van hun leven is bijgevolg niet zelden een obstakel voor de appreciatie van de ware kracht van de tekst; 3. de esthetische waarde van moderne literatuur zit doorgaans in de mate waarin de tekst zich in een spanningsverhouding bevindt tot zijn culturele omgeving, niet in de mate waarin de tekst die werkelijkheid 'weerspiegelt'. Moderne literatuur is bovenal te genieten als in taalvormen gegoten artistiek spel, niet als document van een tijdsgeest.

De tweedeling tussen de historische en de moderne letterkunde die ik hiermee suggereer, roept natuurlijk meteen een aantal vragen op, niet het minst die naar de precieze chronologische scheidslijn tussen beide grootheden. Waar leggen we die scheidslijn? Ligt ze vast of schuift ze in de loop der tijden op? Is ze überhaupt nodig als inhoudelijk gegeven of functioneert ze vooral als institutioneel instrument? Feit is dat het onderscheid nog steeds wordt gemaakt, in universitaire opleidingen zowel als in academische publicaties. En ja, de scheidslijn schuift op: terwijl men een paar decennia geleden nog kon pleiten voor 1800 als begin van de moderne letterkunde zal dat binnen afzienbare tijd al snel 1900 zijn. Maar waar slaat dat onderscheid op? Wordt de tweedeling gefundeerd door de bestudeerde materie (teksten uit de zeventiende eeuw zijn historische letterkunde en die uit de twintigste eeuw moderne)? Of zit het verschil eerder in de gehanteerde methodologie (historische letterkunde bestudeer je zus, moderne zo)? Gaat het eventueel om een samengaan van beide? Toegegeven, de gemiddelde onderzoeker uit de moderne letterkunde leest vandaag de dag de teksten die hij bestudeert ook wel eens contextueel, in het kader van het culturele moment waaruit de tekst is ontstaan – steeds vaker zelfs, als men er de meest recente publicaties op naslaat. Maar omgekeerd zal een historisch letterkundige die tegen het primaat van de auteursintentie pleit – zoals Roland Barthes dat in 1963 in *Sur Racine* al deed – vragen blijven oproepen, of op zijn minst als vertegenwoordiger van een niet-historische leeswijze worden gediskwalificeerd.⁵

In wat volgt wil ik allerminst proberen om definitieve antwoorden te geven op bovenstaande vragen. Wel wil ik aan de hand van een drietal voorbeelden proberen duidelijk te maken dat er in de Neerlandistiek van de voorbije halve eeuw een relatief eenduidig beeld is ontstaan van nut en noodzaak en hoe en waarom van de historische letterkunde. Centraal gegeven in dat beeld is de tegenstelling

5. Een mooi voorbeeld daarvan is terug te vinden in de polemiek die Jan Konst en Frans-Willem Korsten uitvochten in de kolommen van het *Tijdschrift voor Nederlandse Letterkunde* (jaargang 1999). Het gaat om drie teksten: 1. Kosten, F.-W. 'Waartoe hij zijn dochter slachtte. *Enargeia* in een modern retorische benadering van Vondels *Jeptha*'; 2. Konst, J. 'De motivatie van het offer van Ifis. Een reactie op de *Jeptha*-interpretatie van F.-W. Korsten'; 3. Korsten, F.W. 'Een reactie op 'De motivatie van het offer van Ifis' van Jan Konst'. Volgens Konst is Korstens aanpak on-historisch: een deel van de argumentatie voor die kwalificatie berust op het feit dat Korsten de teksten van Vondel tegen de auteur in zou lezen.

tussen de historische aanpak enerzijds en de formalistische aanpak anderzijds, waarbij men er doorgaans van uitgaat dat de eerste geschikt is voor de analyse van teksten uit de oudere periodes en de tweede voor teksten uit de moderne letterkunde. Mijn bedoeling hier is bescheiden: de schijnbare evidenties waarop dat vooroordeel berust te problematiseren.

Voorbeeld 1: Kellendonk over Vondel

Terug naar Kellendonk nu, mijn eerste voorbeeld. Het vertrekpunt van diens lektuur van Vondels *Altaergeheimenissen* is evident: hij wil Vondel in de eerste plaats ‘als tijdgenoot’ lezen, als een stem die spreekt in de twintigste eeuw en voor de twintigste eeuw. Wie dat wil, kan in deze uitspraak een referentie zien aan de bekende studie die de Poolse theatercriticus en -wetenschapper Jan Kott in 1961 publiceerde over het werk van Shakespeare. Het boek van Kott verwierf zijn internationale renomme vooral op basis van de Engelse vertaling die er vrij vroeg van verscheen en die Kellendonk als kenner van de Engelse literatuur en als groot liefhebber van Shakespeare zeker zal hebben gekend: *Shakespeare Our Contemporary* – ‘Shakespeare tijdgenoot’. ‘Shakespeare is like the world, or life itself’, schrijft Kott bij het begin van zijn studie. ‘Every historical period finds in him what it is looking for and what it wants to see’ (Kott: 5). Op zich zou een dergelijke stelling nog kunnen leiden tot een min of meer historische lektuur van teksten, waarin bijvoorbeeld wordt nagegaan wat de achttiende eeuw in Shakespeare vond en hoe dat beeld verschilt van wat de negentiende eeuw in dezelfde teksten zag. Maar bij Kott is dat allerm minst het geval. Dat elke tijd erin slaagt van Shakespeare een tijdgenoot te maken, is volgens hem het best mogelijke bewijs van de universele en tijdloze kwaliteit van het werk van de Bard. Het is zeker niet zo dat Kott in zijn boek geen aandacht besteedt aan de concrete omstandigheden waarin Shakespeares stukken ontstonden. Maar wanneer hij dat doet, dan doet hij het om erop te wijzen hoe ver Shakespeare zijn tijd vooruit was. ‘Shakespeare belongs to the Renaissance’, schrijft Kott, ‘and at the same time he is most modern indeed. He is violent, cruel and brutal; earthly and hellish; evokes terror as well as dreams and poetry; he is most true and improbable, dramatic and passionate, rational and mad; eschatological and realistic’ (Kott: 352). *King Lear* werd geschreven aan het begin van de zeventiende eeuw, maar het stuk anticipeert volgens Kott op het absurde theater van Ionesco, Beckett en Sartre dat zo actueel was in de jaren waarin zijn studie werd geschreven. De parallel maakt ook Shakespeare actueel: door de retroactieve werking van stukken als *Tueurs sans gages*, *Endgame* en *Huis Clos* wordt *King Lear* een existentialistisch, absurd stuk.

Shakespeares werk, zo suggereert Kott aldoor, is zo rijk dat het de historische aanpak hoe dan ook niet nodig heeft. Als tijdloos en ‘universeel’ kunstwerk stijgt het immers boven de grenzen van zijn ontstaansmoment uit. Wat het tot kunst maakt, maakt het ook eeuwig, en dat heeft voor de lezer die de tekst als kunstwerk

bestudeert niks van doen met de omstandigheden waarin het werk eerst ontstond. Anders gezegd: de band tussen Shakespeares werk en onze tijd heeft niets te maken met het feit dat de vroeg-moderne periode aan het begin staat van een aantal historische ontwikkelingen die onze laat-moderne cultuur nog steeds kenmerken – dat zou een historisch argument zijn – maar met de zuiver artistieke verdiensten van de Bard. Kott ontkent vanzelfsprekend niet dat men Shakespeares werk ook historisch kan lezen, als document van de tijd waarin het ontstond, maar dat is een volslagen ander soort lectuur, die hem als kunstliefhebber niet interesseert.

Een vergelijkbare set redeneringen lijkt Kellendonks besluit te schragen dat we ook Vondel als tijdgenoot kunnen lezen. Kellendonk wil Vondel weliswaar niet de status van een Shakespeare toedichten, maar ook hier wordt de niet-historische aanpak ingeroepen als een argument om te bewijzen dat dit werk goed en interessant is, en daardoor ook tijdloos. Vondel is voor Kellendonk een auteur, met andere woorden, die tot een laat-twintigste-eeuwse lezer spreekt zoals een dichter uit de laat-twintigste eeuw of uit een ander tijdvak dat zou doen. Of die lezer nu een werk leest van Benno Barnard, Willem Bilderdijk of Anna Bijns, dat maakt voor deze leesmethode in principe weinig of geen verschil uit. Tijdgenoten zijn grote dichters sowieso allemaal en ze zijn het heel zeker ook voor ons.

Kellendonk laat niet na zijn aanpak herhaaldelijk als onhistorisch te bestempelen, een kwalificatie die bij hem een exclusief positieve beoordeling krijgt. Niemand zal het met die kwalificatie op zich moeilijk hebben, maar het lijkt me toch interessant even stil te staan bij de associaties die deze omschrijving hier oproept. Onhistorisch is voor Kellendonk een lectuur waarbij de tekst uit zijn verleden (het moment van zijn ontstaan) wordt weggerukt en naar het heden van de lezer overgeplaatst. Historisch is bijgevolg een lectuur waarbij de tekst in zijn ontstaansmoment wordt gelezen en zich tot dat ontstaansmoment beperkt. Een dergelijke historische lectuur lijkt voor Kellendonk per definitie verarmend. De rijke betekenisassociaties die Vondels tekst voor hem als lezer wakker maken hebben op zich minder te maken met de context waarin Vondels tekst ontstond dan met het moment van waaruit de tekst wordt gelezen. Het is de context van de lezer die bepalend is voor de rijke betekenis van de tekst, niet de omgeving waaruit de tekst zelf afkomstig is. Een lezing van de tekst in de context van zijn tijd zou de tekst alleen verarmen, lijkt Kellendonk te suggereren – of althans, een dergelijke rijkdom zou voor ons weinig echt waardevols opleveren.

Alleen wanneer we ons afvragen wat wij vandaag uit de tekst kunnen halen, lijkt een tekst uit de zeventiende eeuw voor dit soort lezer nog te kunnen spreken: 'Ik heb [Vondel gelezen] als een schrijver die mij iets te zeggen heeft', stelt Kellendonk, 'niet als knooppunt van invloeden en tradities'. Kellendonks woordkeuze werkt verhelderend. Hij wil dat een oude tekst hem nog iets 'te zeggen heeft'. Vergelijken we dat met Hellinga, dan wordt het verschil meteen duidelijk. Hellinga wil op grond van zijn filologische leespraktijk de historische tekst 'tot spreken [...] krijgen binnen de tijd en de situatie waarin deze eenmaal thuis

hoor[de]'. In een reeks brieven aan Anton van Duinkerken (gepubliceerd in *Maaistaff*) poneert hij 'dat de teksten uit het verleden het leven dat zij eenmaal kregen, alleen herwinnen door naar dat leven terug te keren' (Van Duinkerken & Hellinga: 56, 53). Kellendonk van zijn kant is ervan overtuigd dat een tekst als die van Vondel hem enkel hem 'iets te zeggen heeft' als de criticus in zijn heden blijft en de tekst hem in dat heden vergezelt. De twee posities zijn niet alleen verschillend, ze zijn fundamenteel aan elkaar tegengesteld.

De oppositie waarop Kellendonk in de hiervoor geciteerde passage alludeert kan moeilijk verkeerd worden begrepen: wie de *Altaergeheimenissen* van Vondel historisch leest, als een door en door zeventiende-eeuwse tekst die bovendien nog eens door en door bepaald is door weer oudere teksten en discussies, kan zich vandaag nog maar moeilijk persoonlijk aangesproken voelen door dit gedicht, of tot een respons komen die niet valt onder het stigma van de Vondelkunde (saai, specialistisch, niet bij de tijd). Kellendonks leeshouding steunt op dezelfde overtuiging die ook Kotts lectuur van Shakespeare schraagt: het feit dat we Vondel kunnen lezen *als was* hij een tijdgenoot, geeft aan dat zijn verzen meer zijn dan een product van hun tijd. Ze zijn niet zo stoffig en antiquarisch als we misschien aanvankelijk dachten. Die laatste gedachte klinkt elke literatuurlijkheidshebber die tijdens zijn jeugd op de verkeerde manier geschiedenisonderricht kreeg ongetwijfeld als muziek in de oren. Maar toch bevat ze een vooronderstelling over het verleden die niet weinig kwestieus is. Het verleden is saai, klinkt het dan, een verzameling weetjes die voor historici en specialisten misschien wel interessant zijn, maar niet voor lezers van literatuur en poëzie: die staan immers met beide voeten op de eigentijdse grond.

Wie aan een publiek van twintigste-eeuwse lezers duidelijk wil maken dat een dichter uit de zeventiende eeuw een 'tijdgenoot' kan heten, stelt zich uiteindelijk geen ander doel dan het werk van die dichter te *actualiseren* – het uit zijn ontstaanscontext los te weken en naar zijn leescontext toe te trekken. Tegenover dat actualiseren staat in de oppositie die Kellendonk hier construeert het historiseren. Voor Kellendonk zijn die twee leeswijzen in alle opzichten aan elkaar tegengesteld en sluiten ze elkaar ook uit. Een tussenweg lijkt niet mogelijk en al zeker niet gewenst. Helemaal onzinnig wordt vanuit deze rigoureuze oppositie de vraag of er geen historische leespraktijk bestaat waarvan de actualisering een essentieel onderdeel is. Voor Kellendonk lees je ofwel actualiserend ofwel historisch, en de keuze voor welk van beide je kiest is voor hem allerminst een dilemma. Kellendonk is een lezer voor wie de esthetische ervaring primeert, en die ervaring kan zijns inziens enkel ten volle worden gevonden in een niet-historiserende lectuur. De oppositie tussen beide leesvormen toont zich in een hele reeks tegenstellingen: terwijl de ene (historiseren) per definitie saai is, is de andere (actualiseren) per definitie boeiend; terwijl de ene bij uitstek geschikt is voor duffe specialisten die teren op stoffige feitenkennis, is de andere bij uitstek geschikt voor lezers die plezier willen halen uit de interpretatie en voeling op prijs stellen met hun eigen tijd; terwijl de ene geschikt is voor lezers die er prat op gaan nutteloze kennis te hebben

van een tijd die ver voorbij is, is de andere geschikt voor lezers met verbeelding die zich aangesproken en aangestoken voelen door de tekst. In het laatste geval gaat de tekst leven, in het eerste blijft hij dode letter. Wie Vondel leest als een zeventiende-eeuws dichter zal wellicht veel te weten komen over het verleden; wie hem als tijdgenoot leert iets over zichzelf. Een historische lectuur richt zich immers op het verleden, een niet-historische op het heden.

Maar is het wel zo simpel? Is deze tegenstelling (en de daarmee samenhangende reeks opposities die ik hiervoor omschreef) wel zo absoluut? Wie zich buigt over de verschillende manieren waarop men in het verleden (van de Griekse Oudheid tot vandaag, zeg maar) naar het verleden heeft gekeken, zal al gauw merken dat een historische aanpak die zich richt op de *verhouding* tussen heden en verleden historisch gesproken veel meer voorkomt dan een aanpak die zich richt op het verleden *wie es gewesen ist*. Die laatste term ontleen ik aan de omschrijving die de negentiende-eeuwse historicus Leopold von Ranke aan de taak van de geschiedschrijving gaf. Sindsdien is die omschrijving door nogal wat historici voor de enig ware taak van de geschiedschrijving gehouden en het is ook de overtuiging die achter het filologische paradigma van Hellinga schuilgaat. De onderzoeker wil te weten komen hoe het in het verleden was en om daarin te slagen wil hij als het ware terugkeren in de tijd. 'Je weet dat ik met een document en een anekdote tracht terug te keren naar een bruiloft in 1627', schrijft Hellinga aan Van Duinkerken, 'of als onzichtbare gast aan te zitten met de familie Hooft op 't Hoge Huis te Muiden in 1636. Je weet dat ik niet liever wil dan twee jaar later, op zondagmiddag de derde januari 1638, mee wandelen met de Amsterdammers naar de nieuwe Schouwburg, om er de eerste opvoering te zien van de *Gysbreght van Aemstel*. Te zien en te horen!' (Van Duinkerken & Hellinga: 52).

Sinds enige tijd gaan er onder historici evenwel meer en meer stemmen op om naast dat paradigma dat zich op het verleden als verleden richt, ook ruimte te laten voor een historische aanpak die zich bezighoudt met de aanwezigheid en de functie van het verleden in het heden. Voor die laatste gebruikt men wel eens de term 'presentisme', niet om er een aanpak mee te omschrijven waarbij onderzoekers hun eigen aan het heden ontleende preoccupaties zomaar in het verleden projecteren, maar om er een vorm van historisch onderzoek mee aan te duiden waarbij de plaats van het verleden in het heden aan de orde is, of althans, waarbij de onderzoeker er expliciet van uitgaat dat het onderzoek naar het verleden per definitie vanuit het heden gebeurt en dat besef ook operationaliseert in het historische onderzoek. Presentisme en historisme zijn bijgevolg geen elkaar uitsluitende begrippen, zoals men in de tijd van Vondel al wist. Het historische besef van de moderne mens ontstond in de Renaissance en het was een besef dat gegrond was in de tweeledige overtuiging dat het verleden anders was dan het heden en dat het juist de 'verwerking' van de verhouding tussen heden en verleden was waarin de historicus zijn taak vond. Niet de zoektocht naar het verleden zelf (zoals het was) stond daarbij voorop, maar de reflectie op de mogelijkheden die het verleden in

het heden te bieden had.⁶

In de leespraktijk van Kellendonk – althans in de concrete manier waarop hij Vondels tekst aanpakt – blijkt de actualiserende aanpak ook niet per definitie historische overwegingen of argumenten uit te sluiten. Om duidelijk te kunnen maken wat er hem precies persoonlijk aanspreekt in dit gedicht – niet alleen de barokke beeldspraak, maar ook de visie van de dichter op het poëtische proces en op de religieuze ervaring die dat proces begeleidt – plaatst hij het gedicht eerst in de ontwikkeling van Vondels werk en in de context van een aantal religieuze discussies uit zijn tijd. Dat kan ook moeilijk anders, aangezien de *Altaergeheimenissen* een leerdicht zijn. Wie dit soort tekst wil begrijpen, moet zicht krijgen op de leer in kwestie en daarvoor is dan toch op zijn minst enige historische informatie nodig. Ik wil Kellendonks analyse van het gedicht hier niet verder uitvlooiën, maar wie zijn bespiegelingen over de *Altaergeheimenissen* doorneemt (een fascinerende lectuur, die werkelijk naar het hart van de tekst gaat) zal al gauw merken dat de criticus in zijn actualiserende lezing niet anders kan dan af en toe historiseren.

Voorbeeld 2: Spies over Vondel

Mijn tweede voorbeeld ontleen ik opnieuw aan een expliciete methodologische uitspraak, dit keer van een van onze meest gerenommeerde literatuurhistorici van de voorbije halve eeuw, de renaissanciste Marijke Spies. De uitspraak in kwestie is te vinden in Spies' bijdrage aan de bundel *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten in de Nederlandse letterkunde*. Die bundel werd gepubliceerd ter ere van het afscheid van Eddy Grootes als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Aan de contribuanten werd gevraagd een stuk te schrijven waarin ze zich zouden buigen over de vraag of ze onmiddellijk plezier konden beleven aan de teksten die ze bestudeerden. Grijpt de oudere letterkunde naar de keel van deze professionele lezers? Indien ze plezier oplevert, welk soort plezier is dat dan? Het is voor de lezer van deze bundel wat onverwacht te moeten vaststellen dat niet elke auteur op die eerste vraag volmondig positief antwoordt. Spies is een van degenen die niet echt plezier beleeft aan de literaire teksten waarmee ze zich professioneel bezighoudt. Al haar hele leven bestudeert ze Vondel, maar blijkbaar toch niet helemaal van harte:

Ik houd niet van Vondel en ik houd al evenmin van Van Hoogstraten. Geen haar op m'n hoofd zou eraan denken hun werk louter om zichzelf wille te gaan lezen. Ze raken me niet en ze hebben me niets te zeggen. Op zichzelf beschouwd brengen ze bij mij een verbijstering teweeg, waaraan zelfs een confronterend lezen in de zin van Maaïke Meijer – de botsing,

6. Voor vroegmodern historisme zie onder meer: Burke (1969) en hoofdstuk drie ('Imitation and Anachronism') van Greene (1982: 28- 53). Voor hedendaagse reflecties op het presentisme zie onder meer Hartog (2003) en de inleiding bij Grady & Hawkes (2006).

het gevecht tussen de lezer en de hem of haar zelf vijandige tekst – niets kan toevoegen en die dan ook binnen de kortste keren overgaat in pure verveling.

Eerlijk gezegd: wat moet ik ermee tussen al die prachtige, actuele en ontroerende werken die over mijn eigen tijd en mijn eigen wereld gaan? Ik ken de tegenwerpingen: teksten uit het verleden verruimen je blik, je perceptie en je smaak. Maar bij mij werkt dat niet.

Het enige dat voor mij een tekst van vroeger interessant maakt, is het commentaar: liever *What happens in Hamlet*, dan Hamlet. Pas wanneer een tekst wordt geplaatst in zijn context gaat bij mij de verbijstering, in plaats van in verveling, over in belangstelling en spanning. Niet over die tekst als zodanig, maar over de wereld waarvan hij de uitdrukking vormt. En die belangstelling neemt toe naarmate ik in die wereld meer ontwikkelingslijnen, correspondenties en tegenstellingen weet te ontdekken. (Spies 1997: 148-149)

Wat Spies beoogt, zo blijkt uit deze passage, is het vaststellen van betekenisverhoudingen tussen de tekst en de ‘wereld waarvan hij de uitdrukking vormt’. Vooral die laatste frase geeft een van de kerngedachten van de traditionele historische aanpak kernachtig weer: een tekst drukt zijn context uit en biedt er dus een toegang toe. De gedachte dat teksten de uitdrukking zijn van de cultuur waartoe ze behoren, is nochtans problematischer dan ze op het eerste gezicht lijkt. Ze poneert namelijk een vastliggende hiërarchie tussen de twee componenten die het literair-historische onderzoek bepalen. Als we die twee componenten, zoals doorgaans gebeurt, bestempelen als ‘tekst’ versus ‘context’, dan is het duidelijk dat die laatste bij Spies niet alleen primeert, maar ook een vast te omlijnen fenomeen vormt waarvan de tekst als ‘expressie’ slechts een afgeleide is, een medium dat enkel moet vertalen wat al bekend was. Bijkomende veronderstelling: de formele eigenheid waarmee die uitdrukking haar ‘boodschap’ overbrengt is van minder belang – meer nog: ze doet er eigenlijk niet toe, aangezien elke tekst die uit de bewuste context is gelicht in principe hetzelfde moet uitdrukken: de wereld die hem heeft voortgebracht.

Ook bij Spies staat de historische aanpak dus tegenover de formalistische of esthetische aanpak. Terwijl de eerste zich primair en finaal interesseert voor de context die in de tekst aanwezig is, leest de laatste de literaire tekst als een product van een artistieke verbeelding. Vertegenwoordigers van deze aanpak hebben aan de tekst zelf in principe genoeg. In de historische aanpak bieden de verzen van Vondel een historisch document, in de esthetische vormen ze een gedicht. De twee standpunten lijken alweer onverzoenbaar: bij Spies is de tegenstelling zelfs zo rigoureuus dat voor haar teksten uit de oudere letterkunde alleen op grond van het eerste principe interessant kunnen worden bevonden en teksten uit de moderne alleen op grond van het tweede. Moderne literatuur roept ontroering op, of een andere variant van esthetisch genot; historische letterkunde leidt initieel tot ‘verbijstering’ en vraagt finaal om verklaring, om een antwoord op vragen, om kennis, om feiten.

De redenering die Spies hier ontwikkelt, steunt op een vergelijkbare tegenstelling als die van Kellendonk waarover ik het eerder had. Spies en Kellendonk

profileren zich als lezers weliswaar anders, maar ze gaan uit van een zeer vergelijkbare opvatting over de historische leeswijze. Spies is het soort kenner waarover Kellendonk het wat schamper heeft in zijn karakterschets van de historische lezer. Historische teksten, ook die van het literaire soort, zijn voor Spies niet interessant ‘om zichzelf wille’: op zichzelf staand spreken ze de lezer niet aan, noch in esthetische zin, noch in historische zin. Ze fungeren als aanleiding, niet als doel op zich. Ze worden pas interessant als de criticus er commentaar op levert, en de lezer hoeft er niet aan te twijfelen dat Spies dat begrip in grote lijnen hanteert in de betekenis die we er hiervoor met Hellinga aan gaven. Commentaar ‘plaatst een tekst in zijn context’. Zoals ik in een eerdere (en meer uitgebreide) analyse van Spies’ aanpak al aangaf, draait de historische leeswijze voor haar om twee code-woorden: historisering en vermaatschappelijking (Pieters 2005). De samenhang tussen beide is essentieel: historiseren *is* voor Spies kijken naar de maatschappelijke functie die teksten innamen. Een studie van de tekst in zijn formele eigenheid of zijn autonome opbouw levert voor een dergelijk onderzoek naar de maatschappelijke inbedding van de literatuur weinig substantieels op.

De automatische aaneenschakeling van de twee kernwoorden keert ook nog terug in een andere methodologische reflectie van Spies, waarin ze erop wijst dat er naast de historische aanpak nog andere vormen van onderzoek bestaan, die evenwel geen aanspraak kunnen maken op het predikaat ‘historisch’. Spies’ formulering herinnert aan de terminologie van Kellendonk:

Bij sommige daarvan [*van de niet-historische benaderingen, jp*] staat de beleving van de onderzoeker of interpretator zelf centraal en gaat het vaak meer om wat een tekst uit het verleden ons nog heeft te zeggen, dan om de vraag hoe hij in dat verleden heeft gefunctioneerd. (Spies 1984: 10)

‘Wat een tekst ons te zeggen heeft’ (zie ook Kellendonk) staat hier opnieuw tegenover de tekst zoals die door middel van de auteur spreekt in zijn eigen tijd (zie ook Hellinga). De meest evidente vragen die Spies’ uitspraak oproept, zullen intussen wellicht duidelijk zijn: waarom zou een leeswijze van teksten waarin het perspectief van de onderzoeker mee in overweging wordt genomen per definitie niet-historisch zijn? Waarom zouden de twee praktijken waarvan telkens opnieuw wordt gesuggereerd dat ze lijnrecht tegenover elkaar staan – de historische en de esthetische – niet kunnen samengaan, in een onderzoek bijvoorbeeld waarin het hedendaagse perspectief van de onderzoeker juist wordt gehistoriseerd in een confrontatie met vragen die draaien rond de functie van teksten in het verleden? Of ook nog: in een onderzoek waarin de aandacht van de onderzoeker voor de vorm van de tekst juist in functie staat van een historische vraagstelling? Ook vormelijke aspecten van literaire teksten zijn immers historisch gedetermineerd en daardoor ook potentiële *markers* van de historiciteit van het literaire artefact.

Voorbeeld 3: Oversteegen en Zwaan over Hooft

Ik stap over naar mijn derde voorbeeld, waarin de centrale oppositie die we bij Kellendonk en Spies terugvonden opnieuw aan de orde is, zij het in alweer een andere variant. Het gaat om een ouder voorbeeld, dit keer, uit 1966. In dat jaar verscheen in de vierde jaargang van het tijdschrift *Merlyn* een korte maar hevige woordenwisseling tussen de literatuurwetenschapper J.J. Oversteegen en de literatuurhistoricus en filoloog F.L. Zwaan.⁷ Aanleiding van de discussie was een artikel van Oversteegen over het sonnet ‘Mijn lief, mijn lief, mijn lief’ dat P.C. Hooft op 23 januari 1610 in zijn rijmkladboek noteerde. Hooft schreef het gedicht voor Christina van Erp, met wie hij exact vier maand later in het huwelijk zou treden. Het huwelijk vormde ook het hoogtepunt van een *annus mirabilis* in Hoofts professionele leven: hij werd in dat jaar ook aangesteld als drost van Muiden.

Oversteegens bijdragen aan *Merlyn* staan zoals bekend in het teken van een leeswijze die meer aandacht vroeg voor die aspecten van poëtische teksten die tien jaar eerder al met het Anglo-Amerikaanse *New Criticism* tot het internationale forum van de literatuurstudie waren doorgedrongen: de verbale structuur van de tekst, de noodzakelijke ambiguïteit van de poëtische taal en de artistieke spankracht die het gevolg was van de samenhang tussen beide. *New Critics* deden aan *close reading*, een aanpak die zich ook in de oorspronkelijke ontstaanscontext van de beweging afzette tegen de afstandelijke en volgens de *New Critics* veel te oppervlakkige leespraktijk van de traditionele literatuurhistorici. *New Critics* lazen teksten met de neus op de tekst, met veel aandacht voor de formele keuzes die dichters maakten in de opbouw van hun poëtische artefacten. Ze reageerden daarmee in eerste instantie op de vigerende historische aanpak en op de uitwassen van de positivistische filologie. Vertegenwoordigers van dat soort aanpak, zo vonden zij, hadden veel te weinig aandacht voor die centrale kenmerken van de literaire taal die poëzie juist tot poëzie maakte. De *New Critics* wilden gedichten als gedichten lezen, niet als historische documenten die door de traditionele contextualisten werden verondersteld deze of gene cultureel gedetermineerde boodschap over te brengen of gegrond te zijn in een of andere historische gebeurtenis. Voor hen was het gedicht zelf de gebeurtenis.⁸

De bijdrage van Oversteegen aan *Merlyn* waarvan ik hier uitga, is in elk geval geen zuiver voorbeeld van de leespraktijk van het *New Criticism*. Daarvoor

7. De polemiek loopt over drie bijdragen: Oversteegen, J.J. ‘Hooftse wendingen’; Zwaan, F.L. ‘Onhooftse kronkelingen’ en Oversteegen, J.J. ‘Wir philologen. Een antwoord aan F.L. Zwaan’. De teksten zijn alle drie terug te vinden op < www.dbnl.org/tekst/_mer005196601_01 >, waar de hele vierde jaargang van het tijdschrift kan worden geraadpleegd.

8. Nog steeds een van de beste studies over de esthetica van het *New Criticism* is Krieger (1956). Voor Oversteegens verhouding tot het *New Criticism* zie onder meer: Oversteegen (1983; vooral hoofdstuk 4: ‘Analyse en oordeel’), alsook het interview met Oversteegen in Goedegebuure & Heynders (1996, 35-49; vooral 37). Een goede synthese is Meijer (1988: 183): ‘Ofschoon de band met het *New Criticism* door de ex-Merlynist Oversteegen wordt ontkend (Bloov 1982:76) en ofschoon er inderdaad weinig sprake was van directe overname van de *New Critics*-ideeën, bestaat er grote overeenstemming tussen wat beide groeperingen propageerden.’

gebruikt de auteur van het latere *Vorm of Vent* wellicht te veel historische informatie en argumenten in de aanloop van zijn uiteindelijke analyse van de tekst. Maar de grond van zijn pleidooi voor de lectuur van historische gedichten als gedichten is vergelijkbaar met die waarop een prominent *New Critic* als Cleanth Brooks steunde toen hij in het begin van de jaren 1950 in een polemiek raakte met de literatuurhistoricus Douglas Bush.⁹ Aanleiding van die polemiek was Brooks' formalistische analyse van de 'Horatian Ode upon Cromwell's return from Ireland' van de zeventiende-eeuwse dichter Andrew Marvell. Met die analyse wou Brooks duidelijk maken dat een dergelijk gedicht niet alleen als historische bron kon worden gelezen, maar ook als gedicht. Meer nog, zijns inziens was het juist de enige taak van de literatuurcriticus dat laatste te doen en zich bijgevolg in zijn analyse te richten op de vraag hoe de tekst als tekst is opgebouwd, als verbale artistieke constructie. Geen vragen naar de verhouding tussen tekst en context dus, maar enkel en alleen vragen over wat Oversteegen in zijn discussie met Zwaan omschrijft als 'de taalmanoeuvres' van de dichter die uit historisch materiaal poëzie maakt. Bush' reactie op de stelling van Brooks was weliswaar niet in alle opzichten afwijzend, maar hij vroeg zich toch of hoe Brooks een gedicht als dat van Marvell kon begrijpen als hij het niet eerst in zijn historische context plaatste. Marvells ode is tenslotte zodanig verbonden met historische figuren en omstandigheden dat een goed begrip ervan volgens Bush kennis van die historische associaties vereist. Zonder die kennis kan men deze tekst gewoonweg niet beginnen te lezen. Daarop trachtte Brooks zijn opponent duidelijk te maken dat dat ongetwijfeld zo was, maar dat hij het niet als zijn ultieme taak zag gedichten te *begrijpen*. Brooks wou met zijn analyses voorbij het loutere historische begrijpen gaan en gedichten *evalueren* op grond van de esthetische impulsen die ervan uitgingen. Einddoel van de *New Critic* is het een waardeoordeel uit te spreken over het gedicht. De centrale vraag voor Brooks en co. is dan ook of het gedicht geslaagd is of niet, waarbij *the proof of the pudding* zit in de aandachtige studie van de door de dichter gehanteerde en aan de werking van de tijd onttrokken taalvormen.

Ook al bevat het gedicht waarover het in de discussie tussen Oversteegen en Zwaan gaat veel minder 'expliciet' historische verwijzingen dan dat van Marvell, toch redeneert Oversteegen op grond van vergelijkbare argumenten als Brooks. Zijn inschatting van de contextuele aanpak kan moeilijk verkeerd begrepen worden: 'Wie de literatuur beschouwen wil als een geheel van documents humains', schrijft hij

is, min of meer toevallig, mee-lezer (voyeur zal ik het maar niet noemen) van een billet doux dat ene Pieter Hooft aan ene Christina van Erp stuurde. Dat Hooft er een knap versje van maakte is een aanvullend gegeven, dat iets over de poëtische aard meedeelt van deze jonge man, begonnen als koopman maar afgezwaid naar de magistratuur, die bij een gotische

9. De bijdragen aan die polemiek zijn: Brooks (1947); Bush (1952); Brooks (1953).

kathedraal niet anders weet op te merken dan: dat zal veel gekost hebben. Als meelezers kunnen wij dan verder meer of minder plezier hebben in de voortreffelijke truc van dit liefdesgedicht: een vrouw meedelen dat zij in andermans droom al heel wat verder gegaan is dan zij zich in het daglicht durft te veroorloven. En na om dit slimmigheidje even geglimlacht te hebben, kunnen wij de bladzij omslaan, en het volgende ‘document humain’ tot ons nemen. (Oversteegen 1966a: 260)

De ironie van Oversteegens redenering zal duidelijk zijn: hij wil Hoofts sonnet helemaal niet als een *document humain* lezen, als een van de vele liefdesbriefjes die Hooft aan zijn geliefde schreef, maar als een gedicht dat zich telkens opnieuw tot elke individuele lezer richt. Het is die lezer die van de tekst ook een gedicht zal moeten maken, besluit Oversteegen, en om dat te kunnen doen zal hij meer moeten doen dan ‘alleen maar een historisch of filologisch commentaar leveren’ (id.: 261): dat soort commentaar is in wezen voorwerk en dus slechts de basis van een partiële en onvolkomen lectuur. ‘Wie een stuk literatuur leest als document’, zo gaat Oversteegen verder, ‘reduceert het tot een fragment van zijn mogelijkheden’ (id.: 260). Wie literatuur leest als literatuur, heeft juist aandacht voor de verschillende esthetische mogelijkheden die in de poëtische tekst besloten liggen.

Een *close reading* leest het gedicht dus niet toe maar juist open. En precies daarin zit voor Oversteegen het wezenlijke verschil met de filologische traditie, ‘waarin alles verantwoord moet worden’. Doel van de literaire analyse is het daarentegen dat wat onduidelijk is te verhelderen (Oversteegen 1966b, 500). Veel hangt natuurlijk af van wat dat ‘verhelderen’ voor Oversteegen precies betekent. Het staat ontegensprekelijk tegenover het ‘verklaren’ van de tekst dat Zwaan beoogt. Vanuit de aard van zijn ambt – editeur en teksthistoricus – is die er in zijn lectuur op gebrand tekstuele problemen (of ze nu van lexicale of grammaticale aard zijn) zowel letterlijk als figuurlijk op te lossen en te doen verdwijnen. Ook dat kan een vorm van verheldering zijn, vanzelfsprekend, maar het probleem dat Oversteegen met deze aanpak heeft, ligt elders: Zwaan legt de tekst middels een aantal verankerende ingrepen vast; hij stabiliseert hem en reduceert daarmee zijn werking. Omgekeerd is het probleem dat Zwaan met de aanpak van Oversteegen heeft al even evident: volgens de filoloog ziet Oversteegen betekenissen in de tekst die op historische gronden niet verantwoord kunnen worden. Zijn conclusie met betrekking tot Oversteegens geleverde arbeid kan moeilijk mis verstaan worden: ‘ik heb in geen tijden zulke kolder gezien, als het ging om het uitleggen van een 17e-eeuws gedicht’ (Zwaan 1966: 489).

De kern van het probleem dat Zwaan met de aanpak van Oversteegen heeft, zit wellicht in dat ‘uitleggen’. Zwaan wil niet meer en niet minder dan wat in de Franse traditie *explication de texte* wordt genoemd, een manier van lezen waarvan Roland Barthes ooit de beperkingen aantoonde¹⁰ en die op ondubbelzinnig vaststelbare feiten is gericht, feiten die kunnen worden gestaafd door middel van een

10. Zie onder meer ‘Les deux critiques’ en *Critique et vérité*, in: Barthes (1998: 496-501 en 757-801).

al even ondubbelzinnig vaststelbaar historisch referentiekader dat gecodificeerd is in studies, woordenboeken, grammatica's en edities. Wie wil lezen – althans, wie wil 'goed lezen' (Zwaan 1966: 493), moet van dat filologische apparaat gebruik maken. Oversteegen wil het gedicht in die zin van het woord helemaal niet uitleggen, ook al omdat dat vanuit zijn op het *New Criticism* geïnspireerde leesmethode helemaal niet kan. Een gedicht laat zich niet uitleggen op een manier waarbij de tekstuele knopen eens en voorgoed worden ontward en eventuele dubbelzinnigheden worden weggewerkt, omdat de poëtische taal nu eenmaal drijft op tekstuele complicering en ambiguïteit. Ambiguïteit is de levensadem van de poëzie die ervoor zorgt dat deze teksten blijven spreken ook wanneer ze uit hun ontstaanscontext worden losgemaakt. In wezen is dat volgens *New Critics* ook de grond van het verschil tussen literair en niet-literair taalgebruik: dat laatste is primair referentieel. Niet-literaire teksten kunnen dan ook veel moeilijker tot spreken worden gebracht wanneer ze niet in hun historische ontstaansmoment worden bestudeerd. Ze verwijzen primair naar die context en roepen hem dus per definitie op. De taal van de literatuur is een ander soort taal, die erop gericht is waar(he)den uit te drukken die niet aan een specifieke tijd en ruimte gebonden zijn en die dus ook door lezers gesmaakt kunnen worden die niet vertrouwd zijn met het historische moment waarvan de tekst afkomstig is en waarvan hij volgens de literatuurhistoricus getuigenis aflegt. Dezelfde dichotomie duikt op die hier eerder ook al aan de orde was: in het ene geval spreekt de tekst zijn tijd van ontstaan uit, in het andere geval heeft hij iedereen iets te zeggen.

Conclusie

Ik veronderstel dat de tegenstellingen in de posities die Oversteegen en Zwaan van elkaar scheiden, intussen voldoende duidelijk zijn. Ik wil het hier bij wijze van besluit kort nog even hebben over wat hen met elkaar verbindt. Beiden staan tegenover elkaar zoals Kellendonk en Spies tegenover elkaar staan. Ze verkiezen elk een andere leeswijze, maar ze hebben, net als Kellendonk en Spies, wel twee dingen gemeen: ze zijn ervan overtuigd dat het mogelijk en zinvol is een onderscheid te maken tussen een historische leeswijze en een andere, die ik in wat voorafging afwisselend (en inwisselbaar) esthetisch en formalistisch heb genoemd en die zich de vraag stelt, niet wat de tekst in zijn tijd betekende, maar wat de tekst voor de lezer vandaag kan betekenen. Ook zijn ze het met elkaar eens dat de historische leeswijze de betekenis van de tekst zal vastleggen: voor de ene (Zwaan, Spies) is dat heel duidelijk een goede zaak, voor de andere (Oversteegen, Kellendonk) even vanzelfsprekend niet.

Het gewicht van de tweedeling waarover het hier al de hele tijd gaat, zal intussen duidelijk zijn: ook al is ze problematisch, ze is reëel, ze duikt om de haverklap op. Andere voorbeelden dan degene waarvan ik in deze bijdrage uitging waren mogelijk geweest en ze zouden een grotendeels vergelijkbaar verhaal hebben opge-

leverd. Niet dat er geen enkel tegenvoorbeeld valt te vinden. In de bundel waaruit ik hiervoor Marijke Spies citeerde – *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde* – wordt in een van de bijdragen naar een uitspraak van Eddy Grootes verwezen die in de context van het punt dat ik hier wil maken verhelderend werkt. Gedichten kunnen ook als gedichten historische kennis overdragen, betoogt Grootes, en hij besluit: ‘Die esthetische meerwaarde moet niet uit het oog verloren worden wanneer men de zeventiende-eeuwse letterkunde gebruikt als bron van historische kennis’ (Pleij & Van den Berg: 144). Deze uitspraak van Grootes maakt een belangrijke kanttekening bij de hiervoor geschetste oppositie tussen contextuele en formalistische benaderingen. Die hoeven helemaal niet op een absolute manier tegengesteld te zijn. We kunnen ons perfect een manier van lezen voorstellen die zich richt op wat Oversteegen de ‘taalmanoeuvres’ van de dichter noemt en die juist in de poëtische eigenheid van de literaire taal een teken van de historische bepaaldheid van de tekst ziet. Evenzeer is het conceptueel gesproken relatief gemakkelijk om een manier van lezen te ontwikkelen die het historische perspectief combineert met het ‘presentistische’, of althans: het historische invult als een presentistisch.

In de Angelsaksische literatuurwetenschap hebben de *New Historicists* die sinds het begin van jaren 1980 op de voorgrond traden zich juist de ambitie gesteld de opposities die hiervoor aan bod kwamen te problematiseren. Zo trachten ze het (in hun ogen) beste van de verworvenheden van het *New Criticism* te verzoenen met het (in hun ogen) beste van de verworvenheden van de traditionele historische aanpak. Centraal daarbij staat een synthese van de aandacht voor de literaire tekst als samenspel van vormen enerzijds en van het besef dat alles (dus ook het schijnbaar tijdloze) historisch bepaald is anderzijds. Het in de praktijk brengen van zo’n synthese is ongetwijfeld geen sinecure, maar wat de *New Historicists* de voorbije twee decennia met Shakespeare, Jonson, Marlowe, Donne en Milton deden moet op termijn ook mogelijk zijn met Bredero, Cats, Hooft, Huygens en Vondel. Zoals ik elders al betoogde zal het evenwel nodig zijn dat men zich in de historische neerlandistiek eerst wat meer vertrouwd maakt met het theoretische substraat waarop het *New Historicism* in de Angelsaksische literatuurwetenschap groot werd (Pieters 2005). Deze bijdrage mag worden begrepen als nog maar eens een stap in die richting. De praktische uitwerking van een *Dutch New Historicism* is voor later, en voor anderen.

Bibliografie

- Barthes, R. *Œuvres complètes*, II. Paris: Seuil, 1998.
- Boon, T. *Het koppige hoofd dat niet wilde scheuren. Over Frans Kellendonk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998.
- Bosboom, R. *Zuilen van Stof. Het oeuvre van Frans Kellendonk*. Nijmegen: Quine, 1994
- Brooks, C. ‘Criticism and Literary History: Marvell’s Horation Ode’, in: *Sewanee Review*. 55, 1947, 199-222.

- Brooks, C. 'A Note on the Limits of "History" and the Limits of "Criticism"', in: *Sewanee Review*. 61, 1953, 129-135.
- Bush, D. 'Marvell's Horation Ode', in: *Sewanee Review*. 60, 1952, 363-376.
- Burke, P. *The Renaissance Sense of the Past*. Oxford: Edward Arnold, 1969.
- De Cloet, C., Hermans, T. & Meinderts A. (reds.) 'Oprecht veinzen'. *Over Frans Kellendonk*. Schrijversprentenboek 43. Amsterdam/Den Haag: Meulenhoff/Letterkundig Museum, 1998.
- Goedegebuure, J. & Heynders, O. (reds.) *Literatuurwetenschap in Nederland. Een vakgeschiedenis*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Grady, H. & Hawkes, T. (reds.) *Presentist Shakespeares*. London and New York: Routledge, 2006.
- Greene, T. *The Light in Troy. Imitation and Discovery in Renaissance Poetry*. New Haven and London: Yale University Press, 1982.
- Hartog, F. *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris: Seuil, 2003
- Hellinga, W. 'De commentaar', in: *Handelingen van het 24e Nederlands Filologencongres*. Groningen: Wolters, 1956, 109-127.
- Kellendonk, F. *Het complete werk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.
- Konst, J. 'De motivatie van het offer van Ifis. Een reactie op de *Jeptha*-interpretatie van F.-W. Korsten', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. 116, 2000, 153-167.
- Korsten, F.-W. 'Waartoe hij zijn dochter slachtte. *Enargeia* in een modern retorische benadering van Vondels *Jeptha*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. 115, 1999, 315-333.
- Korsten, F.-W. 'Een reactie op 'De motivatie van het offer van Ifis' van Jan Konst', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. 116, 2000, 168-171.
- Kott, J. *Shakespeare Our Contemporary*. New York: Doubleday/Anchor Books, 1966.
- Krieger, M. *The New Apologists for Poetry*. Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1956.
- Meijer, M. *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam: Van Gennep/Sara, 1988.
- Oversteegen, J.J. 'Hooftse wendingen', in: *Merlyn*. 4, 1966a, 259-275.
- Oversteegen, J.J. 'Wir philologen. Een antwoord aan F.L. Zwaan', in: *Merlyn*. 4, 1966b, 494-501.
- Oversteegen, J.J. *De Novembristen van Merlyn. Een literatuuropvatting in theorie en praktijk*. Utrecht: HES, 1983.
- Pieters, J. 'In denkbeeldige tegenwoordigheid. Naar een *New Historicism* in de Lage Landen?', in: *Spiegel der Letteren*. 47 (3), 2005, 251-273.
- Pieters, J. & Vandevoorde, H. 'De armoede van de praktijk. Over de moeizame relatie tussen literatuuronderzoek en cultuurgeschiedenis', in: *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie*. 5 (4), 2003, 8-15.
- Pleij, H. 'De omgang met teksten op de wijze van Wytze Gerbens Hellinga', in: *Komt een vrouwtje bij de drukker. Over gezichtsveranderingen van de literatuur uit de late Middeleeuwen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 278-308.
- Spies, M. 'Inleiding', in: *idem*. (red.), *Historische Letterkunde. Facetten van een vakbeoefening*. Spektator-Cahier nr. 3, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984, 7-11.

- Spies, M. 'Hoewel ik niet van Vondel houd, noch van Van Hoogstraten', in: Pleij H. & Van den Berg, W. (reds.) *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Van Duinkerken, A. & Hellinga, W. 'Lezen en laten lezen. Een briefwisseling', in: *Maatstaf*, 5 (1), 1957, 41-62.
- Verwey, A. *Vondels Vers*. Santpoort: C.A. Mees, 1927.
- Verwey, A. *Inleiding tot Vondel*. Amsterdam: Versluys, 1893.
- Zwaan, F.L. 'Onhooftse kronkelingen', in: *Merlyn*. 4, 1966, 489-493.

NAWOORD

VERGELIJKENDE LITERATUURWETENSCHAP IN BELGIË EN NEDERLAND

Geert Lernout
Universiteit Antwerpen

Wanneer nieuwsgierige leken op het vliegtuig of in de bar van een hotel vragen wat ik voor de kost doe, kan ik maar beter meteen ook een antwoord klaar hebben op de tweede vraag: waarmee vergelijken jullie dan die literatuur? Gewoonlijk antwoord ik dan ‘met al de rest van wat er bestaat.’ Wanneer ik de lijst met cursussen bekijk die ik de laatste tijd doceerde, is dat niet eens overdreven: ik heb inderdaad gedoceerd over bijna al de rest: literatuur en muziek, literatuur en de beeldende kunsten, literatuur en wetenschap, filosofie, psychologie, geschiedenis, religie. Het probleem is dat je de ‘literatuur,’ hoe je die ook definieert, maar kan beginnen te begrijpen in relatie tot ... al de rest van wat er is. Persoonlijk komt mij dat heel goed uit: mijn pathologische want onlesbare dorst naar informatie over alles wat er bestaat, heeft op deze manier een academische rechtvaardiging gekregen. De andere kant van de medaille en de echte reden voor mijn conditie is natuurlijk dat ik meer dan waarschijnlijk lijdt aan een terminale variant van de Kierkegaardiaanse twijfel die me verhindert om nu eindelijk te beslissen waar ik echt met mijn leven naartoe wil, zodat ik veroordeeld ben om eeuwig van het ene onderwerp naar het andere te rennen.

De eerder vermelde relatie tussen het literaire fenomeen en ‘al de rest’ staat jammer genoeg haaks op de autonome status die de literatuur in de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog verwierf als studieobject van de literatuurwetenschap, toen de *New Critics*, in theorie althans, de relatie problematiseerden tussen het individuele literaire werk en de context waarin het ontstond. Wellicht was de poging om het literaire werk een grotere autonomie te geven wel noodzakelijk in de academische context in de tweede helft van de twintigste eeuw: alleen op deze manier kon men de objectiviteit van de literatuurwetenschap bewijzen. Maar anderzijds is het op zijn minst ironisch dat de zogenaamde *New Bibliography* op hetzelfde ogenblik en om dezelfde of minstens gelijkaardige redenen een omgekeerde strategie koos. In het spoor van W.W. Greg en anderen, beweerde de editeur en editietheoreticus Fredson Bowers dat de basis van het editeren van een literaire tekst werd gevormd door dezelfde ‘final intentions’ die door de *New Critics* uitdrukkelijk werden afgewezen als ‘intentional fallacy’. In het midden van de jaren zeventig definieerde de Amerikaanse criticus John M. Ellis in *The Theory of Literary Criticism* literaire teksten zelfs net als die teksten die ‘are used by the society in such a way that *the text is not taken as specifically relevant to the immediate context of its origin*’ (cursivering

van Ellis).¹ John M. Ellis probeerde in deze studie een logisch onderscheid te maken tussen literaire kritiek en wat hij omschreef als ‘scholarship’ of literatuurgeschiedenis, maar het is duidelijk dat de oudere vorm van vergelijkende literatuurwetenschap niet echt een plaats had in het *New Criticism*, en dat blijkt ook uit het belangrijke basiswerk *The Theory of Literature* door René Wellek and Austin Warren. Door zich uitsluitend te richten op een nauwgezette lectuur (close reading) van individuele werken werd het voor de New Critics moeilijk en onaangenaam om eraan herinnerd te worden dat deze werken op een bepaald ogenblik en in een specifieke nationale of internationale context ontstaan waren.

Juist op het ogenblik waarop ik aan mijn ‘graduate’ studie van de vergelijkende wetenschap aan de Universiteit van Toronto begon, kondigde zich een nieuwe belangrijke verschuiving aan: de verovering van Noord-Amerika door Franse ‘theorie’. Dank zij mijn bijzondere geschiedenis (uitsluitend harde Franse theorie tijdens mijn licentiaatsjaren en dan een wel heel ontheoretische Master in het University College Dublin) kon ik de controversiële en opwindende introductie van Franse ideeën in de Noord-Amerikaanse context op een andere manier beleven dan mijn tijdgenoten in het doctoraatsprogramma van het Centre of Comparative Literature (onder meer Daniel Chamberlain, Ruth Ronen, Elena Corrigan en Ann Rigney). Wat ik zelf als een verrijking beschouwde, was het feit dat ik een onderscheid kon maken tussen de verschillende vormen van alles wat toen nog gewoon ‘theorie’ werd genoemd. Voor mij konden deze verschillende vormen van denken alleen maar op een nuttige manier begrepen worden als ze werden bekeken in de context waarin ze ontstaan waren, vaak als reactie tegen een heel specifieke toestand, van de academische of van de plaatselijke literaire wereld. Zonder het ten volle te beseffen voor ik in Toronto aankwam, was ik dus al een geboren comparatist, maar daar had ik zelf nauwelijks iets mee te maken: het is nu eenmaal een van de voordelen van het opgroeien in een kleine cultuur waar je wel heel veel moeite moet doen om niet over de enge grenzen te kijken.

Net als Zwitserland, Luxemburg en de Elzas vormen de Lage Landen een contactcultuur: het zijn kleinere culturele centra op de grens tussen twee of meer nationale of linguïstische culturen. Daardoor is de cultuur van deze gebieden van nature meer open voor ‘vreemde’ invloeden en dit verklaart zeker mee het succes van de vergelijkende literatuur in België en Nederland. In deze landen speelt het taalonderricht nog een belangrijke rol in de middelbare scholen, en aangezien België (in theorie tenminste) drie nationale talen erkent, heeft de studie van talen en literaturen altijd een belangrijke rol gespeeld in de Belgische universiteiten. Hoewel ook de studie van andere talen een zekere rol speelde, lag de nadruk toch altijd op twee groepen van moderne talen: Nederlands, Engels en Duits in de departementen ‘Germaanse filologie’ enerzijds, en anderzijds Frans, Spaans en Italiaans

---

1. Ellis, J.M. *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1977, 44.

in de ‘Romaanse filologie’, met Latijn en Grieks in het departement klassieke filologie. Dit onderscheid was een gevolg van de verdeling van de filologie uit de negentiende eeuw toen de moderne universiteit werd uitgevonden. Sindsdien heeft men met name in Nederland de aandacht verlegd naar de studie van een vreemde (of eigen) taal, terwijl studenten letteren in Vlaanderen nog altijd twee talen en hun literaturen moeten studeren.

Dat het niveau van de talenkennis van Nederlandse en Belgische studenten normaal vrij hoog is in vergelijking met hun collega’s in andere landen, heeft te maken met een aantal factoren: niet alleen het niveau van het talenonderricht op de middelbare school, maar ook het feit dat zowel taal als literatuur in de oorspronkelijke taal en niet in vertaling worden bestudeerd. Iets triviale, maar daarom niet minder belangrijk is het feit dat zowel de Belgische als de Nederlandse televisiestations buitenlandse programma’s en films ondertitelen, zodat zelfs jonge kinderen de klank van de vreemde talen leren kennen. Mijn elfjarige dochter kon een hele conversatie in het Engels voeren nog voor ze die taal voor het eerst op school had gestudeerd. Dit is een luxe die Duitse, Spaanse of Franse jongeren niet kennen, behalve als ze voor langere tijd naar het buitenland gaan, wat ondertussen dank zij Erasmus meer en meer gebeurt. Tot slot is het zeker niet onbelangrijk dat zowel België als Nederland kleine landen zijn: je kunt in deze landen niet meer dan een paar honderd kilometer in dezelfde richting rijden zonder dat je in een ander land, met een andere taal terechtkomt. Daardoor is het niveau van de talenkennis van Belgische en Nederlandse studenten vaak hoger dan dat van andere Europese studenten (wellicht met uitzondering van Zwitserse studenten). Onze studenten scoren dan ook vaak beter als ze met Erasmus of Socrates programma’s in het buitenland studeren, en sommigen van hen bereiken zonder een langer verblijf in het desbetreffende buitenland een niveau dat in andere landen alleen dank zij een dergelijk verblijf behaald kan worden.

Recent zijn er tekenen dat deze situatie verandert, maar het is niet zeker of dit te maken heeft met een verzwakking van het middelbaar onderwijs of met meer algemene maatschappelijke ontwikkelingen. In Nederland verliezen de taalopleidingen studenten en de academische studie van sommige talen staat op het punt te verdwijnen. In België zet deze trend zich nog steeds niet door (elk van de Vlaamse universiteiten heeft meer studenten Duits in het eerste jaar dan er in heel Nederland zijn), maar het is nog te vroeg om al conclusies te trekken over het effect van de Bologna-hervormingen. Juist door de relatieve openheid van onze cultuur en door de geografische nabijheid werden de Franse theoretische vernieuwingen eerder geïntroduceerd in België dan op de meeste andere plaatsen, ook in Nederland. De eerste monografieën over het werk van Jacques Lacan en Jacques Derrida werden geschreven door Belgen. Daardoor werden ook eerder cursussen over literatuurtheorie aangeboden in België dan op veel andere plaatsen, meestal in de context (en dus in competitie) met bestaande colleges over vergelijkende literatuurwetenschap, en soms vervingen ze deze colleges zelfs. Op veel plaatsen overleeft de vergelijkende literatuurwetenschap alleen nog onder de naam ‘inter-

tekstuele studies'. In Vlaanderen werd literatuurtheorie of algemene literatuurwetenschap al snel een 'minor' naast de studie van een taal of een literatuur en in Nederland werd het zelfs mogelijk om een doctoraal diploma te halen in de algemene literatuurwetenschap, waarbij de studenten niet langer een vreemde taal moesten studeren maar alleen theoretische colleges kregen, een ontwikkeling die men eerder ook in Duitsland kende. Het resultaat was op de eerste plaats dat deze studenten de literaire werken meer en meer alleen nog in vertaling gingen lezen.

Paradoxaal genoeg heeft de Bologna hervorming van de universiteiten in Vlaanderen en Nederland niet geleid tot een uniformering van de studie van taal en literatuur, zelfs niet in de beperkte context van de oude Benelux. In het nieuwe systeem leren de Nederlandse studenten nog altijd een vreemde (of de eigen) taal, terwijl hun Vlaamse collega's nog steeds twee talen bestuderen. De enige belangrijke wijziging in Vlaanderen is wel dat de ouderwetse scheiding tussen Germaanse en Romaanse talen is weggefallen is en dat studenten nu wel Spaans en Engels of Duits en Italiaans kunnen combineren. Daarnaast kunnen Vlaamse studenten ook een taal en literatuur combineren met algemene literatuurwetenschap, of met film- en theaterstudie. Maar sinds de jaren tachtig is ook de literatuurwetenschap zelf natuurlijk veranderd: op dit ogenblik is de literatuurwetenschap slechts een van de opties in een ruimere opleiding waarin ook film en theater vaak een belangrijke rol spelen. Het gevolg van deze verschuiving is in ieder geval dat de vergelijkende literatuurwetenschap in de laatste decennia ernstig aan institutioneel belang heeft ingeboet.

Dit is niet alleen het geval in het onderwijs, maar ook in het onderzoek. In de tijd toen we nog aan filologie deden, waren de meeste onderzoekers actief ofwel in de studie van werken uit de nationale literatuur of anders in de vergelijkende literatuurwetenschap in haar oudere incarnatie (invloedsstudies, interartistieke of intertekstuele studies), maar tegelijkertijd was er nog niet echt een doorgedreven specialisatie. Niet alleen de comparatisten waren nog generalisten, ook de specialisten in de nationale literaturen waren bijna altijd vergelijkend ingesteld. In een kleinere cultuur is het niet altijd mogelijk om een werk uit de eigen literatuur volledig los te maken van de internationale intellectuele en culturele context, terwijl de schrijvers zelf zich bijna zonder uitzondering situeren in een context die nagenoeg altijd ruimer is dan de eigen cultuur. Specifieke poëtica's worden vaker gedefinieerd in functie van buitenlandse dan van inheemse invloeden. Op dezelfde manier keken comparatisten bijna van nature altijd tegelijkertijd naar de eigen nationale en naar de internationale context, zodat ze vaak individuele werken op kwalitatief veel hoger niveau analyseerden dan hun collega's die niet verder keken dan de eigen parochiekerk. Schrijvers als Hugo Claus vonden soms veel betere lezers in comparatisten als Jean Weisgerber en Paul Claes dan in de Vlaamse of Nederlandse neerlandici die zich aan zijn oeuvre waagden.

Tussen het midden van de jaren 1970, toen ik mijn kandidaturen en licenties deed en het midden van de jaren 1980 toen ik voor het eerst begon te doceren (Brussel, Amsterdam, Antwerpen), spoelde de tsunami van theorie over de

Vlaamse en Nederlandse universiteiten, met enorme gevolgen, niet alleen voor de literatuurstudie maar ook voor de literatuurkritiek en zelfs voor het schrijven van romans en poëzie. Dichters en romanschrijvers schreven structuralistische en postmoderne werken en jonge literatuurwetenschappers bestudeerden literaire werken vanuit de filosofie van Derrida, De Man of Lacan. De invloed van de ‘theorie’ zoals deze richting al snel hier en elders werd genoemd, beperkte zich zeker niet tot de departementen Romaanse filologie: de voorgangers in deze beweging werkten juist in de studie van de Engelse, Duitse en Nederlandse literatuur en in sommige universiteiten had deze manier van denken ook een invloed op de departementen filosofie en theologie.

Het resultaat van deze ontwikkeling was in elk geval dat literatuuressertaties vanaf de jaren 1980 een theoretisch hoofdstuk kregen waarin de doctorandus of doctoranda moest laten zien dat hij of zij au courant was van de laatste ontwikkelingen op het gebied van de literatuurtheorie. Deze theoretische omwenteling had ook een belangrijke invloed op de boeken en artikelen die geproduceerd werd door de relatief beperkte groep jonge doctores die in deze periode aan de universiteit konden blijven werken. Een belangrijk deel van het onderzoek van deze generatie nam actief deel aan de discussie over theorie en hun werk behoort dan ook eerder tot de algemene literatuurwetenschap dan tot wat vroeger ‘vergelijkende literatuurwetenschap’ werd genoemd. In de jaren 1980 was het onderscheid tussen literatuurkritiek en literatuurtheorie zelfs bijna geheel verdwenen: dissertaties en universitaire studies in het laatste kwart van de eeuw – zelfs over individuele schrijvers of werken – hadden altijd ook een theoretische component. De inleiding of het eerste hoofdstuk van een dissertatie is bijna zonder uitzondering theoretisch en het is een verplicht onderdeel geworden van alle proefschriften. Dit betekent niet dat de ouderwetse literatuurwetenschap verdwenen is, maar wel dat toekomstige doctores die vooral over een werk of een auteur willen schrijven eerst een theoretisch nummertje moeten maken voor ze kunnen beginnen aan wat hen echt interesseert. Vaak is het resultaat dan ook twee duidelijk onderscheiden delen die inhoudelijk maar heel weinig met elkaar te maken hebben. De toekomstige doctores klagen daar wel eens over, maar in de praktijk blijft die merkwaardige ongeschreven regel bestaan.

Recent onderging de literatuurwetenschap, na de postkoloniale kritiek en het *New Historicism*, wat men in de Anglo-Amerikaanse kritiek een ‘return to the archives’ noemt, een nieuwe interesse in de materiële en historische realiteit die soms de indruk wekt dat de literatuurwetenschap terugkeert naar de goede oude tijd van voor het *New Criticism* toen de universiteiten nog aan filologie deden. Dit is duidelijk als je de evolutie bekijkt van de discipline in mijn generatie. Mijn professoren waren nog opgeleid in de oude filologische traditie door professoren die de invloed van een schrijver op een andere auteur bestudeerden of die aan invloedstudies deden. Deze soorten onderwerpen hadden de vergelijkende literatuurwetenschap een voortrekkersrol gegeven die het de onderzoekers mogelijk maakte om verder te kijken dan de smalle filologische grenzen die het veld van de

nationale literatuurstudie inperkten. Voor alle talen met uitzondering van hun moedertaal probeerden de onderzoekers toch een rol te spelen door vooral minder belangrijke schrijvers en werken of meer esoterische genres te bestuderen (niet canonieke genres bijvoorbeeld, of de minder bekende tijdgenoten van Shakespeare), waardoor de ‘grote’ schrijvers werden overgelaten aan de native speakers, hoewel er natuurlijk wel uitzonderingen waren. De Gentse professor Herman Uyttersprot schreef een doctoraat over de invloed van Heinrich Heine op de Nederlandstalige literatuur en hij publiceerde over de relatie tussen Rilke en Vlaanderen, maar hij speelde ook een controversiële rol in de internationale discussie over Max Brod's editie van Kafka's *Der Prozess*, waarbij hij het verwijt kreeg dat zijn kennis van het Duits niet goed genoeg was om aan dergelijke discussies deel te nemen. Paradoxaal genoeg waren waarschijnlijk heel wat van de Belgische collega's van Uyttersprot het eens met deze goedkope verdediging van Max Brod: als jonge afgestudeerde werd mij ook de raad gegeven om me te beperken tot de traditionele vergelijkende literatuurwetenschap, omdat ik zeker niet moest denken dat ik met native speakers zou kunnen concurreren. In die omstandigheden werd de vergelijkende literatuurwetenschap een interessante optie voor studenten die in het buitenland wilden promoveren.

Een flink deel van de generatie literatuurwetenschappers die net iets ouder was dan de mijne specialiseerde zich in vergelijkend onderzoek, en heel wat van hen studeerden in het buitenland en bleven er ook. Theo Hermans is professor Nederlandse literatuur en vergelijkende literatuur aan University College, London; André Lefevere had dezelfde combinatie van verantwoordelijkheden aan de University of Texas in Austin. Beiden hadden ook de vertaalwetenschap als een van hun disciplines. Deze laatste vorm van comparatistiek vormt overigens een belangrijke subdiscipline waarin Vlamingen een grote rol spelen: er was zelfs een tijd dat je bijna Vlaming moest zijn om aan vertaaltheorie te doen. Naast Theo Hermans en André Lefevere waren ook José Lambert in Leuven en Raymond Van den Broeck in Antwerpen en Amsterdam in dit veld actief; in Amsterdam werd Van den Broeck zelfs een van de eerste professoren in de vertaalstudie.

Deze generatie van comparatisten waren voor een deel nog wel opgeleid in de oude filologische traditie die in de jaren 1970 langzaam verdween en vervangen werd door een literatuurkritiek die vooral in de Verenigde Staten maar ook in het Verenigd Koninkrijk geassocieerd werd met *New Criticism*, maar die in België werd geïntroduceerd via de Franse *nouvelle critique*. Door deze historische vertraging kreeg ik als licentiestudent niet alleen Roland Barthes te lezen, maar ook het werk van Jacques Lacan, Julia Kristeva, Hélène Cixous en Jacques Derrida. Naast vertaal- en invloedsstudies leek deze theoretische benadering voor mijn professoren een goed alternatief voor de oude en droge filologie die zij tijdens hun studies hadden leren haten. Omdat de Nederlandse universiteiten minder door Franse ideeën werden beïnvloed, richtten zij zich eerder naar de ideeën van het *New Criticism*. Het duurde dan ook een stuk langer voor de Franse theorie echt een voet

aan de grond kreeg in Nederland, en dan was het nog vooral ‘theory’ in de Amerikaanse reïncarnatie.

Deze ‘theory’ was ondertussen de doxa geworden toen ik na mijn doctoraatsverhandeling in het midden van de jaren tachtig terug in de Lage Landen belandde, eerst in Brussel, dan in Amsterdam en uiteindelijk in Antwerpen. In ons deel van Europa werden narratologie, poststructuralisme en postmodernisme geïntroduceerd door onderzoekers die net als ik in Noord-Amerika of in Engeland hadden gewerkt. Mijn generatie van literatuuronderzoekers, die meestal in de jaren 1980 of vroege jaren 1990 gepromoveerd waren, was niet alleen erg theoretisch geïntereerd. Zij was ook volledig op de Britse of Amerikaanse scene gericht en publiceerde haar artikelen in Amerikaanse en Engelse tijdschriften, haar boeken bij Engelse en vaak ook Amerikaanse uitgevers. Een van de onverwachte neveneffecten van de ‘theoretische’ revolutie is in elk geval dat de oudere schroom om zich met native speakers op hun eigen terrein te meten nagenoeg geheel is verdwenen. Ondertussen geldt aan de Vlaamse en Nederlandse universiteit net zo goed het ‘publish or perish’ principe. Deze ontwikkeling kunnen we niet alleen wijten aan de academische overheid maar net zo goed aan de collega’s die elkaar beconcurreren om een deel van een steeds kleinere koek in werkingsmiddelen te krijgen, waardoor onderzoekers verplicht worden om alleen nog te publiceren in tijdschriften die ‘peer-reviewed’ zijn en bijna altijd ook Engelstalig. Een van de kwalijkste en gevaarlijkste gevolgen is zeker dat de onderzoekers niet meer vrij kunnen kiezen op welke gebieden zij actief zijn. Zolang je geen vaste benoeming hebt, of wanneer je graag ook bevorderd wil worden, kun je maar beter schrijven en publiceren over die onderwerpen en met die methodologie waarmee je regelmatig in Amerikaanse en Britse tijdschriften kunt publiceren. Het gevolg is dan natuurlijk dat de ontwikkelingen in de VS nauwlettend worden opgevolgd en dat iedere nieuwe golf van *gender studies*, *postcolonialism*, *New Historicism* en *cultural studies* onmiddellijk volgelingen vinden bij Vlaamse en Nederlandse doctorandi en jonge postdocs. Het is niet toevallig dat de namen van deze theoretische richtingen zelfs niet meer in het Nederlands vertaald moeten worden.

De evolutie van filologie naar theorie is ondertussen ook zichtbaar op het niveau van instituten en organisaties. De nieuwe universiteiten in de jaren zeventig kregen een leerstoel in de ‘algemene literatuurwetenschap’ en heel wat Vlaamse en Nederlandse comparatisten sloten zich aan bij de nieuwe Franse en Amerikaanse ‘theory’. De filologie overleefde in Vlaanderen alleen nog in naam, omdat we nog steeds diploma’s in de filologie afleverden, maar dat veranderde ondertussen (officieel sta ik zelf nog altijd als ‘filoloog’ ingeschreven in de stadsregisters). In april 1981 nam ik deel aan het laatste ‘Vlaams Filologencongres’, een grote MLA-achtige onderneming, maar de echte filologie bestond toen al niet meer. In de jaren negentig hebben een aantal mensen nog even geprobeerd een dergelijke bijeenkomst opnieuw in te richten onder de noemer van iets wat ietwat later *cultural studies* zou gaan heten, maar het feest ging niet door en ik betwijfel

sterk dat dergelijke initiatieven nu nog levensvatbaar zijn. Linguïsten en literatuurspecialisten praten al lang niet meer met elkaar en vooral de laatste groep heeft nu allerlei kleinere organisaties die veel meer gespecialiseerd zijn. Het succes van literatuurtheorie was zelfs zo groot dat we in België op de duur (en recent weer) twee organisaties van vergelijkende literatuurwetenschappen hadden: een Vlaamse vereniging voor vergelijkende én algemene literatuur, en een Belgische vereniging wat een en ander niet gemakkelijker maakt(e) voor de International Comparative Literature Association.

De toekomst ziet er niet goed uit voor de vergelijkende literatuurwetenschap. Althans: als het niveau van de talenkennis aan de middelbare scholen blijft dalen en als we in de nieuwe BAMA-structuren niet langer het niveau van de oude opleidingen kunnen behouden, dan lijkt het niet waarschijnlijk dat er nog voldoende basis is om de comparatistische traditie in de lage landen verder te zetten. Het is dan ook niet meer dan ironisch dat de ‘literatuurtheoretische’ tak van de literatuurstudie zichzelf helemaal heeft weggeredeneerd of anders vervalt in een soort discours dat wellicht alleen nog autobiografische waarde bezit.

Maar de toekomst is niet alleen duister. Ondanks alles blijven Vlaamse en Nederlandse onderzoekers actief in de vergelijkende literatuur: in de Continuümreeks over de receptie van Britse en Ierse auteurs in Europa werden bijvoorbeeld twee volumes door Nederlandse of Belgische editors verzorgd. Het enorme volume over modernisme van de International Comparative Literature Association onder de titel ‘A Comparative History of Literatures in European Languages’ is een initiatief van een Belgische onderzoekster,² en Vlaamse en Nederlandse comparatisten blijven actief, zowel in de traditionele comparatistiek als in de meer theoretische terreinen.

Persoonlijk vind ik de zogenaamde ‘return to the archives’ een van de interessantste recente ontwikkelingen, zowel in de Lage Landen als in de rest van de wereld. Deze nieuwe interesse voor archieven, manuscripten en de materiële aard van teksten vond zijn oorsprong misschien in het zogenaamde *New Historicism*, maar deze laatste benadering leidde vaak tot niet veel meer dan een bezoek aan een archief waar zich blijkbaar alleen een beperkte selectie boeken over sociale of politieke geschiedenis of zelfs alleen maar over de ‘theorie van de geschiedenis’ bevond. Nu ontdekken doctorandi en jonge onderzoekers opnieuw het plezier om echt met archiefmateriaal aan de slag te gaan; daarbij doen ze werk dat dertig jaar geleden heel ouderwets was geworden. Zij onderzoeken de documentaire en historische achtergrond van literaire werken en zorgen daarmee voor een context die annotatie, editie en interpretatie mogelijk maakt, maar die voorheen vaak als irrelevant of overbodig werd beschouwd. Anderen bestuderen hoe literaire werken voor het eerst aan het publiek werden voorgesteld en hoe die werden gelezen door het geïntendeerde publiek. Heel wat van deze jonge onderzoekers hebben

---

2. Liska, V. & Eysteinnsson, A. (reds.) *Modernism: A Comparative History of Literatures in European Languages*, XX. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2007.

zich afgewend van de interpretatie-in-een-vacuüm om zich te wagen aan een soort contextueel onderzoek dat vroeger 'scholarship' heette en dat grotendeels verdween toen we met zijn allen aan 'kritiek' en nog later aan theorie gingen doen. We kunnen alleen maar hopen dat er straks voor deze jonge onderzoekers nog altijd banen zullen zijn.